

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ШЕВЧУК ЗІНАЇДИ МИКОЛАЇВНИ

УДК [159.9:37]:37.015.312-053.6

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Шевченко Наталія Федорівна
доктор психологічних наук,
професор

Запоріжжя – 2013

ЗМІСТ

<u>Вступ</u>	4
<u>Розділ 1. Теоретичні засади дослідження духовного потенціалу особистості юнацького віку</u>	11
1.1. <u>Філософсько-психологічний зміст духовності особистості</u>	11
1.2. <u>Науково-теоретичні підходи до вивчення духовного потенціалу особистості в історичному поступу психолого-педагогічного знання</u>	33
1.3. <u>Обґрунтування психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку</u>	44
<u>Висновки до першого розділу</u>	58
<u>Розділ 2. Експериментальне дослідження психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	62

<u>2.1. Методичні підходи до вивчення психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	62
<u>2.2. Особливості розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку</u>	71
2.2.1. Розвиток смисложиттєвих орієнтацій юнаків.....	77
2.2.2. Розвиток життєвих цінностей у юнаків та дівчат.....	87
2.2.3. Розвиненість особистісних цінностей студентської та шкільної молоді.....	95
2.2.4. Особистісна зрілість юнака як психологічний чинник розвитку його духовного потенціалу.....	104
<u>2.4. Педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	111
<u>Висновки до другого розділу</u>	121
<u>Розділ 3. Психолого-педагогічний супровід розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	124
<u>3.1. Теоретичне обґрунтування психолого-педагогічної програми розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	124
<u>3.2. Змістові та процесуальні аспекти формувального експерименту з розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці</u>	132
<u>3.3. Аналіз основних показників розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку за результатами формувального експерименту</u>	165
<u>Висновки до третього розділу</u>	177
<u>Висновки</u>	181
<u>Список використаних джерел</u>	185
<u>Додатки</u>	211

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період нестабільності і кризи у житті нашої країни позначається на рівні духовності українського суспільства, і значною мірою визначається відсутністю в державі та суспільстві згоди в оцінці головних цінностей, на яких потрібно виховувати молодь. Руйнуються старі цінності і традиції, духовні цінності опинилися на узбіччі суспільного буття. За цих умов особливого значення набуває проблема духовного розвитку молодого покоління, а перед освітою ставиться пріоритетне завдання – виховання цілісної, всебічно розвиненої, духовно-моральної особистості.

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми духовності та духовного потенціалу особистості показав, що в межах педагогіки та вікової психології більшість учених ставить акцент на розвитку духовної сфери молоді, оскільки саме вона зумовлює спрямованість особистості на духовні цінності та самовдосконалення (І.Д. Бех, І.С. Булах, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин). Духовно розвинена особистість має більш сталі та високі пріоритети життя, смисли та цінності, така особистість прагне до творчості, стає особистісно зрілою (В.П. Андрущенко, М.Й. Боришевський, Н.В. Гузій, О.І. Пенькова, О.П. Колісник, В.Г. Кремень, О.М. Олексюк).

У педагогіці та психології відкритою залишається проблема розвитку духовного потенціалу особистості, зокрема юнацького віку. На думку відомих педагогів і психологів сучасності В.П. Андрущенка, І.Д. Бега, В.Г. Кременя, А.В. Мудрика, А.І. Корецької, О.М. Олексюк, М.Л. Воронцова, І.М. Іллічової, Е.О. Помиткіна, М.В. Савчина саме освіта покликана сприяти формуванню духовного потенціалу нації, духовному розвитку кожного члена суспільства.

Можливість розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці обумовлена психологічними особливостями цього періоду. У дослідженнях Б.Г. Ананьєва, С.І. Архангельського, І.Д. Бега, І.С. Кона, О.М. Олексюк, Е.О. Помиткіна, С.О. Ставицької юнацький вік визначається чутливим періодом для формування та розвитку духовних цінностей.

У переліку проблем духовного розвитку особистості виявлення психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці є ключовим, але й дотепер немає єдиної думки щодо їх визначення. Базовим у переліку психологічних чинників розвитку духовного потенціалу є осмисленість життя (В. Франкл). Більшість науковців пов'язують психологічні чинники розвитку духовного потенціалу з гармонійністю, душевною рівновагою, творчістю, духовними цінностями, духовністю, ставленням до інших, здатністю до самореалізації (Г.С. Абрамова, О.Г. Асмолов, Е.О. Помиткін, С.О. Ставицька, Н.Ф. Шевченко). В якості педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу виділяють виховання в сім'ї, у навчальних закладах, вплив соціального середовища на особистість (Г.О. Балл, І.Д. Бех, С.Д. Максименко). Однак, системного

цілеспрямованого вивчення психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу юнаків не проводилось, тоді як визначення їх сприятиме, на нашу думку, більш глибокому розумінню процесу розвитку духовного потенціалу та створенню сприятливого навчально-виховного впливу і умов його активізації в юнацькому віці.

Отже, соціальна значущість та недостатнє наукове вивчення проблеми розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці обумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психолого-педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри практичної психології Запорізького національного університету за напрямом «Психологічне забезпечення розвитку особистості в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер 0111U000108). Тему затверджено науково-технічною радою Запорізького національного університету (протокол №3 від 19.02.2009 р.) та узгоджено Міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 8 від 22.12.2009 р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці, розробці та впровадженні психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу особистості в період юності.

Завдання дослідження визначені відповідно до поставленої мети:

- 1) здійснити міждисциплінарний теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення проблеми розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку;
- 2) виявити особливості розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці;
- 3) визначити психологічні та педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу юнаків та встановити зв'язок між виявленими чинниками та рівнем розвитку їхнього духовного потенціалу;
- 4) обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити ефективність психолого-педагогічного супроводу з розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Теоретичне вивчення проблеми дозволило висунути **припущення** про те, що:

- розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних (смисложиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості) та педагогічних (виховний вплив соціального середовища мікро-та макрорівнів) чинників;

- формування духовного потенціалу юнаків буде більш успішним за умови цілеспрямованої актуалізації визначених психолого-педагогічних чинників у навчально – виховному процесі.

Об'єкт дослідження – духовний потенціал особистості юнацького віку

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Методи дослідження – *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення наукової філософської, психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні*: спостереження, бесіди, анкетування, тестування за допомогою стандартизованих та проєктивних методик: діагностика духовного потенціалу студентів (В.І. Носков), тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д.О. Леонтьєв), морфологічний тест життєвих цінностей (В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина) для вивчення мотиваційно-ціннісної структури особистості, методика для вивчення цінностей особистості (Ш. Шварц), методика вимірювання рівня особистісної зрілості (Ю.З. Гільбух), анкета з вивчення виховного впливу соціального середовища мікро- і макрорівнів на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці; констатувальний та формувальний експерименти; *математичні*: обробка експериментально отриманих даних здійснювалася за допомогою версії комп'ютерної програми «STATISTIKA Stat Soft 6.0» та «Microsoft Excel 7.0» з використанням кореляційного (коефіцієнт кореляції Пірсона, t-критерій Стьюдента) аналізу.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь студенти 1-2-х курсів Волинського національного університету імені Лесі Українки, Запорізького національного технічного університету у кількості 301 особи, 150 учнів 11-х класів Запорізької загальноосвітньої школи I-II ступенів №32 та Луцької загальноосвітньої школи I-II ступенів № 7. Загальна кількість досліджуваних 451 особа.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів:

- *вперше* визначено сутність поняття «духовного потенціалу в юнацькому віці» як особистісну якість, яка інтегрує ставлення юнака до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер його життєдіяльності, духовно-творчу активність особистості та орієнтацію на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності; встановлено рівні (високий, середній, низький) його розвитку в юнаків; виявлено психологічні (смисложиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості) та педагогічні (виховний вплив соціального середовища мікро- та макрорівнів) чинники розвитку духовного потенціалу; обґрунтовано і розроблено комплексну програму розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці та методику її реалізації;

- *уточнено й поглиблено* змістовий контекст поняття «духовний потенціал», його структуру та психолого-педагогічні чинники його розвитку;

- *набуло подальшого розвитку* знання про розвиток духовного потенціалу в онтогенезі як специфічно людської якості та шляхи формування духовності підрастаючого покоління.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що апробовані психодіагностичні методики дослідження духовного потенціалу в юнацькому віці можуть бути використані шкільними психологами та кураторами груп з метою вивчення рівнів розвитку цього феномена; створена автором комплексна програма сприяння розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці, комплекс вправ з метою розвитку ціннісно-смислових та духовно-моральних орієнтацій школярів, студентів можуть застосовуватися вчителями у середніх навчальних закладах, викладачами вищих навчальних закладів, кураторами у роботі зі студентами. Використання результатів дисертації доцільне у викладанні педагогічної та вікової психології для студентів навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Особистий внесок здобувача. Розроблені наукові положення, одержані теоретичні та емпіричні результати є самостійним внеском автора у розвиток досліджень духовного потенціалу особистості юнацького віку. У 2 працях, написаних у співавторстві, здобувачу належить розробка плану дослідження, аналіз результатів емпіричного дослідження, формулювання висновків, обґрунтування та організація психолого-педагогічного супроводу розвитку духовного потенціалу юнаків, що складає 50 % від обсягу робіт.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідались та отримали схвалення на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (Ніжин, 2008), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009), «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Севастополь, 2010), «Становлення цінностей у психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність» (Львів – Кам'янець-Подільський, 2010), «Генеza буття особистості» (Київ, 2011), «Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія та практика» (Суми, 2011), «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2012), «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 2012); *всеукраїнських конференціях*: Демиденківські читання «Навчання, виховання та розвиток» (Бердянськ, 2009), «Психологічна допомога особистості: сучасний стан та перспективи розвитку» (Рівне, 2010), Демиденківських читаннях «Навчання, виховання та розвиток» (Бердянськ, 2011); *міжвузівських науково-практичних конференціях*: «Категорії «добро» і «зло» в гуманітарних науках» (Кривий Ріг, 2008), «Соціально-психологічні аспекти формування особистості» (Кривий Ріг, 2009), «Проблеми духовного оновлення особистості в трансформаційний період» (Кривий Ріг, 2010), «Сучасна психологія: актуальні проблеми й тенденції розвитку» (Запоріжжя, 2011); звітних науково-практичних конференціях викладачів та молодих науковців (2008-2012 р.р.) і засіданнях кафедри практичної психології Запорізького національного університету.

Результати дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Запорізького національного технічного університету (довідка №39-99/4025

від 27.11.2012), Запорізького національного університету (довідка №01-25/84 від 06.06.2012), Волинського національного університету імені Лесі Українки (довідка №3/27-17 від 27.06.2012), Запорізької загальноосвітньої школи I – II ступенів №32 та «Луцького навчально-виховного комплексу загальноосвітня школа I – II ступенів №7 – природничий ліцей» (довідка №306/01-14 від 26.11.2012р.)

Публікації: Основні результати дослідження висвітлено в 17 наукових працях, серед яких 7 статей у наукових фахових виданнях України, 9 – у збірках матеріалів конференцій, 1 – науково-практичний посібник.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 300 найменувань (з них 10 іноземною мовою) та додатків. Основний зміст роботи викладено на 184 сторінках друкованого тексту. В роботі міститься 5 таблиць та 15 рисунків на 10 сторінках. Повний обсяг дисертації – 220 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Проблема духовності та духовного виховання особистості є однією з найактуальніших у психологічній та педагогічній науці. Однак до сьогодні ще немає загальноприйнятого тлумачення поняття «духовності» та «духовного потенціалу», а також не вироблено одностайної думки щодо генези духовності. Існують розбіжності у поглядах науковців різних галузей: філософії, психології, педагогіки, суспільних наук. Одні відносять духовність

до релігійності, інші до вищого розвитку особистості та моральності. Інтерес до цієї проблеми обумовлений співвідношенням сутності гуманістичної функції освіти із цілісним і всебічним розвитком особистості, але спочатку необхідно осмислити підходи щодо поняття духовності та духовного потенціалу як основної складової повноцінного розвитку людини.

1.1. Філософсько-психологічний зміст духовності особистості

Протягом тисячоліть, задовго до появи науки, люди шукали зцілення у духовності, вірили в силу духів тому, що саме вони, на їх думку, допомагали їм вижити. В подальшому матеріалістична науко-освіта десятого століття почала висміювати будь-які духовні пошуки, вважаючи їх патологією, незалежно від того, наскільки серйозними і складними вони були.

Авторитет науки в сучасному суспільстві ускладнює сприйняття духовності і слідування шляхом духовних відкриттів. До того ж догми і діяльність головних релігій заперечують наукові відкриття і мають тенденцію затуманювати той факт, що єдиним місцем, де можна знайти істину, – духовність – і служить наша психіка.

Дослідити можливості розвитку духовного потенціалу та на практиці забезпечити умови для його розвитку неможливо, не проаналізувавши поняття «духовність» теоретично, не зрозумівши суті духовності, а також системних характеристик психіки.

У психологічному словнику за редакцією А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського [288, с. 87], духовність визначається як специфічно людська якість, що характеризує мотивацію та сенс поведінки особистості, являє собою позицію ціннісної свідомості, характерну для всіх її форм – моральної, політичної, релігійної, естетичної, художньої, але особливо суттєву у сфері моральних відносин.

В іншому психологічному словнику за редакцією В.І. Войтка [191, с. 48], духовність визначається як специфічно людська риса, що виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності, може бути усвідомлена, осмислена як вияв інтелігентності. Може бути частково неусвідомлена – про таких людей кажуть: сердечний, добрий, щирий від природи.

Електронний психологічний словник [192] містить таке визначення: «духовність – це вищий рівень розвитку і саморегуляції зрілої особистості, коли мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності виступають вищі людські цінності... Для духовного внутрішнього світу індивіда притаманні цілісність і телеологічність (цілеспрямованість і інтенціональність). Духовність не структурна, але разом із свободою і відповідальністю вона є способом існування людини, яка досягла рівня особистісної зрілості».

У довідниковій літературі [194] існує чимало визначень духовності, які є часто суперечливими, а іноді й прямо протилежними. Наприклад,

енциклопедії та словники дореволюційної доби й радянського періоду не дають трактування поняття «духовності», а вміщують статті про «дух». Починаючи з 60-х років ХХ ст., з'являються статті про духовний світ людини

У філософській енциклопедії, що вийшла в пострадянський період, духовність визначається «як специфічна властивість життєдіяльності людини, що виражається у дбайливому ставленні до себе і до світу, що її оточує, на основі якої формуються нематеріальні цінності, які характеризуються стійкістю до девальвації».

Для більш глибокого аналізу поняття духовності розглянемо погляди зарубіжних, українських та російських філософів.

Один з найвидатніших учених і мислителів ХVII ст. Р. Декарт [65], розділивши дух і матерію, душу і тіло, намагається з'ясувати природу духу як такого, визначити його сутність. Він прагне піднести це питання на теоретичну височінь, тобто взяти дух у його, так би мовити, «чистому» вигляді, абстрагуючись від другорядних, похідних його ознак. Питання про сутність духовної субстанції, згідно з традиційною термінологією, постає у Р. Декарта як питання про її головні атрибути, тобто властивості або якості, що доступні нашому сприйманню. У кожній субстанції є переважна властивість, така, що утворює її сутність і природу, від якої залежить усе інше.

Звернення до філософії І. Канта [96] і аналіз його концепції духовного дає можливість виділити ще один аспект духовності. Філософ називав дух «оживляючим принципом в людині» і вважав, що духовність включає в себе не тільки пізнавальну свідомість. Розглядаючи внутрішній світ людини в «Критиці чистого розуму», І. Кант розвиває тезис про субстанційність душі: «Як предмет одного лише внутрішнього почуття ця субстанція дає поняття не матеріальності; як проста субстанція – поняття незруйнованості; тотожність її як інтелектуальної субстанції дає поняття особистості; всі вони разом дають поняття духовності».

Проблема впливу християнства на піднесення духовності Руси-України знайшла своє відображення у великій кількості наукових досліджень, що вийшли друком, починаючи від кінця ХІХ і протягом ХХ ст. Це праці істориків України М.С. Грушевського [56], Д.І. Дорошенка [90], М.С.

Возняка [240], І.П. Крип'якевича [240] та багатьох інших в, яких основна увага приділялася історичному викладу подій. Наприклад, перші християни висувають любов як таку згуртовану силу, що змушує ділитися з ближнім останнім куснем хліба і складає животворну сутність общинної організації.

Вагомим логічним завершенням, своєрідним підсумком тривалих пошуків українських мислителів у сфері людської духовності стала філософія Г.С. Сковороди [10]. Філософ розглядав духовність як необхідну даність для людського існування. Важливим він вважав не лише етико-моральний пафос, притаманний філософському світобаченню, для якого буття особистості було невіддільним від її вчинків. Сенс людської діяльності він бачив не у сфері матеріальних благ, не у задоволенні соціальних запитів, а в сфері духовній.

Сьогодні набирає силу розробка проблеми духовності у сучасній українській філософії, з'являється все більше праць на цю тему. У дослідженні останніх років розв'язання цієї проблеми набуло особливо якісно нового звучання, в них простежується спроба розглядати її в контексті пошуку глибинних характеристик людського буття через призму активно творчої діяльності самої людини: В.С. Горського [240], Є.К. Бистрицького [269], В.С. Возняка [10], Г.І. Горак [240], С.Б. Кримського [10], С.В. Пролєєва [90], В.Г. Табачковського [240], А.М. Чернія [242] та багатьох інших.

У В.С. Возняка духовність – це «концентрація морально-імперативних і глобально-світоглядних координат, які людина накладає на світ, вносячи в нього своє розуміння істини, добра і краси, це внутрішня людина, людина серця, потаємний суб'єкт власних творчих інтенцій» [240].

І.О. Гризова визначає духовність як «форму буття індивідуальності», яка «реалізується як індивідуальна суб'єктивація, що означає перенесення свого «Я» на інше, інших при кінцевому поверненні до самого себе. Це є процес індивідуалістської взаємодії можливої форми свого збереження і розвитку». На думку автора, духовність реалізує себе як самостворення і усвідомлення самоцінності своєї індивідуальності, як самоусвідомлення себе у світі і світу в собі, як творче, індивідуалістське створення нової реальності: картини світу і моделі самого в цьому світі».

Своєрідне тлумачення духовності дає А.О. Приятельчук. «Духовність, – пише він, – це почуття й усвідомлення реальності, яка безпосередньо чи опосередковано спрямовує життєдіяльність людини. Духовність – єдність об'єктивного і суб'єктивного стосовно визначеності людського життя. Здатність людини бути духовною протиставляють іншим властивостям душі (умовним та безумовним рефлексам)» [240].

Оригінальним є трактування поняття духовності С.Б. Кримським: «Духовність завжди виступала як принцип самобудови людини, як вихід до вищих ціннісних інстанцій, конституювання особистості і її менталітету, як заклик до здійснення того, що не здійснюється природним шляхом. Духовність – це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується собі тотожність людини, її свобода від жорсткої залежності перед ситуаціями, що постійно змінюються» [10, с. 23].

На особливу увагу заслуговують висловлювання С.В. Пролєєва, який стверджує, що «дух (духовне) – це не «регіон» людської життєдіяльності, а одне з найважливіших її універсальних визначень. Дух, духовність, духовний світ постають не просто у вигляді особливого роду явищ особистого чи суспільного життя, але, перш за все, як духовний зміст різноманітних реалій і подій людського буття». Він розглядає дух як духовний розвиток людини, її духовність, але зауважує, що вона має декілька смислових відтінків. По-перше, духовність постає як «смисловий еквівалент категорії духу», репрезентує всю змістовну насиченість феномену духовного, але при цьому містить певну інтерпретацію: позначає дух як людське надбання. Тобто

духовність – це визначення духу як характеристики людини в її існуванні. По-друге, дух (феномен духовного) обіймає надзвичайно широкий спектр різних явищ – «конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета тощо) до об'єктивних предметних і соціально-інституалізованих форм духовного життя». І в цій величезній предметній галузі «...поняття духовності виділяє особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, вичленовує проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення в світі» [90].

Духовність належить до тих філософських проблем, які прийнято називати «одвічними». У російській філософії духовність тлумачиться як «одухотворення тваринності», тобто як сутнісна характеристика людини й водночас як ідеал, що визначає спрямованість її саморозвитку. Свої погляди на різноманітні аспекти цієї проблеми висловлювали М.О. Бердяєв [22], І.О. Ільїн [93], М.О. Лосський [240], П.О. Флоренський [241], С.Л. Франкл [245] та інші, у працях, присвячених різноманітним аспектам цієї проблеми. Зокрема, І.О. Ільїн [93] доводить, що «духовність людини міститься, перш за все, в упевненості, що в межах її власної душі є краще і гірше, насправді краще; таке, якість та вартість якого не залежить від людської волі; таке, яке належить визнати та перед яким слід схилитися.

Таким чином, можна дійти висновку, що духовність відкриває людині одвічне, не скороминуще у ній самій та її житті, і це є залучення людини до одвічних цінностей, тобто таких, які мають надутилітарний характер і можуть пройти випробовування смертю. Пробудження та розвиток духовності надає смислу життю людини, задовольняє її фундаментальні психологічні потреби у життєвій орієнтації та служінні, відкриває їй справжню радість буття, дає можливість перебороти будь-які життєві стреси та катаклізми як особистісні, так і суспільні.

Проблема духовності стала об'єктом уваги і вивчення в низці напрямків сучасної зарубіжної психології: гуманістичної, транс-персональної, індивідуальної, аналітичної.

Говорячи про духовність, неможливо не оцінити внесок австрійського психолога і психіатра З. Фрейда [248]. В своїх пошуках науковець спирається на колосальний історико-культурний матеріал. На його погляд, могутність думки та розвиток мови в первісної людини викликало у неї гордість, услід за якою стрімко розвивались інтелектуальні види діяльності. Це відкрило нову імперію духовності, в якій домінуючими стали уявлення, спогади і розумові висновки, на противагу більш низьким видам психічної діяльності. Це був, на думку науковця, один з найбільших етапів становлення людини.

Науковець звертає увагу на епоху, у якій під впливом зовнішніх факторів відбулася зміна матриархального суспільного порядку, цей поворот від матері до батька означав перемогу духовності над чуттєвістю, іншими словами культурний прогрес. З. Фрейд [248] деякою мірою дає поштовх для роздумів і досліджень теми духовності не лише в психології, а й у суміжних науках.

Разом із тим, неможливо обійти увагою і те, що З. Фрейд інколи в проявах духовності вбачав подавлену сексуальність. Такі погляди намагався критикувати К.Г. Юнг [278], стверджуючи, що у разі доведення цієї гіпотези до логічного кінця, виявиться, що вся людська культура є не більше, ніж фарс, патологічний результат подавленої сексуальності. Сам К.Г. Юнг у своїй аналітичній психології трактував лібідо не стільки як місткість сексуальності, а як сильну духовну енергію.

Проводячи психоаналітичний аналіз творчості Й.В. Гете, Ф.М. Достоєвського, Ф.В. Ніцше та інших творців високохудожніх витворів культури, вчений робить висновок про благодатну художню творчість, яка возвеличує людську душу і наповнює повсякдення глибоким розумінням сенсу життя. Вищою мірою це стосується і найвеличнішого християнського символу: на хресті пронизаний списом Ісус Христос і є образ людини християнської епохи, яка змучена бажаннями. Важливе значення для розвитку культури і в цілому високої духовності К.Г. Юнг вбачає в тому, що він втілює в собі ідею «про таємне єднання людей в духовному смислі».

К.Г. Юнг [280] розглядав колективне несвідоме, як «духовну матрицю», «...вона за своєю природою є творчим початком, місцем народження форм мислення... Ці форми несвідомого не належать ніякому «певному часу, тобто очевидно, вічні, а тому дають своєрідне відчуття поза часу, коли реалізуються у свідомості».

Під час своєї практики К.Г. Юнг спостерігав, як люди ставали невротиками від того, що не шукали або ж не знаходили відповідей на питання, які їм ставило життя. Людина шукає успіху, слави, посади у суспільстві, але при цьому лишається нещасною і страждає від неврозу навіть при тому, коли всього цього досягне. Такі люди страждають духовною вузькістю, їх життя немає ніякого сенсу. Як тільки такі люди знаходять шлях до духовного розвитку і самовираження, невроз, як правило, зникає. Саме тому К.Г. Юнг так багато приділяв уваги розвитку особистості. Отже, дослідник пов'язував духовність із смислом життя, і лише так він бачив розвиток особистості [279].

К.Г. Юнг один з перших звернув увагу на те, що духовне народження і разом із тим усвідомлене відділення себе від батьків настає з появою сексуальності в пубертатному періоді. І саме з цією фізіологічною революцією автор пов'язує і революцію духовну [278].

Послідовник К.Г. Юнга Дж. Холліс [253] говорить про те, що ідеї і практики юнгіанської психології не побудовані на легкому розв'язанні людських проблем. Навіть сновидіння говорять про тягар життя, про достоїнність, про найглибший смисл. Вчений цитує вислів стародавніх поколінь: «релігія потрібна тим, хто боїться опинитися в пеклі; а духовність – тим, хто там вже побував». За словами Дж. Холліса, ми повинні побачити вагому різницю між тим, що ми прагнемо відчутти, і тим, що ми відчуваємо, маємо поставити усвідомлену ціль досягнення високого рівня духовності, інакше – будемо завжди відчужуватися, заперечувати або ж зображувати себе жертвами, малодушними і не задоволеними собою і оточуючими.

Гуманізм епохи Відродження продовжив традицію і сприяв розквіту духовного життя. Е. Фромм [249] зауважував, що все більше людей стає прихильниками церкви, велика кількість духовної літератури виходить з друку і у подальшому стає бестселером, зростає кількість людей, які звертаються до Бога. Він називав це видимою релігійністю, яка обумовлена далеко не духовними, а матеріалістичними і нерелігійними аспектами. Сміслом життя стає вічна спрага накопичення, наживи, споживання, а не радість самого буття, усвідомлення особистої неповторності в цьому світі. На погляд вченого, біда в тому, що оволодіваючи все більшими знаннями про матерію і практику використання в своїх діях, людина залишилася невігласом у найважливіших і фундаментальних питаннях людського існування, зокрема, у розумінні того, що таке людина, як вона повинна жити, яким чином можна визволити і плідно використати на благо людини закладені в ній самій великі потенціали.

Е. Фромм [250] вважав, що суспільство перебуває в духовній кризі людяності, тобто втрачає віру в саму себе, тим самим руйнується коріння, «з якого брала і бере соки наша культура». Тому, на думку вченого, щоб вийти з цієї ситуації, повинна бути створена версія «радикального гуманізму», яка розглядає і інтерпретує «людину в її тілесно-духовній цілісності», вірячи в те, що метою людини є бути самим собою, а умовами досягнення цієї цілі – бути людиною для себе».

На переконання вченого, в людині закладений потенціал, і вона повинна його реалізувати, кожна людина потенційно здатна до пробудження і просвітлення. Людство повинно шукати відповідь на питання про мету існування і смисл життя. Сміслом існування не повинно ставати виробництво матеріальних цінностей. При цьому людина сама стає річчю, а володіння перетворює в смисл життя. «Мати» тепер важливіше, ніж «бути» [250, с. 219-221].

За Е. Фроммом [252], людина повинна нести відповідальність за себе і визнати, що лише власними зусиллями вона може надати смисл своєму життю. Смисл життя надає людині сили в продуктивній, творчій життєдіяльності, тому ми повинні розвивати свої сили. Поезія, мистецтво, релігія, театр – це все те, що робить людське життя достойним. Отже, людина духовно може розвиватися, якщо вона поставить перед собою питання про смисл життя і буде відповідальною за нього.

Аналізуючи сутність людини, її внутрішній світ, В. Франкл звертає увагу на духовність яка не вичерпується релігійністю. «Врешті – решт Богу, якщо він є, важливіше, хороша Ви людина, ніж те, вірите ви в нього чи ні» [243].

Вчений розглядав духовність людини не просто як її характеристику, а констатуючу особливість: «духовне не просто притаманне людині поряд із тілесним і психічним, які властиві і тваринам. Духовне – це те, що вирізняє людину, що властиве лише їй одній» [243].

При цьому є зрозумілим те, що добре функціонуючий психофізичний організм є умовою розвитку людської духовності. Психофізичне, як би воно

не обумовлювало духовність, не може на що-небудь впливати, не може породити духовність тому, що біос не впливає на логос. Завданням психології є відкриття в людині мужності духовно жити, щоб нагадати, що у неї є дух, що вона є духовною істотою. В. Франкл наводить багато прикладів зі своєї практики, коли молоді люди розуміють, що вони існують в іншій площині буття, що їх існування набуває форму історичного буття, яке є частиною історичного простору і невід'ємне від системи законів і відношень, і саме в цій системі керують смисли, хоча інколи вони можуть бути не явно вираженими. Вчений звертає увагу на те, що інколи проблема смислу життя може просто заволодіти людиною: це відбувається особливо в підлітковому і юнацькому віці, коли особистість, яка перебуває в стані активного розвитку в своїх духовних пошуках знаходить всю неоднозначність людського існування [244].

Один із засновників транс-персональної психології С. Гроф [59] розглядає духовність як суттєву складову людяності і звертає увагу на те, що вона не розвивається сама по собі. Головним шляхом до духовності, на думку вченого, є розширена свідомість, яка дозволила б особистості сприймати речі, що раніше були недосяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору. Він трактує духовність як важливе і законне устремління людського життя, оскільки вона відображає ключовий вимір людської психіки і всього світопорядку. Таким чином, особистість має заглиблюватися в саму себе, що, очевидно, сприятиме психодуховному перетворенню. Наука – це могутній засіб отримання інформації, а духовність – смисл життя. Духовність є надзвичайно важливим виміром людської психіки і буття, вона вилучає істину релігії із контексту патології, куди та була віднесена матеріалістичною наукою.

Якщо С. Гроф розглядає духовність як суттєву складову людяності, то, на думку В. Райха, в людині панує либонь духовне, або ж інстинктивне (тобто тваринний початок). Обидва начала несумісні один з одним. Тому з часом в кожній людині постає питання, чи хоче вона пізнати дійсний смисл життя, зрозуміти його, чи згоріти в своїх «необуздатих пристрастях» [59]. Отже, вчені тісно пов'язували духовність із смислом життя і психікою.

Сучасні американські вчені мають новаторські погляди на проблему духовності і духовного розвитку особистості. Зокрема, Р. Уолш розділяє два поняття – релігію і духовність, тому що релігія має багато значень: інтерес до Божественного, до вищих цінностей життя. А духовність, на його думку, належить до переживання Божественного людиною [235, с. 18].

Цей погляд підтримує і Р. Еммонс [275, с. 173-185], який пише, що релігія є більш широким поняттям, ніж духовність, тому що вона включає в себе дещо більше, ніж пошук сакрального. Але центральним як для релігії, так і для духовності, є процес пошуку. Вчений переконаний, що духовність можна вивчати за допомогою визначення особистісних цілей людини. Духовність не є ізольованою, або ж набором вірувань і практик; вона є інтегральною частиною повсякденного життя. Вчений вважав, що духовність є мотивуючою силою в житті людей, тому її варто розглядати більш ширше

тому, що це і пошук смислу, цілісності, єдності, трансценденції і вершини людських можливостей.

Д. Елкінз тісно пов'язує духовність з душею, саме душа навчає нас нового виду духовності і тим самим забезпечує баланс, якого бракує нашій культурі. Саме духовність відкриває наші серця, вирощує і підтримує здатність відчувати благоговіння і вдячність. За словами науковця, метою духовності має бути єднання своїх почуттів з почуттями до інших. А її ефектом має стати фізичне і психічне здоров'я. Духовні впливи зцілюють, тому що вони впливають як на психічному, так і на емоційному рівні і дозволяють життєвій силі робити свою справу. Адже духовність – це не лише зцілення, це моменти, які живлять нашу душу і роблять наше життя гідним того, щоб жити [275].

Науковець і дослідник Г. Райх поділяє духовність на традиційну релігійну і нерелігійну, до якої відносить музику, візуальне мистецтво. Лише матеріальне життя людини без духовного є бідним, духовність сама по собі не розвивається, її потрібно розвивати в кожній особистості [80].

На думку Дж. Портера, легше сказати чим духовність не є, ніж намагатись позитивно описати все те, що називаємо або ж розуміємо духовністю. На його переконання, духовність формується у контексті релігії. Вона не є просто роздумами про трансцендентне; також не полягає вона й у самовдосконаленні. Справжня духовність не є чимось вторинним; вона має переживатись тут і тепер. Сутність духовності є невизначеністю, тому що знаходиться поза нашим сприйманням і пізнанням.

Огляд і аналіз зарубіжної наукової думки завершуємо дослідженнями і роздумами Л.Ш. Леонард, яка вбачає духовність у гармонічному розвитку між фемінним і маскуліним початком в кожній людині [130, с. 53-55].

Отже, у поглядах науковців ми бачимо деякі розбіжності. Вчені ХХ століття розглядають духовність через смисл життя та релігійність, вчені кінця ХХ століття більш схильні розглядати духовність вище і вужче, ніж релігійність.

Аналіз робіт російських науковців показує інший підхід у трактуванні духовності і її розвитку. Зокрема, Ф.Е. Василюк [40] звертає увагу на важливу роль духовних цінностей у житті людини. Будь-який життєвий вибір не є проблемою, тому що людина раз і назавжди обрала для себе шлях, знайшла себе, своє головне покликання, знайшла джерело осмисленості буття і деяку життєву істину і тим самим немов вирішила усі можливі наступні вибори.

Науковець звертає увагу на те, що духовне зростання і удосконалення людини може відбуватися на основі принципів, цінностей і творчості. Лише за такої умови відбуваються зміни потенційно руйнівних подій в житті людини.

Інших поглядів дотримується Р.М. Грановська [57]. Вона звертає більше уваги на християнство і духовність саме завдяки індивідуальній внутрішній духовній відповідальності, здійсненій моральний переворот в християнстві. Пошук прямого зв'язку між Богом і людиною дав духовному

світу віруючого деяку волю і прояв індивідуальності. Саме з позиції християнства людина повинна перебудувати своє бачення не зовнішньо, а змінювати свою духовну сутність, лише у такому випадку можна сподіватись на бажаний результат. Саме християнство вводить нову шкалу цінностей: вища після Бога цінність – людина як особистість, родинні зв'язки, традиції, звичаї. Тому вище призначення людини – духовність, яка вимагає від неї всепрощення, не протидіяння і не осудження. Отже, дослідниця віддає належне християнству тому, що саме в ньому, на погляд вченої, закладені вищі цінності, які ведуть до духовності.

С.К. Бондирєва, Д.В. Колесов [24] зазначають, що духовність – це змістовність, це не пустота (беззмістовність). На їхню думку, чим більш духовний індивід, тим змістовніший він «як особистість». Духовність – це міра володіння індивіда інформаційними ресурсами свого внутрішнього світу, а також і змістовність (багатства і різнобарвності) елементів цього світу.

Ми поділяємо думку М.Я. Грота [58], який вважає, що з самого початку в людині закладена духовна сила, яку потрібно розвивати протягом життя в діяльності. Ця сила оберігає і рятує життя, вона є ворожою до егоїзму і тваринного інстинкту самозбереження, це сила, яка постійно рухає до повного удосконалення мрій реальних і ідеальних, ця сила направлена переважно на творення і самовдосконалення духовного, ідеального світу. Тому він її визначає «як світовий інстинкт, або волю духовного самозбереження і саморозвитку». Психологічним устроєм творчого життя і діяльності є в нас світова воля до життя духовного, світовий інстинкт самозбереження життя духовного, психічного, вищого.

На погляд В.Д. Шадрікова [262], багато науковців пов'язують духовність з духовною сутністю людини, з духовним початком, в якості якого виступає «дух», «душа». Науковець розглядає духовні здібності, під якими розуміє властивості духу, який пізнає початок «я». Духовний стан, який розширює свідомість, активно включається в процес розкриття істини підсвідомого. Духовні здібності – це здатність зрозуміти, оцінити і зобразити інших людей у своїй творчості. Тому духовність буде проявлятися в тому, що дійсність пізнається не лише раціонально, але й емоційно, через переживання. Для духовно багатой людини все важливо, все знаходить чуттєвий відгук. Автор підкреслює, що абсолютно бездуховних людей немає і духовність не знаходиться в прямому зв'язку із здібностями та інтелектом. Духовною може бути посередня людина, а бездуховною може бути талановита.

Вчений робить припущення, що духовність об'єднує свідомість і підсвідомість, духовність знижує контроль свідомості над підсвідомістю, тому що духовність допускає прийняття моралі як особистісно значимої, провідної. Саме об'єднання свідомого з підсвідомим через духовність і дає інтелектуальний прорив, дозволяє досягти особистості незвичайної пронизливості, вийти на вершину творчості [263].

В.В. Знаков [84] вважає, що варто шукати коріння духовності не лише в самій людині, особливостях її особистості і схильності до рефлексії, скільки в життєдіяльності: об'єктивації вищих проявів людського духу,

творчості, в пам'ятках старовини, досягненнях науки і мистецтва. Духовність суб'єкта – результат його долучення до загальнолюдських цінностей, духовної культури, а дух – перш за все, категорія культурологічна. Таким чином, важливим джерелом духовності суб'єкта є етичні норми, на які він орієнтується в повсякденному житті.

С.А. Білорусов [21] вважає, що духовність – це вдячна радість від одного факту: покликання в житті людською істотою. Це відвага брати на себе відповідальність. Це прагнення до максимальної реалізації даного при народженні і набутого при вихованні. Це вільне, радісне, сміливе обмеження себе в тому, що суперечить вільно вибраним цінностям. Духовність – це те, що робить нас людьми, що спонукає до особистісного зростання. Духовність в екзистенціально-психологічній транскрипції є можливістю трансценденції – звільнення від внутрішніх і зовнішніх пут, пошук оновленої сутності «Я».

М.Е. Бурно [39] говорить про те, що рости духовно – це знаходити себе як аутистичну, психоастенічну, синтонну, шизотипічну особистість. Однак при цьому особистість лишається неповторною, сама собою.

С.А. Черняєва [260] розглядає особистість через християнську антропологію, говорячи про те, що людина є істотою духовно-тілесної природи, унікальною, самосвідомою, відкритою. Дослідниця підкреслює волю особистісних актів, що робить особистість суб'єктом моральних обов'язків і прав. Людина є водночас і тілесною, і душевно-духовною істотою.

С.Е. Матушкін [145] вважає, що духовність не надається людині одвічно, не успадковується генетично, вона розвивається, в тому числі і в результаті спеціально організованого педагогічного процесу, під час якого входження дитини в широкий соціокультурний контекст оволодіння загальнолюдськими цінностями пробуджує в ній внутрішню творчу активність, спрямовану на усвідомлення себе, смисл свого життя та мети духовного саморозвитку як особистості.

Л.М. Собчик [214] говорить про те, що духовність – це вищий рівень самосвідомості людини й емоційно диференційованого ставлення до явищ навколишнього світу. Це спрямованість людини на інші, нематеріальні цінності, небайдуже ставлення до навколишнього світу, прагнення наповнити своє життя любов'ю до країни, природи, людей, до того, що не є інструментом реалізації прагматичної необхідності. Це здатність розглянути своє життя у контексті світу, а не лише включення в образ власного «Я» інформації про навколишній світ.

У роботі І.М. Іллічової [91, с. 281] формами прояву духовності суб'єкта називаються пошуки сенсу життя, самоактуалізація та відповідальність, а головними критеріями духовності постають пріоритетні інтереси до основ людського буття, до сутності життя, смерті, змісту, прагнення до рефлексії у зв'язку з екзистенційними проблемами; небайдужість, доброзичливе та поважне ставлення до оточуючих, емпатійність, готовність прийти на допомогу; активна цілеспрямована поведінка, орієнтована на саморозвиток та самовдосконалення; потреба у пізнанні навколишнього світу, цікавість до

мистецтва; розвинена відповідальність; прагнення пізнати й реалізувати свій життєвий потенціал; наявність і пошук сенсу життя; наявність усвідомлених уявлень про духовність, як об'єктивну і суб'єктивну реальність; наявність ціннісної позиції по відношенню до себе, активна життєва позиція.

Російські дослідники подають різні трактування поняття духовності, більшою мірою пов'язуючи духовність з вірою в Бога, самосвідомістю, смыслом життя.

Дедалі активніше в сучасній психології досліджується феномен духовності особистості українськими вченими. Зокрема, С.Д. Максименко [141] констатує, що «біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже, мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну) природу біологічного підґрунтя особистості... і про нескінченний плин переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття – біологічного, соціального, духовного». На думку вченого, саме таке складне сполучення матеріального біологічного, соціального й ідеального, духовного зумовлює цілісність і унікальність особистості.

М.Й. Боришевський [26, с. 12] розглядає духовність як багатовимірну систему, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у яких віддзеркалюються її найбільш актуальні морально-релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності. Вчений вважає, що чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, з категорією добра, тим вищим є рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності.

І.С. Булах вказує на значну роль совісті у морально-духовному розвитку особистості взагалі та становленні її морально-духовної самосвідомості. Це духовне осягнення особистістю з позиції моральної самооцінки цілісності власних життєвих звершень. Совість, констатує вчена, є автономною духовною інстанцією, яка керується власними інтимними підставами, даючи змогу особистості оцінювати реальні умови дотримання загальних норм моралі у ситуаціях конфлікту. Вона «є потаємною, внутрішньо прихованою здатністю особистості. Голос сумління постає як тай на людській душі, що мало піддається гучному озвученню, він заявляється у самих глибинах ества – у самості, скеровуючи дії і вчинки «Я» особистості».

І.Д. Бех [17] підкреслює, що духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства. Таким чином, можна стверджувати, що цілі і наміри

духовно зрілої особистості є вкоріненими в систему надіндивідуальних цінностей, які в подальшому допомагають особистості в самовизначенні. За словами вченого, ієрархія духовних цінностей і смислів становлять основу внутрішнього світу особистості, а з іншого боку, ієрархія духовних цінностей дає особистості можливість існувати і діяти вільно, свідомо, цілеспрямовано.

Ж.М. Юзвак [277, с. 284] вважає, що «духовність – це творча здатність людини до самореалізації та самовдосконалення, яка зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, що сприяють успішному формуванню та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомленню єдності себе та Всесвіту».

В.П. Москалець дотримується іншого погляду, він говорить про те, що духовність не є тотожною моральності, вона містить моральність, яка є добродійною спрямованою духовністю, вільно обраним особистістю добром. Відповідно до психологічного змісту духовності особистості можлива і духовність, спрямована на недоброчесність. Водночас духовність не повинна тотально пригноблювати природні потяги людини, біологічні потреби, усі її тілесні «хочу» і «не хочу», категорично і безапеляційно протиставляти їх суспільним імперативам і табу, соціальним «мусиш» і «не можна», перетворюючи людину на аскета.

Аналогічної думки дотримується М.В. Савчин [202]. Поняття психіки у його традиційному трактуванні не включає в повному обсязі духовне як складову. Духовність не є елементом океану несвідомого, як про це стверджують у багатьох сучасних психологічних концепціях. Вона не є елементом тільки свідомості. Духовність є надсвідомим у людині. Цим пояснюється феномени совісті, почуття вини та інші вищі переживання.

Ж.О. Маценко [147] стверджує, що духовність – це психічна якість людини. Вона є складним поєднанням таких особливостей інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби у пізнанні світу, себе, інших людей та засвоєння духовних цінностей. Духовність доцільно тлумачити, як здатність людини до психічного та особистісного вдосконалення та самовдосконалення.

На думку дослідниці, як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється у процесі взаємодії людини з довкіллям (природою, іншими людьми), тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати. Основними формами прояву духовності Ж.О. Маценко називає духовні ціннісні орієнтації (спрямування інтересів, нахилів людини до пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей), духовні потреби, духовні стани та духовні почуття (провина, каяття, віра, надія, любов).

О.П. Колісник [108, с. 234] розглядає духовність в широкому розумінні як духовно-смысловий розвиток людини, який визначається мірою переживання, безпосередності контакту з цінностями, котрі привласнені та трансформовані у смисли, а останні вибудовуються в характерну для конкретної особистості ієрархію. Провідний найзагальніший сенс ієрархії

смислів підпорядковує собі інші смисли та визначення смислу життя особистості. Людина реалізує себе як особистість у міру своєї здатності спонтанно реалізувати свою ієрархію смислів у продовжуваних життєвих актах. Духовність у вузькому значенні слова є мірою переживання безпосереднього смислового контакту з надособистісними цінностями, якими є Справедливість, Свобода і Відповідальність; Людина, Любов і Добро; Краса, Істина і Творчість; Віра, Космос і Бог.

З.С.Карпенко [101, с. 231] досліджує духовність особистості завдяки вірі. «Віра це – дологічне волевиявлення, що полягає в інтуїтивному осягненні свого покликання реалізувати об'єктивний смисл життя, ситуації, іншої людини. Віра засновує в людині ту смислову вертикаль, яка витягує її розвиток до вищих сфер духовності».

В.М. Ямницький [286] охарактеризовує духовність як сутнісну характеристику людської природи, яка спрямована на досягнення смисложиттєвих цінностей на підставі реалізації ідеальних і трансцендентних потреб, що проявляється у формі саморозвитку, особистісного зростання й творчості.

А.М. Богущ розглядає духовність як поліаспектне поняття за своєю змістовою характеристикою. Це не є, на думку дослідниці, якась особистісна якість чи риса характеру, а своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що формується на позитивному тлі поведінки і діяльності людини й характеризує її як цілісну особистість. Духовність є тоді, коли сама людина відчуває її у своєму власному «Я».

І.П. Дрозд пов'язує відродження духовності і розвиток національної свідомості через повернення до Бога – це надійний шлях оздоровлення нації та запорука становлення державності. У цьому процесі він виділяє три етапи: раннє етнічне самоусвідомлення, національно-політичне, державно-патріотичне. Духовність – це компонент, який утворює суто людське в людині і допомагає подолати прірву між «Я» і «Ти» (світом). На погляд вченого, духовність зародилася в Україні і бере початок саме в культурі періоду прийняття християнства. Українська духовність наголошує на тому, що коли Бог не існує, життя не має мети, воно буде абсурдним. Духовно розвинена людина може піднятися над тими важкими умовами, в яких перебуває і меншою мірою бути залежною від них.

Думки про те, що саме християнство, як релігійна система, стало тим духовним чинником, який об'єднав численні поганські племена в одну велику Київську державу, дотримується І. З. Головінський. Вчений звертає свою увагу на мову і пов'язує її з духовністю, говорить про те, що рідна мова передає поняття, котрі відображають почуття і духовність народу. Саме через мову утримується духовний зв'язок з українським народом. Мовою можна передати молодому поколінню українську духовність з усіма її національними прикметами.

Т.І. Безсонова розглядає духовність як складне гармонійне поєднання певних психологічних і особистісних якостей людини. Що має форми прояву (психологічні утворення) як духовно ціннісні орієнтації. Але найвища їх

форма – це духовні потреби, що виявляються в результаті різних видів духовної діяльності (пізнавальну, естетичну, комунікативну). Тобто, це саме та діяльність, в якій відсутні прагматичні цілі, і направлена вона на задоволення безкорисливих духовних потреб (у знанні, любові, естетичному задоволенні, спілкуванні і т.п.).

А.О. Іванченко в духовності вбачає явище об'єктивної та суб'єктивної реальності одночасно, а така її особливість часто породжує суперечливі крайності в розумінні її справжньої сутності. На погляд науковця, духовність має дуалістичну сутність, тому що являє собою результат процесу становлення особистості, і у той же час вона виступає для нього як мета, до якої людина прагне, щоб стати особистістю. Тому феномен духовності полягає в тому, що людина прагне щось осягнути і усвідомити: чим вищий рівень духовності особистості, тим вона більш активна, порядна і доброзичлива.

І.М. Щербакова вважає, що духовність – це особливий спосіб існування людини, що визначає її зорієнтованість на широкий спектр загальнолюдських і культурних цінностей, які не знаходяться між собою в ієрархічних відносинах, а припускають альтернативність. Тому духовність, як здатність людини сприймати і наслідувати вищі моральні норми, як внутрішні «категоричні імперативи», передбачає достатній рівень розвитку усіх сторін самосвідомості людини: пізнавальної (самопізнання), емоційно-оціночної (самооцінка), дієво-вольової (саморегуляція). Активно саморозвиваючись, пізнаючи себе і навколишній світ, людина стає духовною.

У дослідженнях Е.О. Помиткіна [184] духовність характеризується як специфічно людська риса, що проявляється усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість на реалізацію у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини. Відповідно, духовний розвиток постає як процес самоідентифікації особистості з власним духовним «Я», в ході якого людина підпорядковує свою біологічну та соціальну природу духовним ідеалам, цінностям і смислам, набуває духовного досвіду. У процесі духовного розвитку відбувається усвідомлення єдності Буття, життєвої місії та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності.

С.О. Климишина стверджує, що психологічною основою феномену духовності є аутентичне ціннісно-смісловне особистісне утворення. Тобто духовність – це смислотворчий центр і сфера індивідуальної репрезентації та вільної самореалізації особистості.

На думку Н.Ф. Шевченко, психологічний зміст процесу набуття духовності полягає в роботі з усвідомлення та реорганізації системи смислів, мотивів, а також у пошуку контексту, співвідносячи з яким своє життя, особистість могла б віднайти його новий сенс [267]

Незважаючи на відсутність єдності поглядів науковців стосовно проблеми духовності особистості, усі думки філософів, психологів, педагогів об'єднує таке:

- духовність, притаманна лише людині для усвідомлення себе у світі і світу в собі, – це суттєва складова людяності;
- духовність веде до вищих цінностей, її пробудження та розвиток надає смисл життю людини;
- духовність відображає ключовий вимір людської психіки і всього світогляду, вона є мотивуючою силою в житті людини, тому що це пошук смислу, цілісності, єдності, трансценденції і вершини людських можливостей;
- духовність включає в себе моральну норму, емоції, розум, і як психологічне явище проявляється в процесі взаємодії людини з навколишнім світом, а саме: в спрямованості інтересів, прагненні до пізнання, засвоєння і створення духовних цінностей.
- духовність – це багатовимірна система утворень у свідомості та самосвідомості людини;
- духовність – це творча здатність людини до самореалізації;
- духовність – це специфічно людська якість, що характеризує смисли особистості.

Оскільки дана проблема не є безпосередньо темою нашого дослідження, ми власного визначення духовності не даємо, зазначимо лише, що науково-психологічний підхід дає змогу здійснити проекцію процесу розвитку духовного потенціалу особистості.

1.2. Науково-теоретичні підходи до вивчення духовного потенціалу особистості в історичному поступу психолого-педагогічного знання

Перш ніж розглянути науково-теоретичні концепції та підходи до вивчення духовного потенціалу особистості, слід обґрунтувати використання терміну «потенціал», який широко ввійшов в понятійний апарат багатьох наук. Відомі такі поняття, як трудовий потенціал, військовий, культурний, інтелектуальний, соціальний, життєвий, у тому числі духовний потенціал.

Для вивчення поняття «духовний потенціал» розглянемо, перш за все, термін «потенціал». Він походить від латинського слова «potentia», що в перекладі означає «можливість, сила, міцність та джерела, засоби». А в давньогрецькій філософії поняття «потенціал» асоціювалось з поняттям «діяльності», а це означає і розвиток, оскільки завдяки діяльності відбувається не лише реалізація потенціалу, а і його перетворення.

В українських словниках «потенціал» визначається як можливість, сили, сукупність засобів, що можуть бути використані для досягнення певної мети [288]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «потенціал» трактується як приховані здібності, сили для якої – не будь діяльності, що можуть виявитися за певних умов. Визначення потенціалу використовується не як специфічне наукове поняття, а як метафоричне, як синонім слова «ресурси» чи «можливості». Під потенціалом

розуміється особлива, здатна до саморозвитку система відновлюваних внутрішніх ресурсів людини, які виявляються в діяльності, направленій на отримання соціально-важливих результатів [191].

У педагогіці поняття «духовний потенціал особистості» трактується як здатність людини інтегрувати дії, спрямовані на внесення гармонійної впорядкованості в навколишній світ [203].

Навіть короткий екскурс у з'ясування соціально-психологічної сутності феномену духовного потенціалу засвідчує його багатогранність і невичерпність. Зміст ознак духовного потенціалу відзначається складністю, тісною системою взаємозв'язків. Щоб збагнути сутність цього феномену звертаємося до фундаментальних праць у педагогічному й історичному поступу психологічної науки.

Так С.Ю. Трубич і З.М. Пушкар [233] зазначають, що одне з головних завдань, яке стоїть перед суспільством у сфері духовного життя і розвитку духовного потенціалу особистості, полягає в тому, щоб створити умови для найповнішого освоєння людиною багатогранного потенціалу як української, так і світової духовної культури. На думку вчених, основу духовного життя та потенціалу становить духовний світ особистості: її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Важливу роль у становленні особистості відіграє духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне. Тому багатогранність духовного життя суспільства включає в себе духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру.

О.М. Олексюк [171] зазначає, що функціонування, розвиток і саморозвиток системи формування духовного потенціалу особистості значною мірою залежить від визначення сукупності основних джерел, пов'язаних з його соціально-культурною детермінованістю. І ці джерела варто шукати в глибинних процесах соціокультурних впливів, середовищних взаємодіях, функціональних зв'язках макро-і мікросоціумах. Вчена пояснює це посиленням дії інтеграційних культурних процесів, які, на її думку, є могутнім фактором розв'язання глобальних проблем людства.

Таким чином, на думку вченої, кожен рівень включення студентів у культуру є своєрідним джерелом їхнього духовного потенціалу. Перебування у постійному взаємозв'язку, забезпечуючи цілісність культури як системи і створюючи основу для взаємозв'язку джерел формування духовного потенціалу, серед яких варто виділити найістотніші: саморозвиток, засоби масової інформації та спілкування.

На думку сучасних дослідників В.П. Андрущенко [8], В.Г. Кременя [120], А.В. Мудрика [158], А.І. Корецької та ін., саме освіта покликана сприяти формуванню духовного потенціалу нації, духовному розвитку кожного члена суспільства. Вчені наголошують, що спостерігається прірва між вимогами, які суспільство висуває до студента як особистості, громадянина і майбутнього спеціаліста, і характером його підготовки у вищому закладі освіти. Тому варто переглянути зміст сучасної вищої освіти, форми і методи роботи зі студентами, які, на жаль, спрямовані переважно не

на духовний розвиток особистості, а на формування загальних та професійних знань та вмінь. На думку вчених, у сучасній педагогіці не приділяється достатньо уваги духовному началу людини та шляхам його розкриття і розвитку, а також неповно висвітлено проблеми формування духовності особистості.

Варта уваги духовно-моральна парадигма Г.Г. Ващенко [41], яка полягає в проголошенні відродження духовного потенціалу особистості як головного завдання національного виховання і потребує подальшої розробки на основі синтезу наук про людину: педагогіки, психології, фізіології, філософії, соціології, релігії. На погляд вченого, пробудження інтересу до відкриття навколишнього світу впродовж всього життя та духовне становлення особистості – ось головні цільові орієнтири нової ціннісно-духовної парадигми українського виховання.

О.В. Хаустова вбачає в духовному потенціалі чинник виходу України з глибокої соціальної і духовної кризи. Вчена розглядає духовний потенціал як особливу, здатну до саморозвитку систему відновлюваних внутрішніх ресурсів духу людини, які виявляються в діяльності, що спрямована на творче втілення загальнолюдських потреб, цінностей та ідеалів у художньо-естетичній, інтелектуальній, моральній діяльності, соціально значущих вчинках, самопізнанні і самотворенні. Отже, на думку вченої, саме за умови духовного збагачення відкриваються можливості розвитку духовного потенціалу педагога. Саме поглиблення акмеологічного, гуманістичного, аксіологічного, психологічного, національного й культурологічного наповнення змісту освіти сприятиме самопізнанню й саморозвитку духовного потенціалу.

Отже, педагоги вважають, що у вищій школі необхідно приділяти належну увагу розвитку духовного потенціалу особистості.

Особлива роль у розвитку духовного потенціалу належить мистецтву. Зокрема І. Дзюба [67], Л.Н. Коган [95] визначають джерелами духовного потенціалу культуру і традиції народів. Так, І. Дзюба знаходить духовний потенціал в живописі, музиці, літературі, почасти – у театрі. На його переконання, яке б важке матеріальне становище не було, дух буде змагатися з обставинами. Тому духовний потенціал нашого народу не вгасає. Вчений вважає, що духовний потенціал міститься в глибинах української душі, він завжди проявлявся завдяки силі духу українців.

Аналогічної думки дотримується Л.Н. Коган. Духовний потенціал кожної людини і навіть місцевості, в якій проживають люди, несе в собі багатство культури; це унікальні храмові споруди, театри, школи, архітектура. Він звертає увагу на те, що пріоритетом кожної країни повинно бути саме фінансування усіх культурних програм, і ставить у пряму залежність економічний розвиток суспільства від духовного, і зазначає, що люди повинні усвідомити свою духовну бідність і розвивати культуру суспільства.

І.А. Ільїн [93] вважає, що людина має особистий дух, і релігійність є духовним станом. Людині варто шукати себе не серед речей і об'єктів, а в тій

«суб'єктивній» глибині, яка сама запитує, випробовує, бажає, мислить, уявляє і відчуває. Вчений закликає знаходити початок духовності в самому собі; багато разів перевірити і переконатися, що знайдене є вірним, і після цього не блукати по випадкових «околицях» своєї сутності, а жити зі свого духу. Дух є найголовнішим у людині, він є силою.

Автор вважає, що кожній людині властиве «свідоме чи несвідоме» тяжіння до того, щоб знайти вищий життєвий сенс і приєднатися до нього як до головного джерела, сенсу і світла життя. І тут на допомогу приходять особиста духовна сила людини, яка шукає із несвідомої глибини своєї того світла і тепла, тієї кінцевої достовірності і сили, яка дається єдиним духовним сонцем буття.

Якщо пов'язувати потенціал із внутрішньою духовною силою, варто переглянути погляди зарубіжних психологів.

Зокрема К.Г. Юнг [278], аналізуючи сновидіння клієнта, яке пов'язано з феноменом НЛО, торкається глибинних прошарків несвідомого, які в процесі історичного розвитку проявляються у вигляді нумінозних уявлень (нумінозний асоціюється з поняттям «Божества»). За словами вченого, завдяки нумінозним уявленням ми маємо справу з актуальними афективними процесами першочергової важливості. Аналізуючи досвід, який пережили відлюдники-аскети в ситуації біологічних труднощів, що були викликані самообмеженням, К.Г. Юнг припускає, що компенсаторні психічні феномени виникають у них спонтанно і не залежать від їхніх бажань, тобто без втручань свідомості. Образи походять із несвідомого, і суб'єкти вбачають у них духовний потенціал. Беручи до уваги аналіз, який зробив К.Г. Юнг, можна припустити, що несвідоме дійсно є тією прихованою силою в кожній людині, яка пробуджує духовність.

Аналізуючи змістове наповнення поняття «потенціал», не можна обійти увагою науковий доробок С.Л. Франка [245], який вбачав у людині живий центр духовних сил, що спрямований на дійсність. За словами вченого, потенціал є внутрішнім, суб'єктивним ставленням людини до дійсності, ця спрямованість людської душі на світ, створює сутність того, що ми називаємо нашим життям.

Вчений звертає увагу на те, що люди підпорядковуються сліпим законам і силам органічного життя: в силу їх не визначеної дії термін нашого життя, навіть в його нормальному потоці, надто короткий для повного розкриття закладених у нас духовних сил. Таким чином, сили духу, укріплені й підсилені зсередини, повинні вільно вилитися назовні, інакше віра без справ є мертвою; світло, яке виходить із глибини, повинне освітлювати пітьму. Автор упевнений у тому, що людина постійно повинна думати про смисл свого життя.

Інший російський вчений Є.П. Крупник [119] у своїх наукових працях дійшов висновку, що мистецтво, тобто виховний ефект художніх творів: книг, кінофільмів, вистав – мають вплив на особистість, змінюють її погляди і формують моральний ідеал молоді людини. В результаті дослідження спрямованості ціннісних орієнтацій в галузі мистецтва було виявлено вплив

широкого спектру соціальних чинників – населеного пункту, де проживали респонденти, рівня їхньої освіти, віку, професії на особистісні особливості, які визначаються автором як «духовний потенціал».

Своїми дослідженнями Є.П. Крупник показав, що для людей, які цінують мистецтво, характерна цілісність і гармонійність духовної організації, високий рівень ціннісно-сміслової рефлексії і різностороння, збалансована система відношень до соціальної ситуації [119].

М.Л. Воронцов [49] акцентує на тому, що недостатньо звертається увага на духовний і духовно-моральний бік особистості. Зокрема, недостатню кількість досліджень проблеми духовного потенціалу в науці. Науковець вважає, що духовний потенціал включає в себе систему духовно-моральних цінностей і життєвих позицій особистості, її ціннісно-сміслових і смислово-життєвих орієнтацій, основних переконань і світобачень, які визначають розуміння людиною своєї відповідальності, волі і трансцендентності.

За висновками вченого, духовний потенціал має більш вузький смисл, а духовність – широкий. Духовність виражає здатність особистості розрізнити і вибрати істинні моральні цінності, і покласти їх в основу життя. Автор розуміє духовність як глибоко особистісний спосіб відображення і засвоєння дійсності, детермінованої орієнтацією пізнання і діяльністю людини на загальнолюдські цінності. При цьому ключовими моральними цінностями вчений визначає добро, красу, істину, свободу, відповідальність, трансцендентність особистості, а характеристикою, що їх об'єднує, називає любов [49].

На думку І.М. Іллічової [91], духовність є потенціальною сутністю людини, яка забезпечує їй повноцінний розвиток і саморозвиток, засвоєння соціального досвіду з метою перетворення власної природи. Тому, виступаючи як сутність людини, духовність одночасно є метою і результатом становлення людини. Таке подвійне буття духовності, як сутність і результат, є проблемою в розумінні природи духовності.

Автор вважає, що варто всебічно і безперервно розвивати творчий і духовний потенціал, що особливо важливо зараз, коли в суспільстві відбувається зневіра, звернення до чорної магії, окультизму і різних псевдонаукових теорій; невіра людини в свої сили, втрата філософських традицій в осмисленні життя і сутності людського буття; росте агресивність і знецінюється людське життя. Вчена наголошує на тому, що у таких умовах особливо важливим є адекватне розуміння духовності, оскільки сам термін почав набирати статус «модного» [91].

Н.А. Коваль [107] робить висновок про те, що духовність – це важко структурована якість, яка включає достатньо широкий діапазон складових, і їх взаємодія, гармонізація мають велике значення для розвитку духовності. Інтегруючись, вони утворюють особливий, відносно самостійний план відображення, перетворюють навколишній світ і «Я» в цьому світі. За способом взаємодії всіх складових духовності науковець виділяє наступні рівні: агармонійний, дисгармонійний, гармонійний. На перших двох рівнях

духовність носить нестійкий характер і більшою мірою пов'язана з етапом становлення. На третьому, гармонійному рівні людина веде себе цілісно і творчо, усвідомлюючи своє «Я», а також свою увагу і турботу про іншу людину. На думку науковця, чим більше людина реалізує свій духовний потенціал і духовний досвід у навколишньому світі, тим більше має можливостей для задоволення потреб у досягненні духовної близькості з іншими людьми.

Духовні рівні, вважає вчений, проявляються в тому, що людина по-різному готова до реалізації духовного потенціалу, який вона має, і по-різному проявляються її духовно – особистісні якості. Автор ставить на належне місце самореалізацію, тому що вона є цілеспрямованою діяльністю індивіда, яка передбачає реалізацію духовного потенціалу. Зростання духовного потенціалу сприяє духовному багатству – досвіду, накопиченому в процесі самореалізації духовних якостей особистості. Духовний потенціал і духовне багатство, стаючи основою самоусвідомлюваної діяльності, забезпечують духовне зростання особистості.

За М.А. Христенко, духовний потенціал є енергетичною мірою духовності і визначається як якісна зумовленість і передспрямованість морально-психологічного та інтелектуального змісту духовності. Становлення духовності тільки у визначній мірі тотожне активізації духовного потенціалу, оскільки багато в ньому залишається не проявленим, не реалізованим, не зрозумілим. Перед тим, як з'являється будь-яка діяльність, існує внутрішній, реальний особистісний план кожного, процес душевно-духовної перебудови, який складає одночасно і передумову актуалізації духовного потенціалу.

Науковець пропонує розглянути духовний потенціал з трьох позицій: по – перше, з точки зору людини, яка у будь-якому випадку є «людиною культури» і функціонує у визначеному часі і просторі. По – друге, з точки зору людини, яка творить культуру в ім'я самої культури. По – третє, з точки зору людини, яка володіє не виявленими, не розповсюдженими, а тільки потенційно присутніми в полікультурі духовними проєкціями, які можуть стати показниками реального рівня духовної культури суспільства.

Автор пов'язує духовність з глибинними джерелами самостійної і цілісної духовної життєдіяльності. А духовний потенціал розглядає як якісну визначеність і направленість змісту духовності. Отже, якщо визначати духовність як спосіб життя, то духовний потенціал – як джерело, засіб і ціль розвитку духовності.

Ж.А. Романенко, М.А. Христенко додають, що духовний потенціал проявляється через вчинки і дії. Духовний потенціал окремої людини істотно залежить від її мотивації діяльності, тобто від системи глибоко усвідомлених мотивів діяльності. Можна сказати, що людина, яка хоче взяти, засвоїти, створити, змінити і передати з користю і честю для себе, а також для інших, для колективу, суспільства, може бути реалізовано тільки коли людина свідомо хоче це зробити і має волю у своєму ставленні до зовнішнього світу і до самого себе. Здається, ці речі такі прості в засвоєнні і реалізації, але в

практичному житті здійснюються дуже важко в силу різних причин, які так чи інакше відбуваються в житті особистості. Не менш складно засвоюється істина, що «вище», інтелектуальне, не завжди є «ведучим», тим більше «вихідним» в формуванні внутрішнього духовного світу людини. Чистота почуттів, здатність співпереживати, висота помислів, совість, людське достоїнство, сприйнятливості і на рівні морально-психологічному.

Важливе значення для дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку духовного потенціалу особистості мають фундаментальні праці М.В. Савчина [203] та Е.О. Помиткіна [183].

У монографічній праці М.В. Савчина [203] значну увагу приділено розвитку духовного потенціалу людини. Він розглядає психіку як орган духовного і аналізує її згідно з принципами причинності, а саме: активності, саморозвитку та ієрархічності. З-поміж названих принципів вчений виділяє принцип активності, тому що це принцип пріоритету «внутрішнього» над «зовнішнім». Умови не можуть скеровувати процес розвитку, на відміну від причин. Вони можуть бути тим оточенням, яке може сприяти, а може заважати розвитку. Умови зумовлюють специфіку розвитку, але не його зміст та загальну тенденцію. Тому спонтанність душевного життя не може бути викликана зовнішніми впливами, а – внутрішніми причинами. Тобто зовнішні умови лише підтримують чи не підтримують духовне начало в особистості, хоча у деяких моментах вони набувають визначального значення. Принцип активності в психології – це вміння ставитись до глибинних Сил душі, як до живих істот. Отже, з цього М.В Савчин розглядає духовне як таке, що створене глибинною Силою «надсвідомого».

Духовно-психічні явища, на думку вченого, потрібно розглядати з погляду прагнення душевних сил включити свою активність за правилом сприяння в активності метасил (Божественних сил). Не можна не згадати про те, що принцип активності є просторовим аспектом причинного аналізу (пошуку причини духовно-психічних явищ), принцип саморозвитку – часовим їх аспектом і принцип ієрархічності – організаційно-структурним аспектом.

Вчений стверджує, що душевному життю характерна позачасовість. Кожну хвилину, яку переживає людина, потенційно виявляється повнота всього душевного життя. Позачасовість виступає як єдність одночасних станів, в тому числі є єдністю процесу, тобто сукупності станів, що змінюють один одного. Тому «теперішнє» душевного життя має невизначену тривалість.

М.В. Савчин [203] описує внутрішній світ людини великим, неосяжним, потенційно надчасовим. І саме у людському душевному житті безпосередньо присутні начала надчасового світла і сенсу. Вчений бачить великий трагізм людського життя через обмеженість у часі: усе проходить, минає, все стає тінню минулого. Тому душевне життя залежить від потоку внутрішніх і зовнішніх відчуттів, воно приурочене до часової зміни тілесних подразників, зумовлене мінливістю навколишнього світу. Він переконаний у тому, що духовний потенціал людини детермінується її ставленням до часу. Саме час є об'єктивним фактором. Можливості людини необмежені,

обмежений її час, тому кожна хвилина має використовуватися для самовдосконалення і розвитку.

М.В. Савчин [203] визначає інтегральні показники духовного потенціалу людини: віра в Бога, молитва, трансцендентування; позиція Добра; відкритість до інших, творення любові; внутрішня гармонія, мир із собою та світом, спокій; відсутність негативізму, нейротизму, психопатії, акцентуацій; конструктивність, творчість життєдіяльності, мудрість.

Е.О. Помиткін [184], трактує поняття духовного потенціалу в іншому аспекті. На погляд науковця, варто враховувати те, що духовність розподіляється в усіх підструктурах особистості, тому її загально сумарну характеристику можна ідентифікувати як духовний потенціал. Автор зазначає, що «духовний потенціал особистості характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, який позначається високим рівнем свідомості і самосвідомості, спрямованістю на загальнолюдські духовні ідеали та цінності, а також розвиненими вольовими якостями особистості».

Духовний потенціал інтегрує вольові якості особистості (відповідальність перед собою та суспільством) та духовну спрямованість особистості, яка проявляється в орієнтації на такі духовні цінності, як гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання та самопізнання, самовдосконалення та самореалізації.

В операційному плані духовний потенціал виступає змістовною характеристикою таких підструктур особистості, як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, інтелект і досвід [183].

Підсумовуючи основні науково-теоретичні підходи та концепції духовного потенціалу особистості, зазначимо, що в них основна увага зосереджується на духовному зростанні особистості. Духовний потенціал розглядається як якісна зумовленість і спрямованість морально-психологічного і інтелектуального змісту духовності.

1.3. Обґрунтування психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку

В умовах глобальних екологічних, економічних, духовної криз молода людина мусить бути активною у своїх діях, творчості, самовдосконаленні. Найвищі надбання людини ми пов'язуємо з розвитком її духовного потенціалу, завдяки якому відбувається професійна і духовна самовіддача, гармонізація особистості. Як зазначалося у попередньому аналізі наукової літератури, духовний потенціал – це духовна сила, яка закладена в кожній людині і яку потрібно розвивати упродовж життя. Успішність процесу розвитку духовного потенціалу молоді залежить як від внутрішніх, психологічних умов, так і від зовнішніх впливів. До внутрішніх умов відносимо прихований потенціал, з яким людина народжується і який може виявитися за певних умов. До зовнішніх умов відносимо виховання (у сім'ї,

виховних і навчальних закладах), наявність прикладів для наслідування.

Як відомо, юність – перший період дорослого самостійного життя. Відповідальність за власну долю, за майбутнє життя визначає специфіку віку. У цьому віці у молодій людини сформовані важливі особистісні структури (самосвідомість, спонукальна та емоційно-вольова сфери), загальні властивості особистості (характер, здібності), індивідуальність, інтелект. Саме в цьому віці юнаки і дівчата досягають значного рівня соціального розвитку, про що свідчить їхня активна участь у різних сферах суспільного життя [213].

У психологічному плані в юнацькому віці вирішуються задачі завершального самовизначення й інтеграції у спільність дорослих людей (набуття Его-ідентичності, за Е.Х. Еріксоном [276] самовизначення, за Д.Б. Ельконіним [274], життєвого плану, за І.С. Коном [109], інтелектуального дозрівання, за Ж. Піаже [182], Г.С. Костюком [114], пошук смислу життя, за В. Франклом [243], К. Обуховським [170], самореалізації та індивідуального розвитку, за А. Маслоу [148], прагнення до успіху в діяльності, за А.В. Мудриком [158], зростання сили «Я» та здатності проявити свою індивідуальність в умовах групової діяльності та інтимної близькості, дружби, за Г.С. Абрамовою [3], становлення якісної нової самосвідомості або «Я-концепції», за Р. Бернсом, М.Й. Боришевським [29], становлення моральної самосвідомості, за Л. Кольбергом [116], розвиток особистісної зрілості, за Б.Г. Ананьєвим [5], Е.Х. Еріксоном [276] тощо).

Розглянемо різні підходи до визначення вікових меж юнацького віку. За Д.Б. Ельконіним, дитинство ділиться на сім періодів, і саме до останнього науковець відносить ранній юнацький вік – 13 (14-16) 17 років [44]. Основоположник вітчизняної наукової психології Л.С. Виготський (1896-1934), працюючи над проблемою вікової періодизації психічного розвитку людини, виділяє пубертатний (власне ранній юнацький) вік з 14 до 18 років, з кризою 17 років. Важливий внесок у розробку періодів на основі даних антропологічних досліджень вніс В.В. Бунак, який період юнацького віку виділяє з 17 до 25 років, причому, за результатами його досліджень, для дівчат цей період визначається з 17 до 20 років, а для юнаків носить подвійний показник: з 17 до 20 і з 20 до 25 років [56]. Г.С. Абрамова виділяє юнацький період від 18 до 22 років, зазначаючи, що юність характеризується як період виражених соціальних потреб. М.В. Савчин, Л.П. Василенко, спираючись на праці (Е.Х. Еріксона, Е. Шпрангера, І.С. Кона), роблять поділ на ранню юність від 15-16 до 17-18 років), та зрілу юність від 18 до 20 років, це період, коли закінчується перехід від дитинства до дорослості. Для нашого дослідження не менш важливим є погляд Е. Шпрангера, автора однієї із перших робіт про юнацький вік, який вважав, що юність – це, насамперед, стадія духовного розвитку особистості. Вчений визначає цей період у дівчат з 13 до 19 років, а у хлопців з 14 до 22 років [45, с. 5].

Як бачимо, в розглянутій класифікації відсутня єдина думка стосовно нижніх і верхніх меж юності у системі вікових періодів: в переважній більшості автори вважають початком юності 16-17 років, кінцем цього

періоду, відповідно, 17-25 років. Отже, трактування юності як періоду онтогенетичного розвитку залежить від принципових установок автора певного підходу, концепції та критеріїв, покладених в основу періодизації.

Грунтовні дослідження (І.С. Кона, Б.Г. Ананьєва, С.І. Архангельського,) визначили юнацький вік, як сенситивний період для засвоєння духовних цінностей. Саме на підставі цих досліджень вважаємо, що юнацький вік є саме тим віковим періодом, у якому найбільш інтенсивно і продуктивно можна розвивати духовний потенціал молодої людини.

Коротко розглянемо загальну характеристику юнацького віку та більш детально зупинимося на розгляді соціальної ситуації розвитку юнацтва.

В юнацький період фізичний розвиток в основному завершується. А в психологічному плані юність вирішує задачі завершального самовизначення й інтеграції у спільність дорослих людей. Психологічний критерій «входження» в юнацький вік, як зазначає Л.І. Божович, пов'язаний зі зміною внутрішньої позиції – ставлення до майбутнього. Змінюється основна спрямованість особистості (одночасно й новоутворення особистісної сфери), яка може бути визначена як устремління (спрямованість) в майбутнє, визначення подальшого життєвого шляху, спрямованість на вибір професії. Таким чином, соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці – це етап переходу у самостійне життя та вибір життєвого шляху [32, с. 134].

За дослідженнями М.В. Савчина, Л.П. Василенка, Т.М. Зелінської, С.О. Ставицької, в юнацькому віці складаються сприятливі умови для становлення інтегративного психічного утворення смислу життя. Зростання життєвих сил, нові можливості налаштовують молодь на побудову життєвих перспектив і дають можливість молодим людям здійснювати пошук смислу власного життя. Потреба у смислі життя проявляється у тому, що без появи у молоді цінностей, які визначають смисл існування, його життєдіяльність не відповідає власним можливостям, не спрямована в майбутнє і негативно ним оцінюється. Смисл життя як найбільш узагальнений регулятор життя людини може існувати у двох формах: як свідоме уявлення людини щодо головних цілей та цінностей її існування і як реальна спрямованість її життя на реалізацію певних цілей та цінностей. Тобто, втілюючи смисл свого життя, людина реалізує сама себе, стає зрілою.

Т.М. Зелінська, С.О. Ставицька пов'язують формування концепції індивідуального смислу життя людини, зокрема в юнацькому віці, зі становленням саме духовного аспекту її самосвідомості. На погляд авторів, велике значення має такий зміст смислу життя, який можна постійно модифікувати у відповідності з новим досвідом індивіда і новими перспективами.

Визначальною психологічною особливістю юнацького віку є спрямованість на майбутнє. Найважливішим чинником розвитку особистості в цей віковий період є прагнення молодої людини будувати життєві плани, осмислювати своє майбутнє. В. Франкл узагальнив основні шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: по-перше, це те, що людина дає світу; по-друге, це те, що людина бере від світу; по-третє,

позиції, які людина обирає відносно того, що вона не в змозі змінити, а може лише оцінити [44].

Питання про смисл життя зароджується у вигляді неясної мрії, а потім виростає в уявлення про певну життєву перспективу, майбутнє самовизначення, життєві ідеали. В такому випадку смисложиттєві орієнтації спрямовуються на майбутнє, на пізнання свого життєвого призначення, осмисленість життя, орієнтацію на життєві цінності, задоволеність самореалізацію, духовну задоволеність, саморозвиток, орієнтацію на творчість, досягнення досконалості, гармонії та ставлення до себе як до творця свого життя. Основним теоретичним конструктом смисложиттєвих орієнтацій є термінальні цінності, що пов'язані з переконанням людини у тому, що кінцева мета людської діяльності варта того, щоб до неї прагнути. На думку Е.О. Помиткіна [182], зміст термінальних цінностей розкривається у матеріальних, сімейних, соціальних і духовних цінностях людини

Отже, очевидно, що саме життя потребує від юнаків та дівчат здійснювати пошук його смислу. Саме, смисложиттєві орієнтації, тобто осмисленість життя, виступають рушійною силою (чинником) духовного потенціалу особистості в юнацькому віці.

Л.Г. Подоляк, М.Й. Воловикова, В.В. Знаков розглядають юність як унікальний період входження до світу культури: театри, концертні зали, музеї заряджають енергією на все життя, збагачуючи при цьому молоду людину духовно, тому соціально-культурна діяльність має займати належне місце. Юнацький вік є віком входження в об'єктивний та нормативний дух свого історичного часу в його національній формі [84].

Центральним новоутворенням психічного розвитку в юнацькому віці автори вважають орієнтацію на майбутнє, яка в подальшому визначає життєву перспективу. Це й потреба зайняти внутрішню позицію дорослого, зрозуміти себе в якості члена суспільства, визначити своє призначення в житті. А для цього потрібен достатній рівень розвитку особистості: аналіз і переоцінка моральних принципів, настанов, щоб побудувати власну систему цінностей, життєвих цілей, перспектив. Вчені звертають особливу увагу на зростання інтелектуальних можливостей тому, що за їх допомогою іде перехід до дорослості, період змін в цінностях та настановах, в ідеалах та цілях.

В юнацькому віці відбувається становлення світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне, духовне життя суспільства, як системи поглядів на навколишній світ і місце в ньому кожної людини [45; 43; 46].

В.С. Мухіна [160] звертає увагу на те, що саме в юності в молодій людині виникає проблема вибору життєвих цінностей. Саме в юності молода людина свідомо обдумує своє місце серед категорій добра і зла. Формується внутрішня позиція по відношенню не лише до себе, а й до інших людей, а так ож до моральних цінностей. В.С. Мухіна зазначає, що такі категорії, як «честь», «гідність», «право», «обов'язок» гостро хвилюють людину в юності. Саме в цьому віковому періоді молода людина розширює діапазон добра і зла

до певних меж і випробовує свій розум і свою душу в діапазоні від прекрасного, величного, доброго до жахливого, злого. Молода людина хоче відчути себе в спокусах і сходженнях, в боротьбі і перемозі, падінні й відродженні – в усій тій різноманітності духовного життя, що властиве стану розуму і серця людини. Вчена зазначає, що важливим для самого юнацького віку і для всього людства є те, коли молода людина вибрала для себе шлях духовного зростання і досягнень, а не тяжіє до матеріального. Зазначається, що вибір внутрішньої позиції є дуже важкою роботою душі.

В.С. Мухіна вказує, що ще одним новоутворенням в юності є розвиток механізму ідентифікації – уособлення. Загострюється здатність людини співчувати, співпереживати, розуміти стан інших. Особа в юнацькому віці набуває властивостей синсетивності, емоційного сприйняття і переживання картин природи та витворів мистецтва.

Вчена зазначає, що в юнацькому віці рефлексія виводить молоду людину за межі її внутрішнього світу і допомагає знайти своє місце в соціумі. Саме в цьому віці людина або звертається до морального цинізму, стає «моральним пілососом», або ж починає свідомо намагатися іти до духовного зростання, до побудови життя на основі понять традиційних і нових моральних орієнтацій [160, с. 423].

Отже, в юнацькому віці відбувається розвиток життєвих цінностей, вибудовується їх ієрархія. Тому визнання пріоритетності саме духовно-моральних цінностей дає підстави, визначити їх чинником розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці.

Як зауважує Г.С. Абрамова, протиріччя переживань в юнацькому віці – це випробування свого психологічного простору, наближеність до екзистенційних його характеристик. В цьому віці актуальною стає важлива екзистенційна проблема – проблема волі і відповідальності [4, с. 520].

Саме в юнацькому віці яскраво виділяється потреба в інших людях, в спілкуванні. Тому юність ще можна характеризувати як період виражень соціальних потреб. Наприклад, потреба у дружбі. Пізнаючи свого друга, юнак чи дівчина пізнає себе. Саме друг своєю присутністю в житті молодої людини ніби гарантує незалежне існування «Я».

У цьому віці проявляються перші почуття до протилежної статті, які несуть за собою відповідальність, відчуття в собі сили змінити не лише себе, а й цілий світ. Вчена звертає увагу на значення листа В.А. Сухомлинського до свого сина, у якому написано, що «...завдяки багатству думки людське почуття стає самостійною силою духовного світу людини, – воно має здатність спонукати людину на благородні вчинки» [4, с. 473].

Отже, ґрунтуючись на наукових позиціях, можемо говорити про те, що саме соціальна потреба жити для інших виступає психологічним чинником розвитку духовного потенціалу.

Розглянемо соціально-психологічні характеристики юнацького віку.

Е.І. Туревська період юності визначала як період самовизначення. Особистість самовизначається в соціальному, особистісному, професійному, духовно-практичному плані і складає основну задачу юнацького віку. В

основі процесу самовизначення лежить вибір майбутньої сфери діяльності. Авторка виділяє одне з досягнень цього періоду, новий рівень самосвідомості, у який входить відкриття свого внутрішнього світу в усій його індивідуальній цілісності і унікальності, устремління до самопізнання, формування власної ідентичності, самоповаги, становлення особистісного способу буття, коли в багатьох життєвих колізіях юна людина може сказати вголос: «Я-особисто відповідаю за це!» [80].

Юнацький вік є важливим періодом розвитку особистості, на нього припадає криза ідентичності, яка закінчується здобутком «дорослої ідентичності» або ж затримкою у розвитку, тобто «дифузією ідентичності», Інтервал між юністю і дорослим станом, коли молода людина намагається (шляхом спроб і помилок) знайти своє місце в суспільстві, Е.Х. Еріксон назвав «психічним мораторієм». Гострота цієї кризи залежить як від міри вирішення більш ранніх криз (довіри, незалежності, активності і ін.), так і від всієї духовної атмосфери суспільства. Невирішена криза призводить до стану гострої дифузії ідентичності, складає основу соціальної патології юнацького віку.

Синдром патології ідентичності, за Е.Х. Еріксоном, є регресією до інфантильного рівня і бажання якомога довше відсторонюватися від прийняття дорослого статусу; сумний, але стійкий стан тривоги, відчуття ізоляції і внутрішньої пустоти; постійне перебування в стані чогось такого, що зможе змінити життя; страх перед особистим спілкуванням і невміння емоційно впливати на особистість іншої статі; ворожнеча і зневага до всіх визнаних суспільних ролей – як чоловічих, так і жіночих. В крайньому випадку має місце пошук негативної ідентичності, прагнення «стати нічим» як єдиний спосіб самоствердження. Тому так важливо розвивати духовність в юнацькому віці, завдяки їй гострота кризи в молодій людині може бути меншою.[74].

Б. Лівехуд звертає увагу на те, що задачами цього вікового періоду життя серед інших є «зв'язок між чуттєвою (біологічною) сексуальністю і душевним еросом». В період полового дозрівання молода людина усвідомлює сексуальність, прокидається еротика, щоб пізнати у наступній фазі життя перше пробудження «любові до іншої особи». Вчений бере до уваги дослідження І. Кюнгеля, який детально розглядає значення, яке має душевний ерос для юнацьких років. Тим самим І. Кюнгель показує, що у цей період живуть значною мірою почуттями. Для закоханої людини змінюється весь світ. Лише духовна любов народжується із зустрічі і пізнання «Я» в іншій людині, дає внутрішню впевненість, яка за собою несе вірність індивідуальності іншого. Але вчений наголошує, що еротичний досвід означає крок у розвитку психіки, але не духу. Він звертає увагу, що це лише початок шляху розвитку.

Спираючись на праці Ж. Піаже [190], Г.С. Саллівана [188], Л. Колберга [186], можна констатувати, що юнацький вік є латентним періодом формування особистісної зрілості, оскільки у цьому віці яскраво проявляються психологічна і соціальна зрілість особистості як її основи

формування.

З точки зору соціальної зрілості можна розглядати і відповідність юнацького віку четвертій стадії морального розвитку особистості, за Л. Колбергом. На цій стадії людині властиво міркувати над моральними проблемами, внаслідок чого вона приймає моральні рішення щодо допомоги близьким та дотримання цінностей і норм суспільства [186].

Відмітимо, що у роботах Б.Г. Ананьєва [5], М.Й. Боришевського [26], Г.С. Костюка [231], І.С. Кона [110], Л.В. Потапчук наголошується на необхідності формування особистісної зрілості вже в ранньому юнацькому віці.

У наукових працях О.Г. Асмолова [9], О.О. Бодальова [30], Б.С. Братуся [34], Д.О. Леонтьєва [124], В.Е. Чудновського [262], В.Д. Шадрікова [265] особистісну зрілість здебільшого розглядають як самопрояв, входження в культуру в результаті власних зусиль, як реалізацію людиною своєї самості, як розвиток духовності.

А.А. Реан виокремлює чотири компоненти особистісної зрілості, які є, на його думку, базовими, фундаментальними: відповідальність, терпимість, саморозвиток і четвертий, інтегративний компонент, який охоплює всі попередні та наявний у кожному з них, – позитивне мислення, позитивне ставлення до світу, яке визначає позитивний погляд на світ.

На думку Л.В. Потапчук, особистісна зрілість є центральним «ядром» аналізу структурних компонентів особистості. Особистісна зрілість, за її визначенням, є складним психологічним утворенням, структуру якого складають такі якості, як відповідальність у різних сферах життєдіяльності, емоційна зрілість, самоконтроль поведінки, самостійність, адекватність самоствердження, цілепокладання, високий рівень реалізованості подій життя.

Викладене дає можливість припустити, що компоненти та якості, які складають структуру особистісної зрілості, зумовлюють розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці.

І.С. Кон [110] розглядав юність не як пасивний об'єкт навчання і виховання, а як самостійний суб'єкт діяльності. Термін «юність» вчений трактує як фазу переходу від залежного дитинства до самостійної і відповідальної дорослості, з одного боку, завершення фізичного, статевого дозрівання, а з іншого - досягнення соціальної зрілості. Юність є завершальним етапом первинної соціалізації. Соціальне самовизначення і пошук себе нерозривно пов'язані з формуванням світобачення. Але вчений зауважує і те, що світобачення є не лише логічною системою знань, вона є системою переконань, виразом ставлення людини до світу і її головних ціннісних орієнтацій.

Вирішальним етапом юності І.С. Кон [111] вважав становлення світобачення, тому що саме в цей час дозрівають і її когнітивні, і емоційно-особистісні передумови. Молодь починає шукати формулу, яка б водночас розкрила і сенс власного існування, і перспективи розвитку всього людства. Питання про сенс життя є симптомом деякої невдоволеності. Коли молода

людина занурена в якусь справу, в неї не виникає питання, чи має ця справа якийсь сенс. Пізнання життя і свого місця в ньому зумовлює глибоке розуміння молодою людиною власних стосунків з іншими людьми, правил, моральних основ цих взаємин, усвідомлення потреб в духовному. Саме в юності проходить сходження людини до найвищого потенціалу людяності і духовності, тому допомогою слугуватиме навчально-виховний процес.

За дослідженнями І.С. Кона [109], юнацький вік, перш за все, є періодом духовного розвитку. Головним новоутворенням цього віку є відкриття свого «Я», розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, поява життєвого плану, установки на свідому побудову власного життя, поступове входження в різні сфери життя. Цей процес іде зсередини на зовні: від відкриття власного «Я» до практичного залучення в різні види життєдіяльності. Потрібно пам'ятати, що саме в юнацькому віці відбувається становлення світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне, духовне життя суспільства, як системи поглядів на навколишній світ і місце в ньому кожної людини.

Отже, в юнацькому віці, коли молода людина робить свій життєвий вибір, доцільно планувати виховний процес у навчальному закладі таким чином, щоб він базувався на принципах системності, конкретності, оптимальності, діалогу, індивідуальності, науковості, безперервності. Саме неперервність освітнього та професійного вдосконалення особистості, звернення до загальнолюдських і національних цінностей, насамперед духовних, приводить до духовного розвитку молодої людини.

М.В. Савчин і Л.П. Василенко [203] зазначають, що у юнацькому віці молода людина усвідомлює незворотність часу. Тобто усвідомлення скінченності свого існування, змушує серйозно замислитися над сенсом життя, перспективами, майбутнім, особистими життєвими цілями, життєвим шляхом. На думку авторів, відкриття юнаком свого внутрішнього світу і усвідомлення незворотності часу, формування цілісного уявлення про себе свідчать про перехід самосвідомості на якісно новий рівень.

Важливою ознакою самосвідомості особистості, вважають автори, є самоповага – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним.

Почуття власної гідності та самоповагу автори розглядають, як ставлення молодої людини до реальних успіхів у співвідношенні з прагненнями. Почуття самоповаги може розвиватися на трьох рівнях: фізичному – відчуття особистості своєї унікальної тілесної організації, соціальному – усвідомлення належності себе до певної групи, сімейного роду, народу тощо, духовному – узагальнення усвідомленого вибору власного стилю життя, індивідуальних якостей, цінностей та здібностей.

У працях Г.О. Балла [13], І.Д. Бега [20], С.Д. Максименка [141] зазначається, що молодь є значним прошарком нашого суспільства. Вік юності найчутливіший до соціальних перетворень, і це слід враховувати у

навчально-виховному процесі навчального закладу, який має стати однією з провідних цілей для цього вікового періоду. Вчені бачать основну соціальну детермінанту, що визначає морально-духовне зростання молоді людини, в її діяльності.

Професійно-пізнавальна діяльність стає провідною для молоді юнацького віку. Саме вона має бути джерелом розвитку морально досконалої особистості. Така діяльність безпосередньо трансформується згодом у власне професійну діяльність, пов'язану з духовними пошуками [143].

Разом із тим, вчені виокремлюють значення виховного впливу сім'ї, родини, культурних традицій на розвиток духовності, духовного потенціалу особистості.

Так російські вчені Р.С. Немов, Л.Б. Шнейдер традиційним і головним інститутом виховання називають сім'ю. Саме в сім'ї закладаються основи особистості. Вчені зазначають, що ефективність виховного впливу у сім'ї залежить від багатьох умов, головною з яких є міцний фундамент сім'ї, що базується на її непорушному авторитеті, подружній вірності, любові до дітей і відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їх прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя.

Важливим у сімейному вихованні є й те, наскільки родина живе інтересами всього народу, інтересами держави. Виховний вплив сім'ї зростає, якщо батьки цікавляться не лише навчанням, а й позанавчальною діяльністю своїх дітей. За таких умов інтереси сім'ї збігаються з інтересами суспільства, формується свідомий громадянин країни.

На основі розглянутих сучасних наукових доробок виховний процес у навчальному закладі ми розглядаємо як педагогічний чинник розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Розгляд психолого-педагогічних підходів до розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці дав можливість виділити його психологічні та педагогічні чинники, які є взаємопов'язаними та взаємозалежними. До психологічних чинників належать: смисложиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості. Педагогічним чинником виступає виховний процес у навчальному закладі (рис. 1.1).

Отже, аналізуючи в науковій літературі дефініції поняття духовного потенціалу та беручи до уваги думки дослідників з філософії, педагогіки, психології, визначаємо поняття духовний потенціал особистості юнацького віку як *особистісну якість, яка інтегрує ставлення юнака до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер його життєдіяльності, духовно-творчу активність особистості та орієнтацію на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності.*

Водночас наші теоретичні пошуки дають підстави стверджувати, що розвиток духовного потенціалу може відбуватися в юнацькому віці за умов наявності сформованої структури особистості. Тому становлення і розвиток

духовного потенціалу особистості в юності набуває особливої практичної значущості.

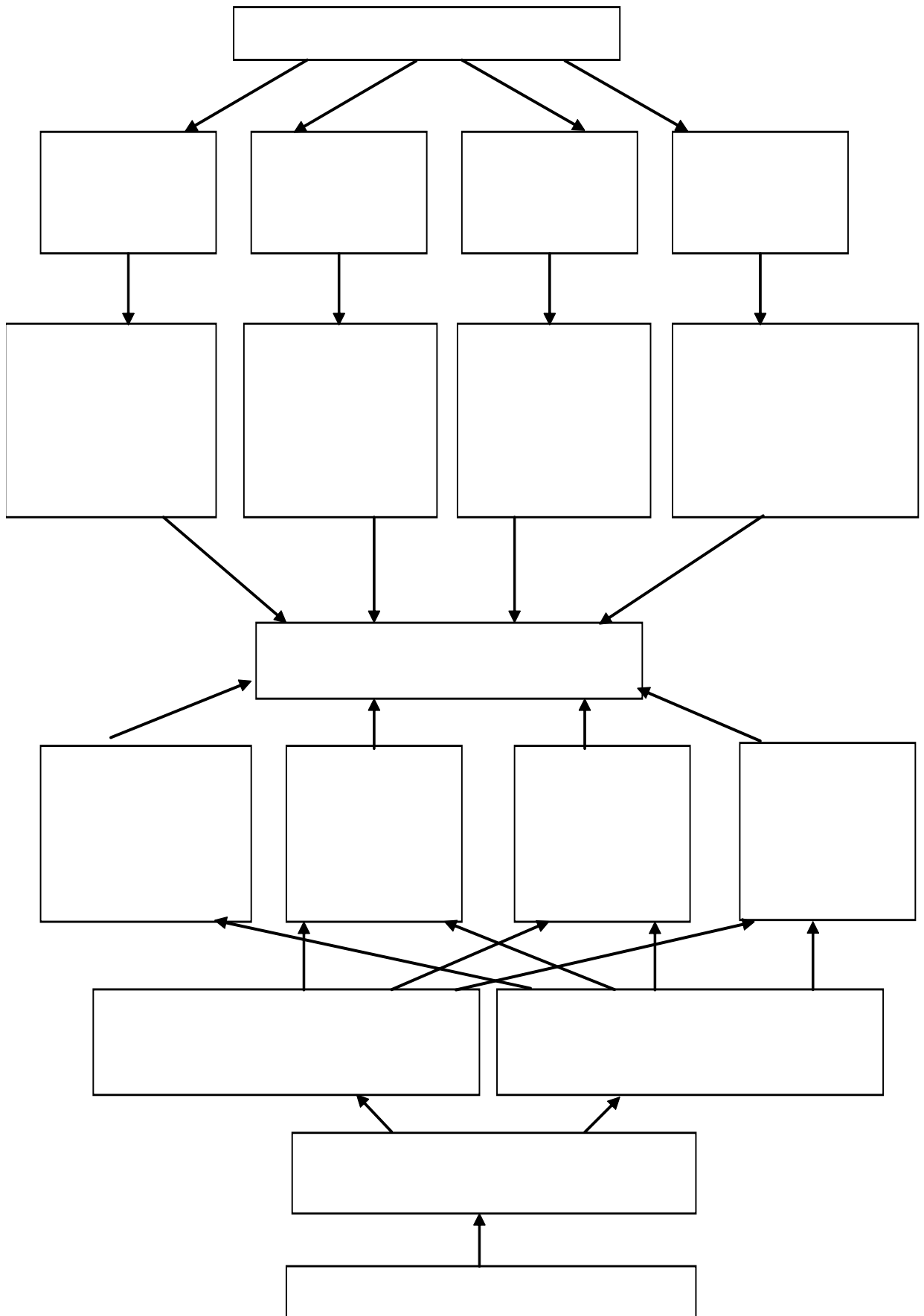

Рис.1.1 Психолого-педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Висновки до першого розділу

Здійснений філософський аналіз дозволяє простежити еволюцію поняття духовності у працях представників вітчизняної та світової філософії. Починаючи від означення реальної сили природи, залежність від якої людина відображала в поняттях злих та добрих духів, еволюція продовжувалась до визначення духовності як властивості, сутності лише людини. Тому з переважної більшості філософських міркувань можна дійти висновку, що духовність індивіда являє собою складний комплекс якостей людини, що формуються власними зусиллями, включаючи в себе не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання. Філософія розглядає духовність як категорію, яка відображає процес самотворення людини, тобто вибудовування нею свого «внутрішнього світу», формування власної життєвої позиції, визначення свого місця у суспільстві.

Проведений психологічний аналіз дозволяє виокремити різні підходи у визначенні духовності особистості в психологічній літературі. Найпоширенішим підходом у розумінні духовності особистості в психології є інтегративний, багатоструктурний, який включає індивідуально-психологічну, особистісну та надособистісну (духовну) складові. Усі компоненти тісно пов'язані та взаємодіють один з одним, відіграючи визначну роль в системі гармонійного, цілісного розвитку особистості.

Більшість дослідників схильні розглядати духовність як силу в людині, яка зумовлює шлях зростання над собою. Духовність пов'язують «з проблемами особистісних цінностей», життєвих пріоритетів, смислів життя, творчістю, виходом за межі індивідуальної особистості. З розвитком психологічної науки у сучасних умовах виникла необхідність появи нових парадигм дослідження проблеми духовності особистості, зокрема у юнацькому віці.

Науково-теоретичні підходи та концепції розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці свідчать про його недостатню вивченість у західній та вітчизняній психології. Проведений аналіз наукових робіт у з'ясуванні соціально-психологічної сутності феномену духовного потенціалу засвідчив його багатогранність і невичерпність. Зміст ознак духовного потенціалу відзначається складністю, тісною системою взаємопов'язань. Узагальнення наявних в науковій літературі визначень духовного потенціалу дозволяє нам розглядати духовний потенціал юнацького віку як особистісну якість, яка інтегрує ставлення юнака до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер його життєдіяльності, духовно-творчу активність особистості та орієнтацію на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності.

На основі розглянутих сучасних наукових доробок ми визначили чинники, що впливають на розвиток духовного потенціалу особистості, ділимо їх на дві групи, психологічні та педагогічні. Сукупність цих чинників активізуватиме розвиток духовного потенціалу. До психологічних чинників можна віднести: смисложиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості. До педагогічного чинника можна віднести виховний вплив соціального середовища мікро та макрорівнів. Зазначені групи чинників є взаємопов'язаними та взаємозалежними, мають вплив на розвиток духовного потенціалу та на особистість в цілому.

Зміст першого розділу дисертації представлено у таких друкованих працях автора:

1. Шевченко Н.Ф., Шевчук З.М. Набуття духовності як показник покращення якості життя тяжких хронічно хворих / Шевченко Н.Ф., Шевчук З.М. // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія /

За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ – Ніжин : Видавництво НДУ; ДС “Міланік”, 2008. – Том 10, вип. 6. – С. 43-48.

2. Шевченко Н.Ф. Релігійне вірування як духовний аспект особистості / Шевченко Н.Ф., Шевчук З.М. // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2008. – Вип. 27. – С. 193-203.

3. Шевчук З.М. Потреби і духовність сучасних українців / З.М.Шевчук // Актуальні проблеми психології / за ред. акад. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ – Ніжин, 2008. – Т. 10, вип. 6, ч. 2. – С. 332-335.

4. Шевчук З. М. Релігійність як фактор духовного розвитку особистості / З.М. Шевчук // Розвиток наукової думки. – 2008: Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Миколаїв: НУК, 2008. – Т. 2. – С. 52-54.

5. Шевчук З.М. Вплив сім'ї на формування віри як великої духовної сили (на прикладі виховання неповнолітніх дітей) / З.М. Шевчук // Актуальні проблеми практичної психології: Збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2009. – Ч. 2. – С. 652-658.

6. Шевчук З. М. Духовно-виховний ідеал українців. / З.М. Шевчук // Особистість: проблеми та перспективи: зб. наук. пр. за матеріалами конференції «Соціально-психологічні аспекти формування особистості» – Кривий Ріг: КФ ЗНУ, 2009. – С. 125-129.

7. Шевчук З.М. Психологічний зміст релігійної віри як духовного аспекту особистості / З.М. Шевчук // Особистість: проблеми та перспективи: зб. наук. пр. за матеріалами конференції «Проблеми духовного оновлення особистості в трансформаційний період» – Кривий Ріг: КФ ЗНУ, 2010. – С. 200-205.

8. Шевчук З.М. Особливості психологічного змісту духовних цінностей особистості та їх розвиток у виховному діапазоні / З.М. Шевчук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 10. – С. 842-852.

9. Шевчук З.М. Розвиток потреб і духовності українського суспільства / З.М. Шевчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України ; За ред. С.Д. Максименка. – К., 2010. – Т. 7, ч. 3. – С. 422-428.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Матеріали першого розділу засвідчили, що на сьогодні в педагогічній та віковій психології є недостатньо ґрунтовних емпіричних досліджень духовного потенціалу в юнацькому віці, що й стало необхідною теоретичною передумовою проведення експериментальної частини дослідження, визначення шляхів реалізації поставлених цілей та завдань подальшої роботи.

У розділі подаються методичні засади констатувальної частини дослідження, обґрунтовано методики дослідження та вибір емпіричних методів, описано результати констатувального експерименту, в ході якого вивчалися психологічні особливості розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці, здійснено їх аналіз.

2.1. Методичні підходи до вивчення психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці

Методологічні положення обумовили методи дослідження, які допоможуть конкретизувати психолого-педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Дисертаційне дослідження виконувалося поетапно, у відповідності до поставлених завдань.

Перший етап (2008-2009 рр.) передбачав аналіз стану розробки проблеми за темою дослідження в психологічній літературі, визначення та уточнення основних підходів у діагностиці духовного потенціалу особистості, підбір психодіагностичного інструментарію та проведення пілотажного дослідження.

На другому етапі (2009-2010 рр.) було здійснено планування та проведення констатувального експерименту з використанням зазначених психодіагностичних методів дослідження, а також кількісний та якісний аналіз отриманих даних з подальшою інтерпретацією.

На третьому етапі (2010-2012 рр.) було реалізовано завдання психолого-педагогічного супроводу розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці. Здійснювалось оформлення та обговорення результатів дослідження.

Метою констатувального експерименту було дослідження психолого-педагогічних чинників, які активізують розвиток духовного потенціалу в юнацтві, а також підтвердження гіпотези про те, що розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці

визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних та педагогічних чинників. До психологічних чинників належать сенсожиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості.

Педагогічним чинником ми визначаємо виховний процес у мікро- та макросередовищах.

Для досягнення мети констатувальної частини дослідження було висунуто наступні завдання:

- сформувати дослідницьку вибірку та створити комплекс психодіагностичних методик, відповідних предмету і завданням дослідження; підібрати методи та методики відповідно до змісту психологічних та педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу;

- провести емпіричне дослідження психологічних та педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці;

- визначити показники і рівні прояву психологічних чинників розвитку духовного потенціалу у юнаків двох регіонів України; встановити педагогічні чинники впливу на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці.

Психодіагностичний інструментарій нашого дослідження формувався з урахуванням можливостей його використання як під час констатувального, так і формувального експериментів. Відбір методик передбачав їх адекватність поставленим завданням дисертаційної роботи. Кожна з методик відповідала віковим особливостям досліджуваних. Відповідно до визначених методологічних та теоретичних положень в дослідженні, використовувались такі методики:

- діагностика духовного потенціалу студентів, розроблена і адаптована В.І. Носковим [167];

- тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтєва, на основі якого вимірювалась осмисленість життя студентів [126];

- морфологічний тест життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної для вивчення мотиваційно-ціннісної структури особистості [218];

- методика Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості [100];

- методика вимірювання рівня особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха [53];

- анкета вивчення виховного впливу соціального середовища мікро- і макрорівнів на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці (додаток А).

Надамо коротку характеристику обраних методик.

Для дослідження духовного потенціалу ми використали методику, розроблену і апробовану В.І. Носковим. Автор вважає, що діагностика духовності є певною мірою умовною. Можна діагностувати прояви духовності особистості в її поведінці, вчинках, спілкуванні за визначеними критеріями, а також дати оцінку рівня розвитку духовного потенціалу особистості. Результати дослідження за розробленою методикою дозволили автору виділити наступні основні критерії прояву духовного розвитку особистості, які проявляються в спілкуванні та поведінці: ставлення до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер життєдіяльності, духовно-творча активність особистості, орієнтація особистості на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності.

Ці критерії є основою тесту «Духовно потенціалу особистості», за яким можливо визначити рівень розвитку духовного потенціалу особистості, завдяки колу запитань, що виявляють прояви різних сторін її духовності.

Оцінка рівня духовного потенціалу проводиться за сумою набраних балів.

Отримані результати співвідносяться зі шкалою, яка включає в себе три рівні:

15 – 44 – низький рівень,

45 – 74 – середній рівень,

75 – 105 – високий рівень.

Для вивчення психологічних чинників розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку застосували тест смисложиттєвих орієнтацій.

Методика була розроблена на основі теорії прагнення до смислу життя і логотерапії В. Франкла і включала загальний показник осмисленості життя та п'ять субшкал, що відображали три конкретні орієнтації щодо сенсу життя (цілі в житті, насиченість життя та задоволеність самореалізацією), а також два аспекти локусу контролю (локус контролю – Я і локус контролю-життя).

Тест СЖО містить 20 пар протилежних тверджень, які відображали уявлення про чинники осмисленості життя особистості. Досліджуваним були надані інструкції та запропоновані пари протилежних тверджень. Відповідно до інструкції вони мали обрати одне з протилежних тверджень, яке, на їхню думку, найбільш відповідало дійсності, та позначити його однією з цифр (1, 2, 3), залежно від того, наскільки вони впевнені у виборі, або позначити цифрою 0, якщо обидва твердження, на їхній погляд, були однаково правильні.

1. Цілі в житті. Бали за цією шкалою свідчать про наявність або відсутність у досліджуваного життєвих цілей стосовно майбутнього, які надають життю сенс, спрямованість і часову перспективу.

2. Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя. Показник балів за цією шкалою вказує на позитивне або негативне сприйняття досліджуваним процесу свого життя. Чи сприймається життя як цікаве, емоційно насичене або нецікаве та позбавлене сенсу.

3. Результативність життя, або задоволеність самореалізацією. Бали за цією шкалою оцінюють продуктивність життєвого шляху, який пройшов досліджуваний.

4. Локус контролю – Я (Я – господар життя). Бали за цією шкалою відображають уявлення досліджуваного про себе як про сильну особистість, здатну керувати своїм життям, або слабку особистість, яка нездатна контролювати події життя.

5. Локус контролю – життя, або керованість життям. Бали за цією шкалою вказують на впевненість досліджуваного у керованості власного життя, свободі реалізовувати життєві плани, або невпевненості у собі та нездатності керувати власним життям.

Шкала градації відповідей має симетричний вигляд – 3 2 1 0 1 2 3. Обробка результатів зводиться до підсумовування числових значень для всіх 20 шкал. Вихідна послідовність градацій (від 1 до 7) чергується у випадковому порядку зі спадної (від 7 до 1). Максимальний бал завжди відповідає полюсу наявності мети в житті, а мінімальний бал – полюсу її відсутності.

Наступною методикою нашого дослідження став морфологічний тест життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної, який визначає мотиваційно-ціннісну структуру особистості. Основним діагностичним конструктом МТЖЦ є термінальні цінності. Перелік життєвих цінностей включає: розвиток себе, духовне задоволення, креативність, активні соціальні контакти, власний престиж, високе матеріальне положення, досягнення, збереження власної індивідуальності.

Термінальні цінності реалізуються по-різному, в різних життєвих сферах. Під життєвою сферою розглядається соціальна сфера, де здійснюється діяльність людини. Значимість тої чи іншої сфери для різних людей є неоднаковою. Перелік життєвих сфер: сфера професійного життя, сфера освіти, сфера сімейного життя, сфера суспільної активності, сфера захоплень, сфера фізичної активності.

Основним діагностичним конструктом МТЖЦ є термінальні цінності. Під терміном «цінність» розуміється ставлення суб'єкта до явища, життєвого факту, об'єкта, суб'єкта та визнання його як важливого, такого, що має життєву важливість.

Перелік життєвих цінностей включає:

1. Розвиток себе. Тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик.

2. Духовне задоволення, тобто керівництво морально – етичними принципами, перевага духовних потреб на матеріальними.

3. Креативність: реалізація своїх творчих можливостей, бажання змінювати оточуючу дійсність.

4. Активні соціальні контакти: встановлення сприятливих стосунків у різноманітних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі.

5. Власний престиж: завоювання свого визнання в суспільстві шляхом наслідування певним соціальним вимогам.

6. Високе матеріальне становище: спрямування до факторів матеріального дозвілля як до головного сенсу існування.

7. Досягнення: постановка та вирішення певних життєвих задач, як головних життєвих факторів.

8. Збереження власної індивідуальності: переважання власних поглядів, думок, переконань над суспільними, захист своєї неповторності й незалежності.

Термінальні цінності реалізуються по-різному у різних сферах життя. Під сферою життя розуміють соціальну сферу, де здійснюється діяльність людини.

Перелік сфер життя:

1. Сфера професійного життя.
2. Сфера освіти.
3. Сфера сімейного життя.
4. Сфера суспільної активності.
5. Сфера зацікавлень.
6. Сфера фізичної активності.

Опитувальник спрямований на вивчення індивідуальної системи цінностей людини з метою кращого розуміння сенсу її дій та вчинків.

Морфологічний тест життєвих цінностей складається з 112 тверджень, кожне з яких опитуваному необхідно оцінити за 5-тибальною системою. Запропоновані цінності належать до різноспрямованих груп: духовно-моральні та егоїстично-престижні (прагматичні) цінності. Це концептуально важливо для визначення спрямованості діяльності особистості та групи в цілому. До перших належать саморозвиток, духовне задоволення, креативність та активні соціальні контакти, що відображають морально-ділову спрямованість. Відповідно до другої підгрупи цінностей належать престиж, досягнення, матеріальне становище, збереження індивідуальності. Вони в свою чергу відображають егоїстично-престижну спрямованість особистості.

Ствердження спрямовані на вивчення індивідуальної системи цінностей людини для кращого розуміння значення її дій чи вчинків. Самобутність людини формується відносно основних цінностей, які визнаються у суспільстві. Але особистісні цінності можуть і не відтворювати точну копію суспільних цінностей.

Для діагностики цінностей особистості нами була обрана методика Ш. Шварца, яка має достатньо розроблену теоретичну основу і є ефективною для вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій як груп, так і окремих індивідів. Опитувальник Ш. Шварца охоплює більш широкий спектр цінностей. Ця методика створювалась на основі методики М. Рокіча.

Опитувальник складається з двох частин.

Перша частина опитувальника («Огляд цінностей») дає можливість вивчити нормативні ідеали, цінності особистості на рівні переконань, а також структуру цінностей, яка найбільше впливає на особистість, але не завжди може проявлятися в реальній соціальній поведінці. Ця частина опитувальника складається з двох списків слів, що в сумі характеризують 57 цінностей. В першому списку визначені термінальні цінності, в другому списку – інструментальні. Досліджуваному пропонується оцінити ступінь важливості кожної цінності як керівного принципу його життя. Використовується шкала від -1 до 7: чим вищі бали в діапазоні – 1, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, тим більш важливішою є для нього та чи інша цінність.

Друга частина («Профіль особистості») вивчає цінності на рівні поведінки, які найчастіше проявляються в соціальній поведінці особистості. В цій частині представлено список з 40 описів, які відповідають тим чи іншим з 10 типів цінностей. Досліджуваному пропонується оцінити, в якій мірі людина, описана в опитувальнику, схожа чи не схожа на неї. Використовується шкала з 5 позицій: від «дуже подібний до мене» до «зовсім не подібний до мене».

Для характеристики компонентів та якостей, які складають структуру особистісної зрілості і зумовлюють розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці, використали «Тест-запитальник особистісної зрілості» Ю.З. Гільбуха. Тест дозволяє характеризувати особистісну зрілість за чотирма рівнями: дуже високий, високий, задовільний та незадовільний. Структурними компонентами особистісної зрілості Ю.З. Гільбух вважав мотивацію досягнення, ставлення до свого «Я» (Я-концепція); почуття громадського обов'язку; життєву настанову; здатність до психологічної близькості з іншими людьми.

1. Мотивація досягнення, яку дозволяє виявити опитувальник, являє собою загальну спрямованість діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійність, ініціативність, прагнення до лідерства, досягнення високих результатів своєї діяльності.

2. Ставлення до свого «Я» (Я-концепція), до якого включено такі характеристики зрілої особистості, як впевненість у своїх можливостях, задоволення власними здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, уміннями, навичками, а також адекватну самооцінку, високу вимогливість до себе, брак самовдоволення, скромність, повагу до людей.

3. З третім компонентом особистісної зрілості – почуттям громадського обов'язку – пов'язані такі якості, як патріотизм, інтерес до суспільно-політичного життя, почуття професійної відповідальності, потреба у спілкуванні.

4. Життєва настанова – у цей термін вкладається розуміння відносності сенсу життя, переважання раціонального над емоційним, емоційної рівноваженості, розсудливості (на противагу імпульсивності).

5. Здатність до психологічної близькості з іншими людьми – п'ятий компонент особистісної зрілості, особливо важливий, як на нашу думку, для розвитку духовного потенціалу молоді, оскільки до цього поняття входять такі особистісні якості, як доброзичливість, емпатія, уміння слухати, потреба в духовній близькості з іншими людьми.

З метою вивчення педагогічних чинників, що визначають розвиток духовного потенціалу особистості в юнацькому віці нами була спеціально розроблена анкета з вивчення виховного впливу соціального середовища мікро- і макrorівнів на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці. Анкета містить 30 питань за трьома шкалами: «Виховний вплив сім'ї», «Вплив виховних заходів у навчальному закладі», «Виховний вплив макросередовища».

За першою шкалою «Виховний вплив сім'ї» за субшкалою «Духовне єднання з рідними» вивчалися особливості духовного єднання з рідними (питання «Чи відвідуєте Ви театри, кінотеатри, виставкові зали з батьками?», «Чи вважаєте ви, що Ваші стосунки з батьками є щирими і доброзичливими?» тощо). За другою субшкалою «Сімейні традиції» вивчався вплив сімейних традицій (питання «Чи є у Вас родинні святкові традиції?», «Чи є у Вас традиція разом обговорювати побачене?» тощо). За третьою субшкалою вивчали «Ставлення юнаків до батьків» (питання «Чи допомагаєте ви батькам і рідним у домашніх справах?», «Чи говорите Ви слова подяки своїм батькам?» тощо).

Проведено порівняльний аналіз груп респондентів у загальній вибірці та вибірках Запоріжжя та Волині, описуються відмінності їхніх індивідуально-психологічних особливостей залежно від визначених психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в

юнацькому віці.

2.2. Особливості розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку

Трансформація наявних у суспільстві традиційних структур соціального, психологічного, духовного та культурологічного характеру актуалізують проблему вивчення запитів, орієнтацій та установок студентської молоді. Зазначимо, що в молодіжному середовищі відбуваються пошуки нового смислу життя, формуються нові потреби, інтереси, видозмінюються мотиви інтелектуальної, професійно-кваліфікаційної та соціокультурної діяльності. Поряд з позитивними тенденціями – вільним вибором цінностей, результативним здійсненням соціально-творчої, морально-етичної діяльності й проникненням у новий соціокультурний простір та час – духовний потенціал молоді характеризується кризовими явищами, нестабільністю, суперечливістю, відсутністю новоутворених гуманістичних, соціокультурних, нормативних моделей поведінки та ескалацією соціально-психологічної напруженості.

Непевненість молоді в адекватному виборі орієнтирів соціокультурної діяльності, а в деяких випадках маргінальність, призводить до руйнації духовності, активізації прагматичного та цинічного ставлення до соціокультурних цінностей та морально-етичних норм життєдіяльності. В молодіжному середовищі відбувається руйнування соціокультурних традицій та морально-етичних цінностей, втрачається віра у справедливість і гуманність суспільства, що призводить до розладженості світогляду й відволікає молодь від соціальних орієнтирів у житті. Водночас в залежності від характеру, взаємодії суб'єктивних і об'єктивних чинників, цілеспрямованості впливу регулятивних функцій комунікативних структур, духовний потенціал може бути відповідним (або невідповідним) суспільній та соціокультурній ситуації зі сформованими й соціально значущими нормативними моделями.

Розвиток духовності особистості в період юності є важливою проблемою. Особливості юнацького періоду розвитку особистості як сенситивного періоду для розвитку духовності підтверджує ряд наукових досліджень [3, 4, 6]. З одного боку, вікові якісні зміни в самосвідомості юнаків зумовлюють зміну змісту і співвідношення основних структурних компонентів їх особистісної спрямованості та ставлення до дійсності. З іншого, – постає необхідність самовизначення, саморозвитку та самовдосконалення. Розвиток духовності юнаків, що розглядається в контексті загального розвитку особистості в юнацькому періоді онтогенезу, постає провідним чинником, який визначає подальше становлення особистості.

Суттєвою ознакою духовності є її всезагальний, універсальний характер, який виступає у зв'язках з будь-якими виявами активності людини: все, що робить людина, як поводить, якими цінностями керується у житті.

Розвиток духовності особистості відбувається у процесі нескінченного трансцендентного пошуку. Тому коли йдеться про саморозвиток, про самотворення особистості, то духовний поступ людини є найпереконливішою ілюстрацією реального виявлення суб'єктності індивіда у вибудовуванні власного способу життя і створення алгоритмів самореалізації. Успіх цього пошуку великою мірою детермінується тим, наскільки людині притаманні такі духовні цінності, як співчутливість, турбота про інших, схильність до діалогічних настановлень, здатність усвідомлювати себе часткою інших. На думку М.Й. Боришевського [27], саме духовні цінності детермінують процес духовного становлення особистості.

Сучасне суспільство вимагає від молодшої людини нового ставлення до самої себе, до гармонійного розвитку свої фізичних і психічних можливостей, до оточуючих в тому числі.

Ставлення до інших: стійка потреба й здатність слухати й чути іншого, що виявляється у ширій неудаваній зацікавленості питаннями, які хвилюють іншу людину, почуття міри і такту у спілкуванні з іншими, готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до добродійності та її реальні вияви, чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей, відсутність звички до надміру критичного ставлення до інших, бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси її особистості.

Ставлення до себе: перманентна актуальність потреби у подоланні в собі негативних рис, прагнення й конкретні дії, спрямовані на самовдосконалення як необхідну умову самореалізації, здатність щиро визнавати свої помилки, переживати почуття провини за скоєні негідні вчинки, що виявляється у готовності до покаяння, виражені почуття самоповаги та поваги до іншої людини, її людської гідності.

Завданням першого етапу констатувального експерименту було виявлення рівнів розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Запитання тесту-анкети поставлені таким чином, щоб виділити критерії прояву духовного потенціалу, які проявляються в спілкуванні та поведінці: ставлення до іншої людини (та до себе) як до самоцінності, творчий та альтруїстично направлений характер життєдіяльності, духовно-творча активність особистості, орієнтація особистості на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності.

З'ясовано, що «високий» рівень розвитку духовного потенціалу має лише третина студентів та учнів двох регіонів. Ця група досліджуваних орієнтована на духовний розвиток, їхній життєдіяльності притаманна конструктивність, продуктивність та творчість, високі морально-естетичні загальнолюдські цінності. Вони живуть в гармонії з собою та світом, шукають духовні істини та знання, які їх приводять до постійного самовдосконалення, в результаті якого будують своє життя відповідно до загальнолюдських духовних принципів. Свій інформаційний простір вони наповнюють високодуховними ідеями, творами мистецтва. Показники – «високого» рівня розвитку духовного потенціалу в студентів Волині – 26,1%, та учнів – 18% свідчать про те, що ця група молодих людей орієнтована на високий духовний розвиток, їхній життєдіяльності притаманна конструктивність, продуктивність та творчість. Вони орієнтуються у вічних цінностях, смислі життя. Молоді люди відкриті до спілкування та готові прийти на допомогу ближньому. Вони прагнуть бути корисними для суспільства і країни в цілому.

Таблиця 2.1

Середні показники рівнів розвитку духовно потенціалу в студентів та учнів Волині, %

Рівні розвитку духовного потенціалу	Волинь	
	студенти	учні
високий	26,1%	18%
середній	73,1%	80,5%
низький	0,67%	1,3%

Отримані результати засвідчили, що найбільша кількість досліджуваних має «середній» рівень розвитку духовного потенціалу. Ці студенти та учні також орієнтовані на духовний розвиток, вони конструктивні, продуктивні та творчі. В них є морально-естетичні загальнолюдські цінності. Проте зазначені характеристики не завжди проявляються у вчинках цієї групи юнаків. Вони не займають активну життєву позицію творення і творчості. За допомогою власних зусиль не забезпечують повноцінний розвиток і саморозвиток. У них недостатньо зумовлена внутрішня потреба пізнання світу, себе, з'ясування сенсу свого життя. Вони недостатньо зацікавлені в інформації культурологічного характеру, яка відображає духовні надбання людства, в тому числі і

мистецтва.

Як бачимо з таблиці 2.2, показники «високого» рівня розвитку духовного потенціалу у студентів Запоріжжя – 25,3%, та учнів – 15,3% є дещо нижчими. На наш погляд, це може відбуватися завдяки дії культурного середовища та притаманних йому релігійних традицій, які мають вплив на розвиток духовного потенціалу особистості юнацького віку. Так, на Волині більшою мірою збережені сімейні та релігійні традиції, які мають вплив на духовний розвиток особистості.

Таблиця 2.2

Середні показники рівнів розвитку духовно потенціалу студентів та учнів Запоріжжя, %

Рівні розвитку духовного потенціалу	Запоріжжя	
	студенти	учні
високий	25,3%	15,3%
середній	57,9%	69,2%
низький	16,8%	15,3%

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп досліджуваних «з показниками Запоріжжя».

Як бачимо з даних таблиць 2.1 і 2.2, найменшу кількість молоді склала група досліджуваних з «низьким» рівнем розвитку духовного потенціалу. Прояви духовності в їх поведінці та спілкуванні виявляються нечасто. Їм лише незначною мірою притаманна конструктивність, продуктивність та творчість і майже відсутні морально-естетичні загальнолюдські цінності, не вистачає знань про духовне життя, відсутня потреба у самопізнанні та самовдосконаленні, низький інтерес до творів мистецтва.

Ми вважаємо, що розвиток особистості і розвиток духовного потенціалу є взаємопов'язаними процесами, що зумовлюють діяльність, спілкування, творчість й самотворення людини. Тому для розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці необхідно створювати спеціальні умови, при цьому намагатися виключати стихійні впливи на особистість. Зовнішні чинники впливу мають бути максимально зорієнтовані на інтенсивний духовний пошук особистості.

Розвиток духовного потенціалу є надзвичайно важким процесом. Він виходить за рамки вузького егоїстичного бажання вижити і досягти бажаного в житті будь-якою ціною. Молоді люди повинні не лише вбирати інформацію про зовнішній світ, а побачити себе в контексті світобачення. Причому виступати не в ролі пасивного елемента, а в якості діяльності особистості, яка наслідуються усвідомити своє призначення і наповнити існування вищим сенсом. Здібність розвиватися духовно закладена в кожному з нас, щоб це відбувалося, необхідне культивування позитивних почуттів, які неможливо замінити загальними знаннями і хорошою освітою. Важлива гуманістична направленість дій, яка визначається мотивами духовних, а не матеріальних властивостей. Ріст духовності неможливий без піднесення людини над повсякденними труднощами у повсякденному житті.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях стверджується, що навчально-виховний процес у вищій школі впливає на формування духовного потенціалу майбутнього фахівця лише за умови гуманізації всіх форм навчання і виховання, які полягають у формуванні особливої (власне людської) форми розвитку духовного потенціалу [124; 114]. Саме гуманізація освіти включає наукову рефлексію в контекст культури, а принцип діалогічного ставлення до світу відкриває діалог культурних світів; у широкому масштабі йдеться про «екологізацію» свідомості людини в культурі. Найбільш екологічною стає концепція особистісно-орієнтованого виховання й освіти, що впливає з духовного потенціалу української ментальності та ґрунтується на баченні актуальності

потенціалу особистості вихованця, сприйнятті його цілісності та значущості як особистості.

2.2.1. Розвиток смисложиттєвих орієнтацій юнаків

На другому етапі констатувального експерименту вивчались теоретично визначені психологічні (смисложиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості) та педагогічні (виховний вплив соціального середовища мікро та макрорівнів) чинники розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці.

Відправним пунктом аналізу індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних стали стрижневі в розвитку особистості смисложиттєві орієнтації, які забезпечують їй стійкість в різні періоди життя людини. Саме смисложиттєві орієнтації є провідним імпліцитним регулятором поведінки людини, характеризуються зв'язком зі значущістю для суб'єкта окремих об'єктів, явищ, дій та подій, їх індивідуальною неповторністю. Як відомо з наукової літератури, формування смисложиттєвих орієнтацій відбувається протягом життя людини під впливом інших людей, соціальних нормативів, життєвих ситуацій, власного досвіду. Смисложиттєві орієнтації не завжди понятійно репрезентовані, не завжди усвідомлювані і не завжди можуть бути чітко вираженими доступними засобами. Смисложиттєві орієнтації є особливою психологічною реальністю, ігноруючи яку чи зводячи її до інших явищ, неможливо побудувати достатньо повну теорію ні особистості, ні свідомості, а також діяльності [125].

У нашому дослідженні ми виходили з поняття «смисложиттєвих орієнтацій», висунутого Д.О. Леонтьєвим, в якому він вказує, що сенси вкорінені в бутті, вони існують в об'єктивній дійсності, а реалізація об'єктивно існуючого онтологічного сенсу завжди особистісна. Це питання не пізнання, а визнання, людина не винаходить або інтелектуально конструює сенс свого життя, а знаходить його за допомогою конкретних дій.

Смисложиттєві орієнтації розглядаються нами як стрижень переконань людини, її принципів, цілей які є імпульсом, поштовхом усієї життєдіяльності в незалежності від світоглядних установок. Смисложиттєвий вибір – це стратегічна лінія, яка проходить через усе життя людини, що визначає її вчинки і поведінку, відхилення від неї чи її втрати, можуть привести до внутрішніх конфліктів особистість, або ще гірше, до моральної, а той фізичної загибелі людини.

Потреба в смислі життя розкривається в усвідомленні свого життя не як серії випадкових розрізнених подій, а як цільний процес, який має визначений напрямок, спадкоємність і сенс. Задаючи питання про сенс життя, молода людина думає одночасно і про направлення суспільного розвитку взагалі, і про конкретну ціль власного життя.

Смисложиттєві орієнтації – це цілісна система свідомих і вибіркових зв'язків, яка відображає спрямованість особистості, осмисленість її вибору і оцінок О.Г. Асмолова [9], Б.С. Братуся [35], Д.О. Леонтьєва [125]. Смисложиттєві орієнтації спрямовують поведінку і особистісний розвиток, визначають вибір життєвого шляху, самовизначення людини, визначають її духовний розвиток в сьогоденні і майбутньому. Розвиток смисложиттєвих орієнтацій дозволяє судити про осмисленість, насиченість життя особистості.

Розглянемо отримані значення за кожною субшкалою.

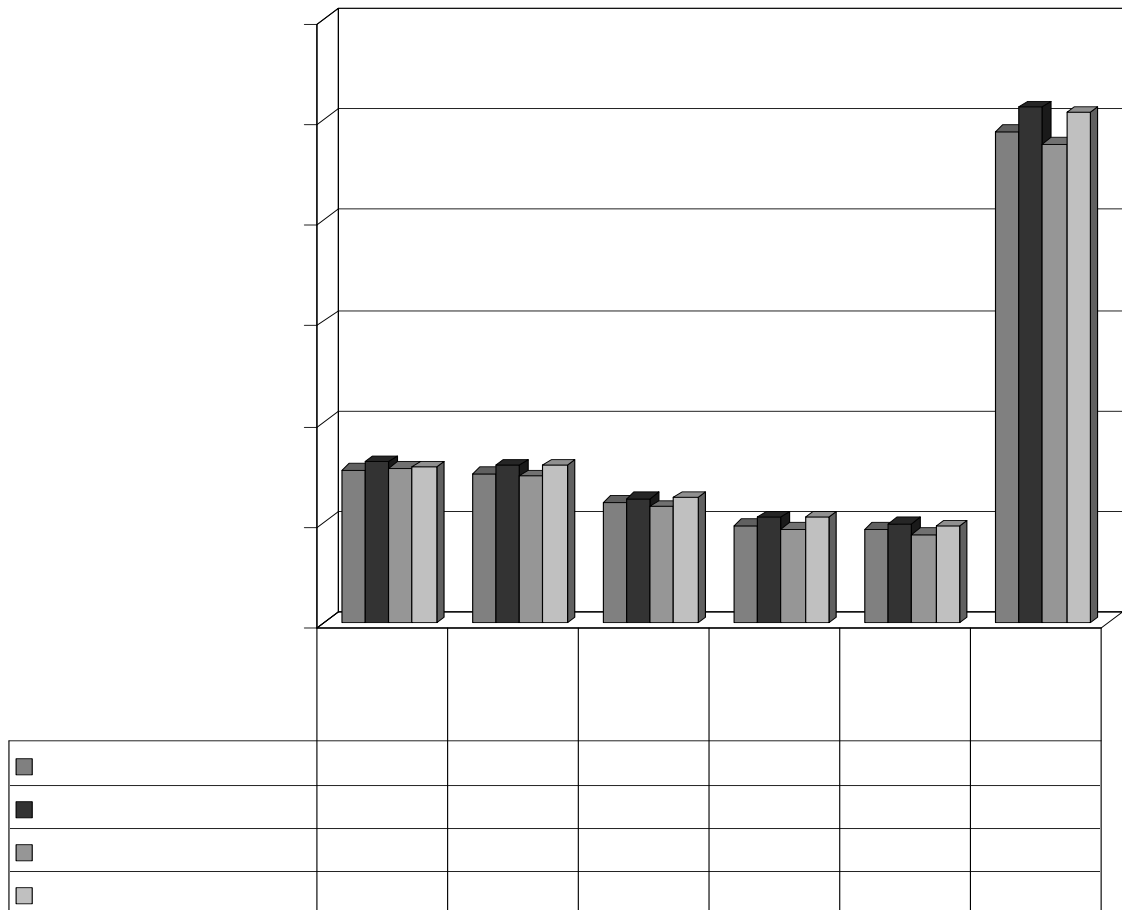

Рис. 2.1. Кількісні показники розвитку смисложиттєвих орієнтацій у студентів та школярів (в балах).

Субшкала «Цілі в житті». Показники розвитку смисложиттєвих орієнтацій у студентів та учнів двох регіонів України перебувають на рівні середніх значень: (студенти Запоріжжя – 30,50 балів, Волині – 31,99 балів, учні Запоріжжя – 30,9 бала, Волині – 30,93 бали). Аналізуючи показники констатуємо, що для більшості студентів та учнів характерним є недостатня визначеність цілей у майбутньому, ситуативна спрямованість і перманентна тимчасова перспектива. Тобто, цілі в житті юнаків ще визначені нечітко. Найвним є відчуття недостатньої впевненості і визначеності в силу малого життєвого досвіду, але при цьому характерною є віра в майбутні можливості. У більшості респондентів немає стійкої задоволеності теперішнім, процес професійного навчання, ймовірно, ненаповнений особливим сенсом. Отже, якщо цілі майбутнього невизначені або нездійсненні, то молодь і не вибудовує їх.

У наш час, коли ми зіштовхнулися з розривом культур, менталітетом поколінь, з деформацією самосвідомості, моральних цінностей і смислоутворювальними векторами вибору цілей життя, духовність повертається із забуття і набуває консолідуючу властивість, стверджує В.О. Пономаренко. Відтак, можемо говорити про те, що коли молодь не ставитиме перед собою високих, добрих, розвивальних, творчих цілей у житті, вона не буде мати можливості розвивати свій духовний потенціал. Адже цілі у житті додають людині осмисленість, спрямованість та часову перспективу. Молодь має ставити перед собою цілі та прагнути їх здійснити, шукати сенс життя, своє призначення у своїй же діяльності. В чому молода людина бачить сенс свого життя, які цілі переслідує, якими засобами намагається їх досягти, тобто на що спрямовані сутнісні сили людини як діяча, можна судити про саму людину, про її ціннісну сутність, про її мораль, місце в суспільстві (колективі), її цінність для життєдіяльності інших людей, серед яких вона живе.

Враховуючи, що дослідження проводилося в кризові для України роки, можемо говорити про те, що загальна політична та економічна нестабільність також здійснила певний вплив на розвиток смисложиттєвих орієнтацій юнаків.

Можна констатувати, що відсутність реально сформульованих життєвих цілей є основною перешкодою на шляху їх досягнень. Тому молоді люди, перш за все, мають навчитися вибудовувати першочергові цілі у своєму житті. Інакше відсутність осмисленості цілей дезорганізує всю систему цінностей, роблячи поведінку молодої людини або «автоматизованою», основою на очікування оточуючих, або неціленаправленою, суперечливою.

Ми солідарні з науковою думкою А.А. Бодалева [30], і наші емпіричні дані підтверджують, що цілі, які перед собою ставить людина, спонукають її бути постійно активною в досягненні цих цілей. Це означає, що особистість буде неуклінно просуватися до свого «акме». А показниками нажитого нею потенціалу буде моральний калібр її вчинків і характер наслідків цих вчинків як безпосередньо для неї самої, так і для суспільства, на життєвому шляху.

За допомогою t-критерію Стьюдента доводили, чи є різниця між показниками груп досліджуваних учнів та студентів з різних регіонів України. Для цього була сформульована нульова гіпотеза: немає істотної різниці між двома групами. Для перевірки нульової гіпотези обчислимо емпіричне значення t за формулою (дана формула використовувалась за усіма методиками):

де $\bar{x}_1, \bar{x}_2$ – середні значення показника для кожної з груп досліджуваних;

s_1^2, s_2^2 – дисперсії кожної вибірки;
n, m – кількість досліджуваних в кожній групі.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп досліджуваних за субшкалою «Цілі в житті» свідчить про те, що статистично достовірних відмінностей у показниках між даними групами немає. Отже, в отриманих нами емпіричних даних не виявлено різниці між показниками розвитку смисложиттєвих орієнтацій у студентів та школярів двох регіонів. Тобто, у студентів та учнів обох регіонів показник «цілі в житті» знаходиться на однаковому рівні.

Смисл життя зумовлює провідні цілі як граничні підвалини вибору способу життя. Базою індивідуального вибору сенсу життя є відображення у свідомості людини об'єктивних основ людського буття, подолання суперечностей між вимогами суспільного ідеалу і змістом власної діяльності, суб'єктивними задумами і об'єктивними результатами і, нарешті, рівень розуміння і обґрунтування свого призначення і покликання, покладання цілей і перспективи власної життєдіяльності у контексті життя суспільства, соціальної групи, референтного оточення.

Субшкала «Процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя». За цією шкалою середні показники демонструють студенти та учні Запоріжжя, показники вище середнього – студенти та учні Волині: студенти Запоріжжя – 29,84 балів, Волині – 31,32

балів, учні Запоріжжя – 29,14 бала, Волині – 31,35 бали). Показники учнів та студентів Запоріжжя свідчать про невдоволеність сьогоднішнім життям і його емоційним насиченням.

Вважаємо, що переважання навіть середнього рівня інтересу до життя є для юнацького віку неприродним, адже висока емоційна насиченість – це норма, на тлі якої виникають, будуються і досягаються плани, у тому числі й духовний розвиток. Відтак, звертаємо увагу на теоретичні положення П.М. Якобсона: в юнацькому віці емоційна сфера стає значно багатшою за змістом і тоншою за відтінками переживань, підвищується емоційна сприйнятливість і здатність до співпереживання. У цьому зв'язку зауважимо, що в юнацькому віці емоційна насиченість життям часто поєднується з категоричністю й прямолінійністю юнацьких оцінок оточуючого, з демонстративним запереченням моральних аксіом, аж до морального скепсису. З огляду на отримані бали (середні і вищі середніх) за даною субшкалою приходимо до висновку, що молодь перебуває у власному інтелектуальному і моральному пошуку.

Констатуємо, що за субшкалою «Процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя» показники розвитку смисложиттєвих орієнтацій запорізького юнацтва поступаються показникам досліджуваних з Волині. Зауважимо, що на емоційний стан особистості впливає багато факторів. Спираючись на наукові ідеї В.О. Сухомлинського стосовно того, що молоду людину варто вести від тонких спостережень над оточуючою природою до глибокого і емоційного проникнення в шедеври літератури, музики, живопису і насамкінець традицій, саме ці складові будуть емоційно насичувати людину і відкривати в ній шлях до духовного зростання. Своїм емпіричним дослідженням ми підтверджуємо погляд науковця.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп досліджуваних за субшкалою «Процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя» статистично достовірні відмінності у показниках між даними групами. Отже, в отриманих нами емпіричних даних виявлено, що у студентів і учнів Волині показник «процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя» є вищим в порівнянні з показниками студентів та учнів Запоріжжя.

Отримані дані можна пояснити й тим, що студенти та учні Волині й Запоріжжя виховуються в різному соціокультурному середовищі, в різних сімейних та побутових традиціях, які зумовлюють особистісний розвиток, зокрема розвиток сенсожиттєвих орієнтацій у юнацькому віці.

Аналіз показників за субшкалою «результативність життя» показав, що всі досліджувані мають практично однакові середні показники з тенденцією до високого показника – запорізькі студенти – 24,08 бала, волинські студенти – 24,79 бали, відповідно – запорізькі учні – 23,26 бала, волинські – 24,88 бали. Таким чином, для усіх груп досліджуваних характерна середня ступінь задоволеності прожитою частиною життя, а також середній ступінь відчуття продуктивності і осмисленості пройденого відрізка життя.

Середнє значення у всіх групах студентської і шкільної молоді можна пояснити тим, що молодість є початковою фазою для перетворення життєвих планів, досягнення цілей і самореалізації. Тому деяким молодим людям властива невдоволеність досягнутим, спрямованість до яких-небудь цілей. При цьому самореалізація і перетворення життєвих планів локалізується в майбутньому. Високий показник за цією шкалою був би більш характерним для зрілої особистості. Можна припустити, що за певних умов низькі показники задоволеності самореалізацією можуть виступати рушійною силою подальшого зростання. Важливо лише, на нашу думку, усвідомити, чим зумовлена недостатня самореалізація і виробити реальні життєві настанови, які сприятимуть, зрештою, становленню особистісної зрілості людини.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою «результативність життя»

, свідчить про те, що не виявлено статистично достовірної різниці між показниками розвитку сенсожиттєвих орієнтацій у студентів та школярів двох регіонів. Тобто, у студентів і учнів обох регіонів показник «результативність життя» знаходиться майже на однаковому рівні.

Порівняння показників розвитку сенсожиттєвих орієнтацій показало, що складові сенсу життя за тестом СЖО є однаковими у всіх групах, за винятком шкали «Процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя», за якою студенти та учні Волині мають вищі за середні показники, на відміну від студентів та учнів Запоріжжя.

Отже, перші три субшкали утворюють смисложиттєві орієнтації: цілі в житті (майбутнє), насиченість життям (сьогодення) і результативність життя (минуле). Дві субшкали, які залишилися, характеризують внутрішній локус контролю як загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, і є можливість здійснювати такий контроль.

Середні показники виявилися за субшкалою «локус контролю – Я» – запорізькі студенти – 19,41 бал, волинські студенти – 21, 03 бали, запорізькі учні – 18,73 бали, волинські учні – 21,04 бали. Відзначимо відмінність у балах в усіх групах між двома регіонами: показники розвитку смисложиттєвих орієнтацій студентів та учнів Волині є вищими за показники досліджуваних Запоріжжя. Можливо, що студенти та учні Запоріжжя є більш невпевненими та демонструють невіру у власні сили. Це, на нашу думку, може свідчити про недостатній контроль студентами подій власного життя та некерованість процесом професійного становлення. І навпаки, молодь Волині демонструє впевненість у власних силах та готовність контролювати події власного життя. Це можна пояснити тим, що основи впевненості як особистісної властивості закладаються в традиціях сімейного виховання і досліджувані юнаки з Волині мали більш теплі і схвальні стосунки зі своїми рідними, які й стали в подальшому фундаментом для віри у власні сили

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп досліджуваних за субшкалою «локус контролю – Я» показниками розвитку сенсожиттєвих орієнтацій у студентів та школярів Волині. Отже, у студентів і учнів Волині показник «локус контролю – Я» є вищим в порівнянні з показниками студентів та учнів Запоріжжя.

«Локус контролю – життя, або керування життям». За цією субшкалою були одержані середні показники, але у студентів та учнів Волині вони є вищими, ніж у досліджуваних Запоріжжя. Тобто, молоді Запоріжжя більшою мірою властива переконаність в тому, що людина нездатна контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх в життя, а також переконаність в тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю.

Варто зауважити, що показники за цією субшкалою є вираженням недостатньої впевненості у можливості контролювати життя та впливати на перебіг подій. Це, на нашу думку, може свідчити про недостатню реалістичність у оцінюванні власних можливостей (як у вигляді недооцінювання можливостей, так і у вигляді їх переоцінювання), недостатню впевненість у собі та своїх можливостях через недостатньо ефективне планування віддаленої перспективи, брак досвіду самостійного і позитивного вирішення життєвих труднощів.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за субшкалою «Локус контролю – життя, або керування життям», засвідчує достовірну відмінність у показниках між групами. Тобто, у студентів і учнів Волині показники за цією шкалою є вищими у порівнянні з показниками студентів та учнів Запоріжжя.

Розглядаючи співвідношення трьох часових локусів (минулого, теперішнього та майбутнього), можна засвідчити орієнтованість юнаків двох регіонів на теперішнє, оскільки показники за субшкалою «Процес життя» (теперішнє) значно переважають показники «Результативність життя» (минуле). Зазначене, на нашу думку, може бути

пов'язаним з визначеністю або невизначеністю життєвих перспектив та подальшим особистісним розвитком.

Результати дослідження розвитку смисложиттєвих орієнтацій загальної вибірки респондентів показують, що більшість студентів та учнів за загальним показником (ОЖ) осмисленості життя, мають показники на рівні середніх з тенденцією до високих – запорізькі студенти – 97,69 бала, волинські студенти – 102,41 бала, запорізькі учні – 95,24, волинські – 101,51 бал.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за загальним показником осмисленості життя, засвідчує статистично достовірні відмінності між показниками розвитку смисложиттєвих орієнтацій у студентів та школярів Волині й Запоріжжя. Тобто, у студентів і учнів Волині показники за цією шкалою є вищими в порівнянні з показниками студентів та учнів Запоріжжя.

Осмисленість життя є запорукою духовної рівноваги, душевного благополуччя в широкому сенсі слова. Посідаючи центральне місце в структурі особистості, осмисленість життя впливає на характер ставлення людини до себе, надаючи їй відчуття самоповаги. Молода людина, яка ставить перед собою життєві цілі відповідно свого віку, наповнює сенсом наступний момент свого життя, якщо цього не відбувається – відчуває фрустрацію, екзистенціальний вакуум. Отже, можна ствердно сказати, що осмисленість молодою людиною життя зумовлює розвиток духовного потенціалу.

Під час проведення якісного аналізу отриманих даних основним нашим завданням стало визначення ступеня взаємозв'язку між досліджуваними психологічними чинниками та показниками розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку.

Результати кореляційного аналізу дозволили визначити смисложиттєві орієнтації чинником розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку, оскільки загальні показники смисложиттєвих орієнтацій за методикою Д.О. Леонтьєва і показники розвитку духовного потенціалу В.І. Носкова підтверджують помірну позитивну кореляцію (+0,328).

2.2.2. Розвиток життєвих цінностей у юнаків та дівчат

Перейдемо до аналізу розвитку життєвих цінностей в юнацькому віці. Життєві цінності є складним соціально-психологічним феноменом, який характеризує ставлення до світу, що виникає із значущості різних сторін [9]. Це те, що людина особливо цінує в житті, навколишньому світі, людях, матеріальній і духовній культурі, те, чим вона дорожить і чому надає важливого значення [6].

Цінності як проблему психології буття людини вивчав В.В. Знаков [84], І.Д.Бех [20]. Вони обґрунтували важливість гуманізму і духовних цінностей. На їхню думку, в свідомості людини цінність виявляється в уявленні про себе і проявляється в когнітивних, емоційних і оцінювальних характеристиках.

Система життєвих цінностей виступає в якості творіння особистісної структури і пов'язана з розвитком самосвідомості, усвідомлення положення власного «Я» в системі суспільних відношень. За ступенем розвитку життєвих цінностей можна визначити рівень розвитку особистості. Розділяючи і внутрішньо прийняті особистістю матеріальні і духовні цінності, визначають схильність до сприйняття умов життя і діяльності в їх суб'єктивній значущості, вони служать основою для прийняття рішень, регулювання поведінки, надають сенс і спрямованість особистісним позиціям, діям і вчинкам людини.

Система життєвих цінностей не є абсолютно впорядкованою і непорушною, вона суперечлива і динамічна, відображає як головні, істотні, стержневі зміни взаємозалежності особистості і світу, так і зміну поточних, миттєвих, випадкових життєвих ситуацій.

Життєві цінності є вкрай важливими тому, що вони формують наші відносини, поведінку, рішення і нас самих. Тому, не визначивши своїх життєвих цінностей, неможливо зробити життя таким, як ми хочемо, тому що для нього не буде фундаменту.

Для особистості цінності виступають в ролі орієнтирів, які допомагають із потоку зовнішньої інформації про життєві уявлення виділити те, що найбільш важливе для життєдіяльності людини, для її поведінки, тобто цінності визначають вибіркоче ставлення людини до світу, характеризують його життєву позицію, направленість устремлінь особистості, а також міру потреб і способів їх задоволення. Цінності є своєрідним індикатором духовної спрямованості особистості, особливо та група, яку складають духовно-моральні.

Дослідження духовно-моральних цінностей як психологічного чинника духовного потенціалу особистості юнацького віку проводилось за допомогою методики (МТЖЦ) В. Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної.

За морфологічним тестом життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної, виділено дві групи цінностей. До першої групи відносяться такі: «розвиток себе», «духовне задоволення», «креативність» і «активна соціальна позиція», вони складають групу духовно-моральних цінностей і відображають морально-ділову направленість особистості. До другої групи належать: «власний престиж», «досягнення», «матеріальне становище», «збереження індивідуальності», вони складають групу егоїстично-престижних (прагматичних) цінностей.

Результати дослідження розвитку життєвих цінностей студентської та шкільної молоді двох регіонів України (рис. 2.2) свідчать, що молодь прагне як до духовного зростання, так і матеріального забезпечення, але, як бачимо, (з рис. 2.2) егоїстично-престижні цінності розвинені більше, ніж духовно-моральні, тобто розвиток духовно-морального кредо молоді знаходиться не на достатньому рівні. Одержані результати співвідносяться з дослідженнями В. Васютинського, згідно з якими молоді люди надають перевагу поточно-хвилевим меркантильним цінностям перед духовними.

Емпіричні дані за тестом В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної свідчать про проблему вибору життєвих цінностей досліджуваними. Саме в юнацькому віці молода людина свідомо обдумує своє місце серед категорій добра і зла, формується внутрішня позиція по відношенню не лише до себе, а й до інших людей, а також до моральних цінностей. На нашу думку саме духовно-моральні цінності виступають чинником розвитку духовного потенціал особистості.

Аналіз життєвих цінностей особистості дозволив виявити перевагу матеріальних інтересів, «матеріальне становище» (43 бали у запорізьких студентів, 45 балів у волинських студентів). «Духовне задоволення» – посідає друге місце в уявленнях про майбутнє молоді, (42 бали – запорізькі студенти, 43 бали – волинські студенти). Тобто духовні потреби молодих людей, які увійшли до вибірки, не мають переваги над матеріальними потребами. На жаль, студентська і учнівська молодь не повною мірою керується морально-етичними принципами, не бажає розвиватися морально, бути освіченим та духовно багатим. Її цікавлять матеріальні статки, фактори матеріального благополуччя як головного сенсу існування.

При дослідженні було виявлено, що такі життєві цінності, як «розвиток себе» – (41 бал – запорізькі студенти і 42 бала – волинські студенти) та «активні соціальні контакти» – (запорізькі студенти – 41 бал та волинські студенти – 42 бала) однаково важливі як для луцьких, так і запорізьких студентів. Тобто на даному етапі свого розвитку студентська молодь не надає вагомого значення своєму розвитку, також не можна говорити про те, що вона зацікавлена в об'єктивній інформації про особливості свого характеру, здібності та інші характеристики своєї особистості, прагнення до самовдосконалення. Адже потенційні можливості людини необмежені і що, в першу чергу, впродовж життя необхідно досягти якнайповнішої їхньої реалізації; відповідальне ставлення до своїх обов'язків, компетентність у справах, вимогливість до себе.

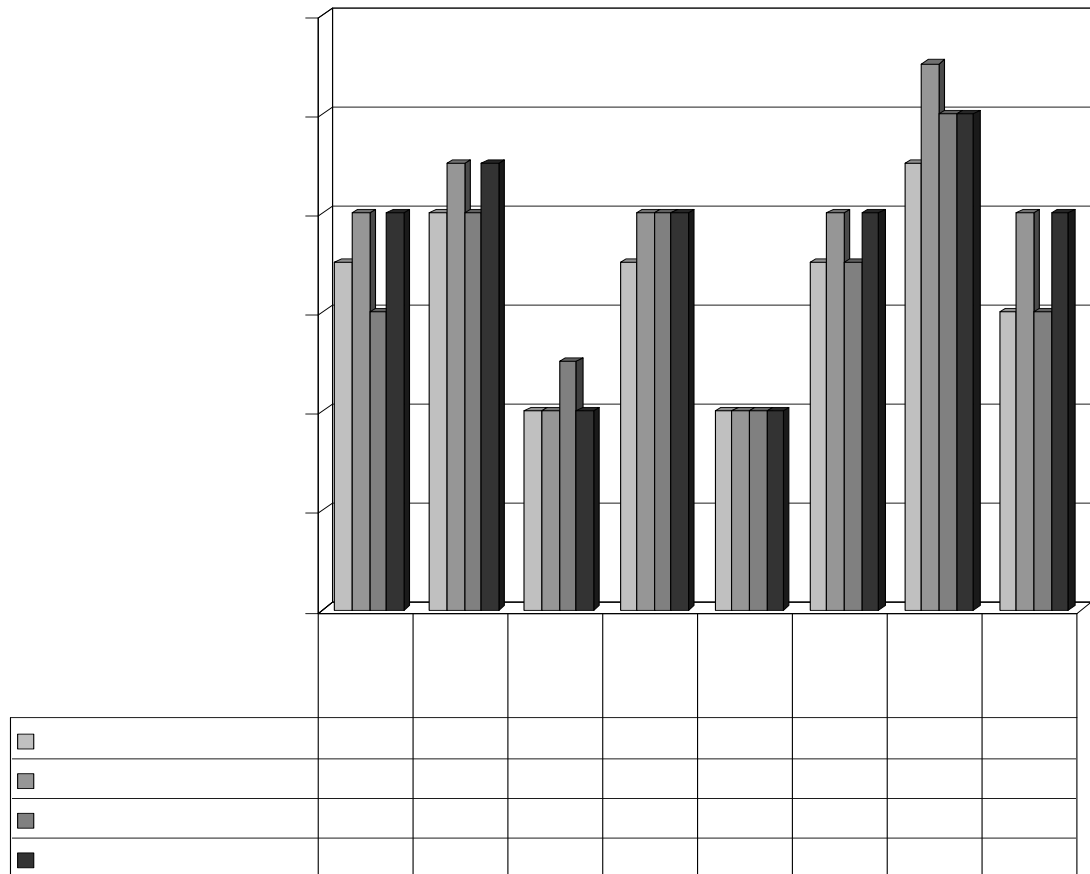

Рис. 2.2 Середні кількісні показники розвитку життєвих цінностей у студентів та школярів (в балах)

Студентська молодь повинна дбати про свій всебічний розвиток, постійно працювати над собою, самовдосконалюватися – це збагатить її духовну сторону. Як писав В.П. Зінченко, «людина духовна, але їй ще потрібно стати духовною». Духовність є тією потенційною сутністю людини, яка забезпечує їй повноцінний розвиток і саморозвиток, засвоєння соціального досвіду з метою перевтілення власної природи.

Що ж стосується життєвої цінності «соціальні контакти», зазначимо, що в молодих людей виявилось невисоке прагнення до встановлення сприятливих взаємостосунків з іншими людьми, не надто значущими є аспекти людських взаємостосунків, досліджувані не бажають бути соціально активними.

Цікавими є показники за цінністю «креативність», у досліджуваних виявилася однакова кількість набраних балів (по 38 балів – як у запорізьких, так і у волинських студентів). Такі показники свідчать, що молодь не готова до реалізація своїх творчих можливостей, студенти не прагнуть змінювати навколишню дійсність, не шукають нових підходів, а також не налаштовані на усвідомлення нового в бутті, породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації. Варто зазначити, що цінність «розвиток себе» напряду зв'язана з розвитком «креативності», як видно з дослідження ці дві цінності не мають належного розвитку.

Саме духовно-моральні цінності мають гуманістичну спрямованість, що характеризує розвиток і саморозвиток особистості, її вищі цінності і сенси: любов, творчість, волю, відповідальність, глибинне міжособистісне спілкування, в якому проявляється стійка спрямованість на інших, на розуміння їх думок, почуттів, очікувань, вчинків і яке є наслідком домінування провідних мотивів.

Отримані результати за шкалами «розвиток себе», «духовне задоволення», «креативність» і «активна соціальна позиція» не можуть не турбувати. Та, враховуючи

віковий період, коли молода людина хоче випробувати усі спокуси життя, важливо спрямувати її на шлях духовного зростання і досягнень.

Блок, який складає духовно-моральні цінності, має численну кількість кореляційних зв'язків з показниками розвитку духовного потенціалу особистості. Характер кореляційних зв'язків свідчить про те, що помірну позитивну кореляцію має «розвиток себе» (+0,044), «духовне задоволення» (+0,439), «активна соціальна позиція» (+0,421).

Термінальні цінності реалізуються особистістю в різних сферах життя, значущість яких для людини є неоднаковою. При аналізі цінності життєвих сфер досліджуваних виявилось, що домінантними життєвими сферами є сфера освіти, сфера професійного життя, сфера сімейного життя. Це можна пояснити тим, що найчастіше самотність людини проявляється відносно основних цінностей, які схвалюються суспільством, але особистісні життєві сфери можуть відрізнитися від сфер суспільних (рис. 2.3).

Цінність «Сфера освіти» (58 балів – запорізькі студенти, 61 бал – волинські студенти) є однією з найбільш значущих, вона посідає 1 місце в ранзі життєвих сфер, але, як бачимо, для волинських студентів ця сфера є більш значимою. Порівнюючи показники школярів двох регіонів, також виявляємо відмінність (58 балів – запорізькі учні, 60 балів – волинські учні). Цікаво зазначити, що «Сфера освіти» і «Сфера професійного життя» за набраними балами знаходяться на одному рівні. Можна припустити, що такий розподіл пов'язаний із тим, що молоді люди в період навчання не розмежовують ці дві сфери, так як умовно на цьому етапі «Сферою професійного життя» для них є «Сфера освіти». Студенти впевнені, що головним завданням їхнього життя є навчання, розширення власного світогляду. Прагнуть отримувати якісні знання, удосконалювати рівень своєї освіти.

Студенти бажають самостійно знаходити відповіді на складні питання, робити власний внесок в конкретну галузь науки, прагнуть брати участь в роботі наукових товариств, об'єднань, проводити наукові експерименти для того, щоб самостійно знаходити відповіді на складні питання.

Як видно з рис. 2.3, показники за шкалою «Сфера професійного життя» між групами двох регіонів відрізняються. Студенти та учні Волині за цією шкалою набирають більшу кількість балів (57 балів – запорізькі студенти, 61 бал – луцькі студенти), (57 балів – запорізькі учні, 60 балів – луцькі учні). Очевидно, що професійна діяльність є головним змістом їхнього життя, тому вони готові багато часу віддавати роботі, брати участь у вирішенні всіх професійних проблем, бажають отримати цікаву та корисну роботу, виконуючи свої професійні обов'язки, повністю занурюються у справу, цінують дружнє схвалення та підтримку, наполегливо працюють заради підвищення власної репутації, морального та духовного задоволення.

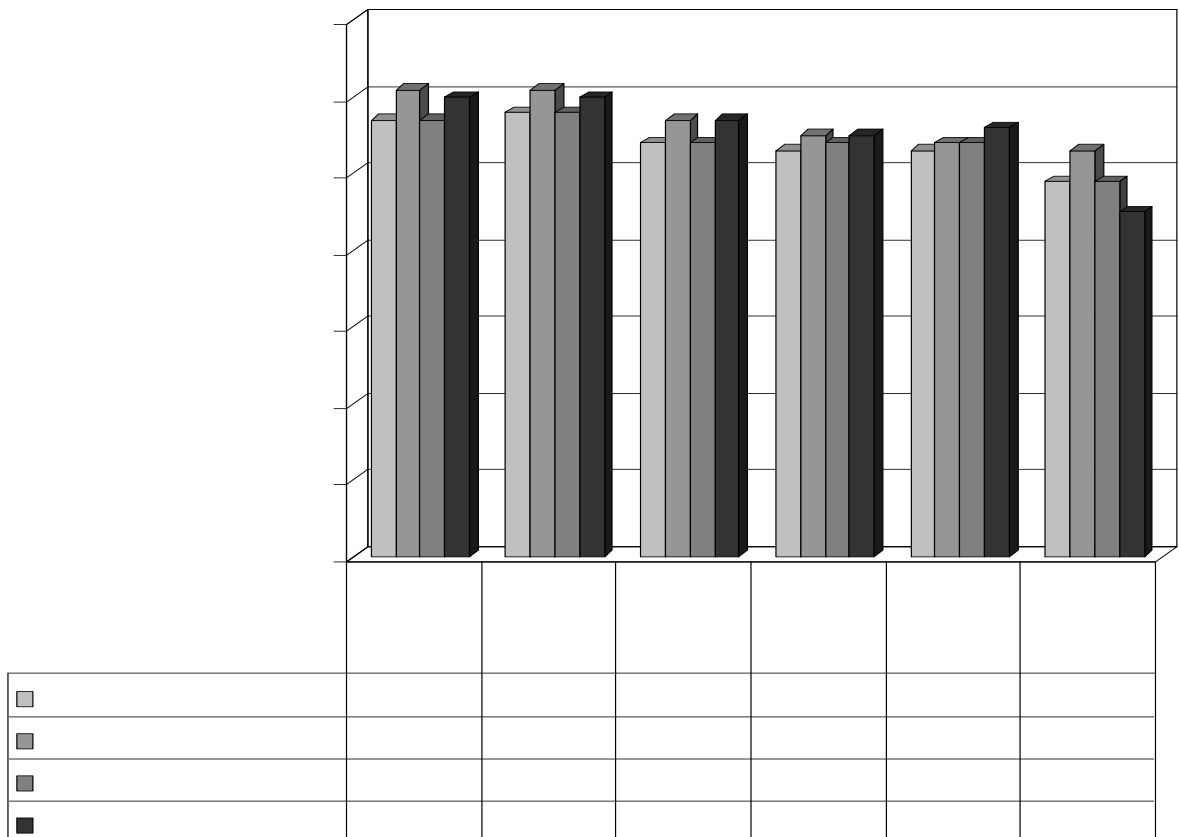

Рис. 2.3 Кількісні показники розвитку життєвих сфер у студентів та школярів (в балах)

Юнаки розуміють, що добрий соціально – психологічний клімат та атмосфера довіри і щирості у колективі сприятимуть професійній успішності, прагнуть встановлювати дружні взаємини, доброзичливу атмосферу в колективі. Вочевидь, молодь Волині більшою мірою зосереджена на сфері професійного життя, можна припустити, що брак робочих місць у цьому регіоні спонукає молодих людей до більш активної життєвої позиції.

Сфера «сімейного життя» також є важливою для досліджуваних, ця цінність посідає 3 рангове місце в ієрархії життєвих сфер. З рисунку 2.3 бачимо, що показники сфери «сімейного життя» у студентів та учнів Волині є вищими, ніж у досліджуваних Запоріжжя (54 бали – запорізькі студенти, 57 балів – луцькі студенти), (54 бали – запорізькі учні, 57 балів – луцькі учні). Можемо припустити, що для молоді Волині сімейні цінності є більш вагомими саме завдяки традиціям, релігійним звичаям та обрядам. Благополуччя власної родини має велике значення для них, і вони готові віддавати багато сил та часу вирішенню проблем своєї родини.

Сфера «суспільної активності» за набраними балами відрізняється лише серед студентів двох регіонів (55 балів – волинські студенти, 53 бали – запорізькі студенти). Зауважимо, що студенти ВНУ ім. Лесі Українки мають вищі показники суспільної активності. Це може свідчити про те, що завдяки історичним подіям, за яких доводилося відстоювати свої права та свободу, сьогодняшня молодь також не втрачає суспільної позиції. Проблеми суспільного життя мають високу значущість для студентів. Вони впевнені, що залучатися до суспільно-політичної діяльності необхідно лише за власними переконаннями.

Серед школярів двох регіонів набрана однакова кількість балів.

За даними дослідження «Сфера захоплень» не лишається осторонь. Як студенти, так і учні прихильно ставляться до різноманітних захоплень. Обравши певне захоплення, вони віддають йому значну частину свого вільного часу, багато сил та енергії, а також

прагнуть самовдосконалення в обраній справі, мають чітке переконання в тому, що життя людини без конкретного захоплення є неповноцінним. Це підтверджено набраною кількістю балів за цією шкалою (рис. 2.3).

Необхідно відзначити те, що сфера «фізичної активності» набрала найнижчу кількість балів як у студентів, так і у школярів двох регіонів.

Таким чином, для досліджуваних значущими цінностями життєвих сфер є цінності: освіти, професійного життя, сімейного життя, суспільної активності, завдяки їм молодь має можливість розвивати свій духовний потенціал.

Узагальнюючи результати життєвих цінностей за тестом В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної, зазначимо, що отримані показники засвідчують домінування як в студентів, так і школярів егоїстично-престижних (прагматичних) цінностей над духовно-моральними цінностями. Розрив між ними є незначним, (матеріальне становище 43-45 балів), (розвиток себе 41-42 бали) тому можемо говорити про те, що молоді властиві як духовно-моральні цінності, гуманістична спрямованість, так і суто прагматичні, матеріальні життєві цілі.

2.2.3. Розвиненість особистісних цінностей студентської та шкільної молоді

Виявлення соціальної потреби жити для інших як психологічного чинника духовного потенціалу особистості юнацького віку проводилось за методикою Ш.Шварца, яка дозволяє дослідити такі особистісні цінності, як «доброта» та «універсалізм».

Перейдемо до аналізу розвитку особистісних цінностей у юнацькому віці. Людина в своїй поведінці орієнтується на визначені цінності, які існують в суспільстві або ж в референтній для особистості соціальній групі. Ці цінності входять в структуру її переконань у вигляді визначених зразків оцінювання навколишнього світу, які стають основою вибору власних вчинків. Ш. Шварц вважає, що цінності – це поняття або переконання. Вони відносяться до бажаних кінцевих цілей або вчинків і виходять за межі конкретних ситуацій, керують вибором або оцінкою поведінки і подій та упорядковані відносною важливістю. За переконаннями вченого, кожна людина поводить відповідно до своїх потреб та цілей, які відображаються в цінностях у формі мотиваційних конструктів активності [100].

Загальна філософська основа природи цінностей і їхнього існування полягає у першорядності соціальної значимості, здатності їх детермінувати соціальні дії суб'єкта. У найбільш загальному вигляді цінності представляють момент практичного ставлення людини до дійсності, який відноситься до того, що можна цінувати, оцінювати, приймати або відхилити, перетворювати на мотив і мету поведінки.

Розвиток вільної, гуманної і відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовно-моральних цінностей. Адже духовність, моральність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на морально – духовній культурі людства. То й цілі і наміри духовно та морально зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опорне для особистості самовизначення.

Про розвиток духовно-моральних цінностей, зокрема у юнацькому віці, можна говорити лише тоді, коли у юнаків є відповідь на запитання: заради чого здійснюється діяльність людини, в чому сенс досягнення тих або інших цілей, прагнень, намірів. І коли ця відповідь є, то молода людина завжди усвідомлює свої духовні цінності на протигагу різного роду особистим цінностям, які далеко не завжди мають усвідомлений характер. Отже, метою виховної роботи зі студентами та школярами юнацького віку мають стати моральне самоусвідомлення, виховання та розвиток духовних якостей. Кожній молодій

людині слід прищеплювати смак до духовної сторони життя.

Перша частина опитувальника Ш. Шварца («Огляд цінностей») надає можливість вивчити нормативні ідеали, цінності особистості на рівні переконань, а також структуру цінностей, які найбільш впливають на всю особистість, але не завжди проявляються в реальній соціальній поведінці. Для нашого дослідження важливо вивчити, які саме цінності на рівні переконань є значущими для студентів та учнів двох регіонів.

Результати середнього балу на рівні нормативних ідеалів представлені на рис. 2.4.

Середні показники дозволяють зробити висновки про співвідношення значущості цінностей у різних групах досліджуваних. На рівні нормативних ідеалів (тобто на рівні переконань) для обстеженої вибірки (у цілому) найбільш значущими як для студентської, так і для шкільної молоді двох регіонів є цінності «універсалізм» (особистісна цінність), «доброта» (турбота про благополуччя близьких), «безпека».

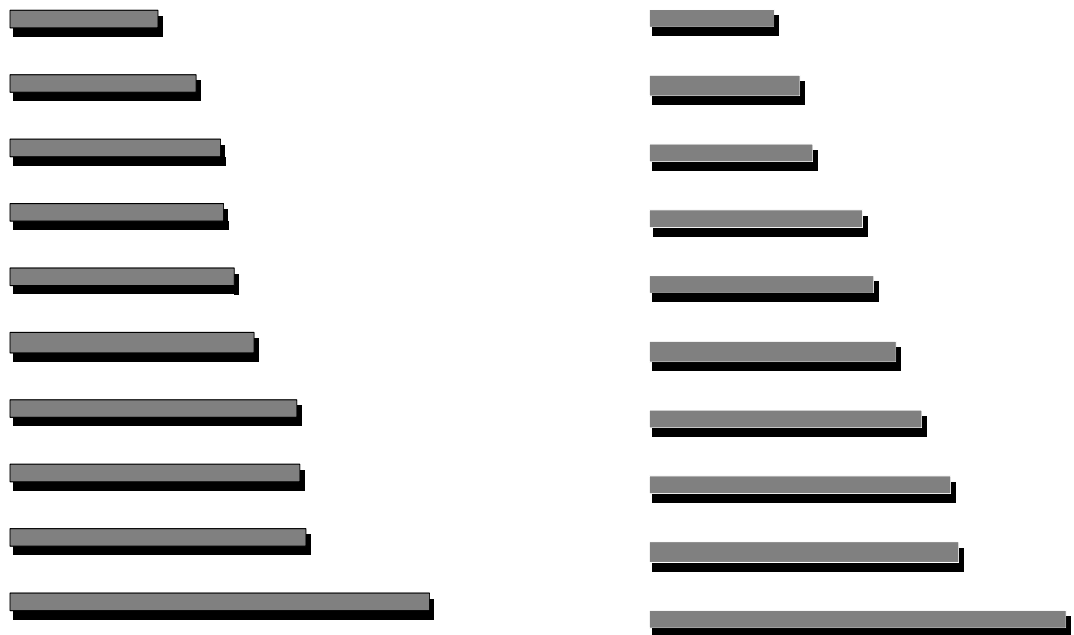

Рис. 2.4. Середні показники значимості типів цінностей на рівні нормативних ідеалів у студентів двох регіонів України в ієрархічному порядку.

Найменшу значущість як на рівні нормативних ідеалів, так і на рівні індивідуальних пріоритетів мають такі цінності, як «стимуляція», «влада», «гедонізм».

Переважання зазначених вище ціннісних типів у досліджуваних групах дозволяє відзначити позитивну тенденцію розвитку цінностей для духовного зростання, оскільки їх домінування передбачає пріоритет блага та добробуту людей, гальмуючи дії й спонуки, які можуть зашкодити духовному розвитку.

Зазначимо, що кожній із досліджуваних груп притаманна певна ієрархія цінностей. Так, для групи студентів Волині ієрархічний ряд цінностей на рівні нормативних ідеалів виглядає так: 1 – універсалізм, 2 – доброта, 3 – безпека, 4 – самостійність, 5 – традиції, 6 – конформність, 7 – досягнення, 8 – гедонізм, 9 – влада, 10 – стимуляція. Тобто, найбільш значущими для досліджуваних цих груп є універсалізм, доброта та безпека, а найменш значущими – гедонізм, влада, стимуляція.

Для групи студентів Запоріжжя цей ряд має дещо іншу структуру: 1 – універсалізм, 2 – безпека, 3 – самостійність, 4 – доброта, 5 – досягнення, 6 – конформність, 7 – традиції, 8 – влада, 9 – гедонізм, 10 – стимуляція. Тобто, найбільш значущими для цих

досліджуваних виявився універсалізм, безпека та самостійність, а найменш значущими – влада, гедонізм, стимуляція.

Порівнявши групи за вираженістю (рангом) систем цінностей, отримали такі результати: схожість в усіх групах можна відзначити як за найбільш вираженою групою цінностей (універсалізм), так і за найменш вираженою групою цінностей (стимуляція).

Для досліджуваних юнаків обох груп найбільш значимими виявилася цінність «універсалізм» (Волинь – 34,5 бала, Запоріжжя – 31,6 бала). Ці показники дають можливість вважати, що юнаки досліджуваних груп більшою мірою прагнуть до розуміння, прийняття, толерантності, захисту добробуту всіх людей та збереження природи, вони націлені досягти все нове. Студентській молоді притаманне прагнення розвиватися всебічно, отримувати нові знання, прагнення до цілісності, оволодіння комплексом соціальних функцій дорослої людини, включаючи громадські, суспільно-політичні, професійно-трудова. Варто відзначити, що цінність «універсалізм» на рівні переконань і на рівні конкретних вчинків посідає лідируючу позицію як у Волині, так і Запоріжжя. Тобто, переконання молодих людей і вплив середовища на них є співзвучними

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за цінністю «універсалізм», свідчить про те, що достовірних відмінностей у показниках між даними групами немає.

Найменш значимим для обох груп є тип цінності «стимуляція», а саме: юнаки Волині – 10,4 бала, юнаки Запоріжжя – 11,5 бала. Ймовірно, молодь двох регіонів України не є готовою до життєвих несподіванок, вона не відкрита до нових знань, певною мірою не готова і до життєвих ризиків, повнота життя і прагнення глибоких переживань не надто ваблять юнаків.

Отримане нами емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за цінністю «стимуляція», засвідчує, що достовірних відмінностей у показниках між юнаками двох регіонів немає.

Зазначимо, що в певній ієрархії цінностей, цінність «доброта» в досліджуваних з Волині посіла друге місце, на відміну від досліджуваних із Запоріжжя. (Волинь – 25,77 Запоріжжя – 22,13). Цінність «доброта» є духовним початком, це переорієнтація від споживання до самовіддачі. Тут можна говорити про вплив суспільної думки, а також вплив виховання в сім'ї та релігійне виховання. Але це є вужче окреслений просоціальний тип цінностей порівняно з універсалізмом. В основі цієї групи цінностей – доброчинність, спрямована на забезпечення добробуту близьким у щоденному спілкуванні. Як засвідчують підсумки опитування, є значний розрив між результатами досліджуваних як за балами, так і за ієрархією, цінність «доброта», доброчинність є лише у студентів з ВНУ ім. Лесі Українки. Ці юнаки показали свою готовність до збереження добробуту людей, з якими вони мають близькі контакти, виявами чого є лояльність, чесність, повага, відповідальність, прагнення прощати, зріла любов, справжня дружба.

Зауважимо, що саме в студентському віці молода людина знаходиться в пошуку серед категорій добра і зла. Такі моральні цінності, як «честь», «право», «обов'язок», «гідність», які характеризують особистість, гостро хвилюють її в юності. У даний період діапазон добра і зла розширюється до критичної межі. Молода людина випробовує свій розум і душу в діапазоні від прекрасного, піднесеного, доброго до чогось низького, жахливого, злого. Звісно, не обов'язково кожен, хто усвідомив добро і зло, стане асертивним. Тільки ідентифікуючи себе з такими цінностями, які є життєво важливими, зі своїми істинними намірами, активністю, її форми та конструктивністю людина може зробити свій вибір. Зауважимо, що юнак намагається проявити й відчути себе в спокусах і сходженні, боротьбі й подоланні, падінні й відродженні – у всьому тому різноманітті духовного життя, яке властиве активному стану розуму й серця людини. Тому суттєве значення як для молодої людини, так і для спільноти буде її вибір на користь

особистісного росту, духовного зростання.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за цінністю «доброта», свідчить про те, що є достовірна відмінність у показниках між даними групами.

Цінність «доброта» має помірний кореляційний зв'язок з показниками розвитку духовного потенціалу особистості (0,346).

Звертаємо увагу на цінність «безпека», яка є в ієрархії цінностей обох студентських груп, її мотиваційна ціль – гармонія і стабільність суспільства, безпека для себе і близьких. Ця цінність впливає з базисних індивідуальних і групових потреб. На думку Ш. Шварца [100], немає двох окремих цінностей власної безпеки і безпеки групи, вони тісно переплетені. Це пов'язано з тим, що цінність групової безпеки (соціальний порядок, національна безпека) значною мірою виражає потребу у власній безпеці (здоров'я, відчуття належності, безпека сім'ї). Дослідження показує, що молоді люди у наш час не почувають себе в безпеці, на що вказують числові показники – юнаки Волині – 24,8 бала, Запоріжжя – 22,8 бала. Почуття небезпеки у такому разі може свідчити про те, що держава не забезпечує їхню безпеку в усіх відношеннях. Не є винятком вплив сімейної атмосфери, в якій проживають молоді люди. Відзначаємо різницю між показниками в студентів з Волинського національного університету, вони є вищими.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за цінністю «безпека», засвідчує, що у досліджуваних Волині показники за цією цінністю є вищими в порівнянні з показниками студентів Запоріжжя.

Цінність «самостійність» за балами представлена таким чином: юнаки Волині – 22, 27, Запоріжжя – 22,62, тобто, в балах групи набрали однакову їх кількість, а за ієрархією, ця цінність є лише у студентів Запоріжжя. Це говорить про те, що молодь готова до змін, і для неї є важливим відкривати для себе нове, приймати рішення про те, що і як робити. Юнакам подобається бути вільними і незалежними від інших. Самостійність у них асоціюється з волею, вона організована світобаченням. Самостійне прийняття рішень у відношенні до суспільства, до самих себе відіграє важливу роль в житті молоді. Самостійна, автономна людина є вільною від зовнішньої опіки, вона краще сприймає і усвідомлює внутрішні смисли і людські цінності. В нашому випадку можна говорити про ідентифікацію з власними ціннісними орієнтаціями, побудованими на світобаченні. Характерною рисою виступає високий рівень самоповаги.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за цінністю «самостійність», засвідчує, що достовірних відмінностей у показниках між досліджуваними групами немає.

Порівняльний аналіз результатів дослідження життєвих цінностей у школярів двох регіонів свідчить, що за ієрархічною картиною вони є однаковими, але в порівнянні за балами відрізняються. Так цінність «доброта» у волинських учнів (25,17 балів), у запорізьких учнів (22,87 балів). Відзначаємо різницю, тобто досліджувані учні Волині більше відкриті до взаємодопомоги ближнім. Можемо припустити, що турботі про інших у сім'ях на Волині приділяється більше уваги в порівнянні із запорізькими.

Як бачимо з рис. 2.5, є відмінності і серед інших цінностей, зокрема цінності «безпека». Ймовірно, волинські школярі відчувають себе у меншій безпеці в порівнянні із запорізькими школярами (25 балів, 22,78 бала).

Також певна різниця простежується у цінності «традиції», більш вираженою ця цінність є у волинських школярів, що можна пояснити збереженням та більшою розвиненістю традицій і звичаїв цього регіону. Є різниця між показниками за цінністю «влада». Запорізькі учні більшою мірою готові до досягнення владних вершин.

Результати вивчення цінностей особистості за методикою Ш. Шварца у досліджуваних групах показали, що найвищими є показники за цінностями «універсалізм» та «доброта», як у студентської так, і шкільної молоді.

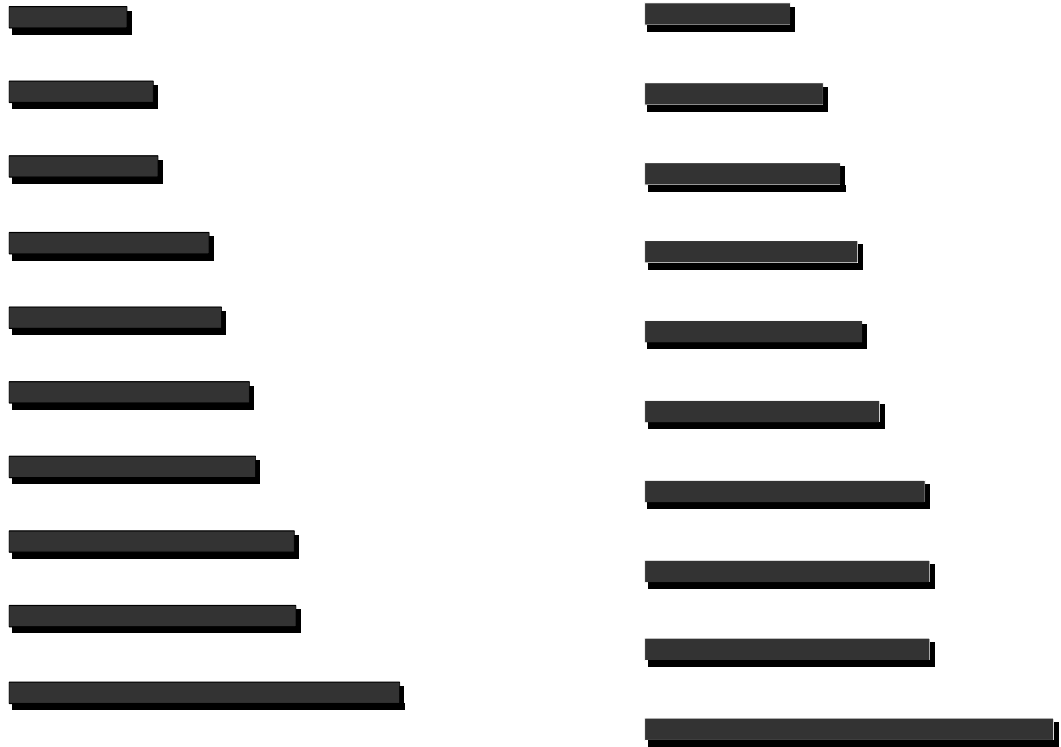

Рис. 2.5 Середні показники значимості типів цінностей на рівні нормативних ідеалів у учнів двох регіонів України в ієрархічному порядку

Високий рівень розвитку саме цих цінностей у поєднанні з психологічними особливостями та головними новоутвореннями юнацького віку виступають передумовою формування духовного потенціалу у юнацькому віці.

Перейдемо до розгляду взаємозв'язку між індивідуальними ціннісними пріоритетами, які більшою мірою, на думку Ш. Шварца, співвідносяться з конкретними вчинками індивіда. Для нашого дослідження важливо встановити, наскільки досліджувані двох регіонів готові втілювати переконання про цінності у власну діяльність.

У першу чергу слід відмітити розвиненість цінності «універсалізму», що зберігає свою спрямованість і на рівні індивідуальних пріоритетів. Ця цінність займає перше рангове місце у досліджуваних двох регіонів – як у школярів, так і студентів. Як бачимо з рис. 2.6, юнаки не лише усвідомлюють важливість власного особистісного розвитку, доброго ставлення до оточуючих та гармонії з природою, вони готові власні знання реалізовувати у діяльності.

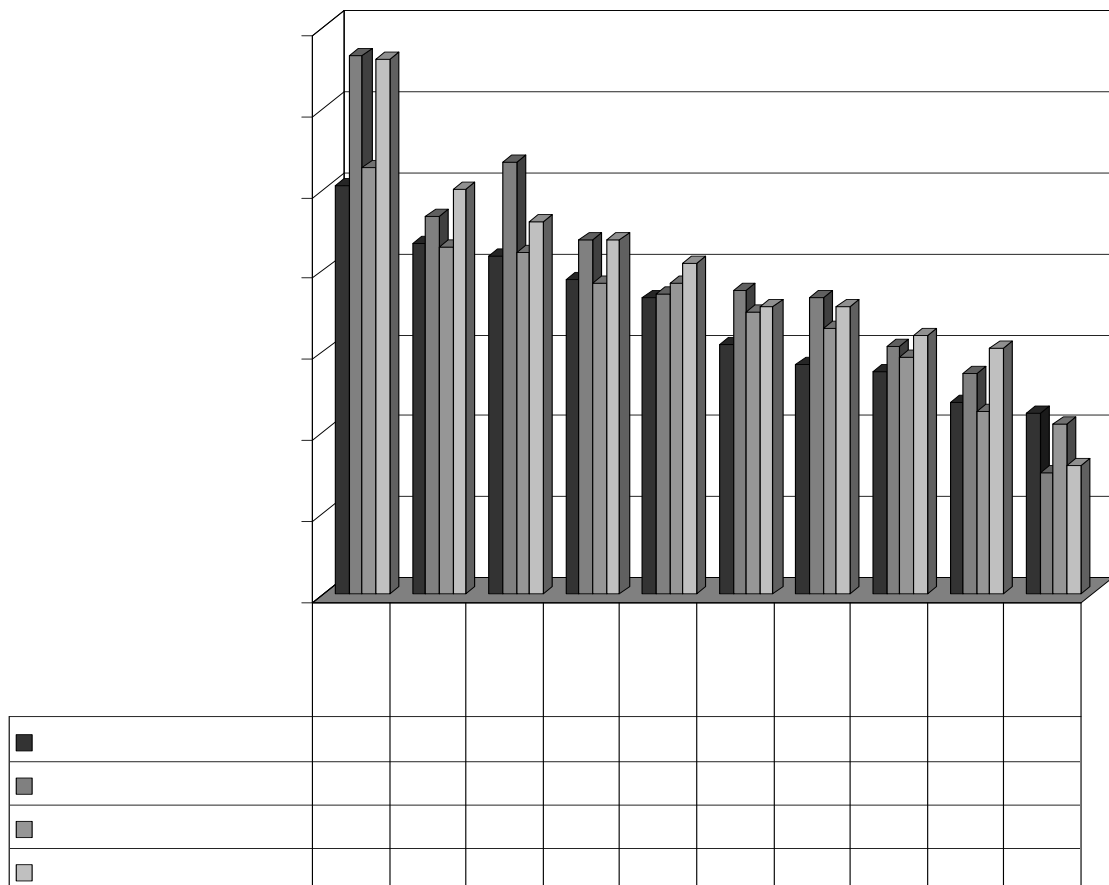

Рис. 2.6. Середні показники значимості типів цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів студентів та учнів двох регіонів України.

У загальному можна констатувати, що для юнацького віку характерним є життя сьогоденням, зорієнтованість на егоїстично-престижні цінності, але розвиток особистісної цінності «Універсалізм» є пріоритетною для юнаків двох регіонів. Виявлений помірний кореляційний зв'язок за цінністю «універсалізм» та методикою духовного потенціалу (+0,356)

2.2.4. Особистісна зрілість юнака як психологічний чинник розвитку його духовного потенціалу

Одним із вирішальних чинників, що сприяє встановленню гармонійних відносин людини зі світом, є її особистісна зрілість. Рівень її розвитку багато в чому визначає світоглядну, наукову, етичну, естетичну, правову й політичну культуру і, не в останню чергу, духовно-етичну відповідальність за результати професійної підготовки.

Особистісно зріла людина не «пливе по течії» в напрямку, заданому середовищем і оточуючими людьми, а задається питанням «Чого я хочу сама? Що мені цікаво в цьому житті? У чому є смисл життя?», тобто дивиться в майбутнє і будує його. Цей момент вибору, на наш погляд, є визначальним для процесу дорослішання. Іншими словами, ознаки особистісної зрілості – це вміння робити вибір, приймати свідомі рішення і нести за них відповідальність.

Рисою зрілої особистості Г. Олпорт вважав теплі, щирі соціальні стосунки [172, с. 288]. До однієї з п'яти складових особистісної зрілості Ю.З. Гільбух [53] відніс здатність до психологічної близькості з іншою людиною, що включає такі особистісні властивості,

як доброзичливість, емпатію, вміння слухати, потребу в духовній близькості з іншими людьми. Втіленням зрілості А. Адлер вважав соціально-корисний тип особистості, для якого характерні високий ступінь соціального інтересу і високий рівень активності, істинне піклування про інших, зацікавленість у спілкуванні з ними. На думку О.С. Штепи [273], зрілу особистість визначають: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації та наявність власної життєвої філософії. Початок формування зазначеного феномену пов'язують з підлітковим і юнацьким віком. Саме юнацький вік вважається найбільш сприятливим періодом для утворення компонентів особистісної зрілості і як результат формування особистості виступає психологічним новоутворенням юнацького віку [190;191].

Дослідження компонентів та якостей особистісної зрілості як психологічного чинника духовного потенціалу особистості юнацького віку проводилось за допомогою методики Ю.З. Гільбуха.

Результати дослідження особистісної зрілості загальної вибірки респондентів показують, що «вельми високий» рівень структурних компонентів особистісної зрілості є у переважної меншості опитуваних студентів та учнів обох регіонів України.

Як відомо, зрілість приходить на період досягнення людиною найвищого розвитку її духовних та інтелектуальних можливостей. Таке визначення ототожнюється з дорослістю і повноліттям, хоча стати дорослим ще не означає досягти зрілості. При умові, коли людина навчиться реалізувати життєві задуми, перспективи, коли від самовизначення перейде до самореалізації, лише тоді про неї можна сказати, що вона є зрілою особистістю.

Як бачимо з табл. 2.2 у студентів двох регіонів за усіма структурними компонентами особистісної зрілості переважає задовільний та незадовільний рівень особистісної зрілості.

Кількісний аналіз результатів показав, що за шкалою «мотивації досягнення» вельми високий рівень виявляють лише 1,9% запорізьких студентів та 4% волинських, високий – 21% – запорізькі та 27,5% – волинські, задовільний – 30,9% – запорізькі та 41,6% – волинські, незадовільний – 46,5% запорізькі та 26,8% – волинські досліджуванні. Мотивація досягнення, яку дозволяє виявити опитувальник, являє собою загальну спрямованість діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійності, ініціативності, прагнення до лідерства, досягнення високих результатів своєї діяльності.

Таблиця 2.2
Середні показники рівнів розвитку структурних компонентів особистісної зрілості у студентів двох регіонів України, %

Рівні особистісної зрілості	Структурні компоненти особистісної зрілості									
	Мотивація досягнення		Ставлення до свого «Я» (Я концепція)		Почуття громадянського обов'язку		Життєва настанова		Здатність до психологічної близькості з іншими людьми	
	Запоріжжя	Волинь	Запоріжжя	Волинь	Запоріжжя	Волинь	Запоріжжя	Волинь	Запоріжжя	Волинь
Вельми високий	1,97	4,02%	–	–	0,65	10,73	1,97	1,34	1,97	1,3
Високий	21,0	27,51	0,65	7,38	23,68	40,26	2,63	14,09	20,39	16,7

Задовільний	30,92	41,61	10,52	24,8	21,05	13,42	26,97	33,55	15,13	23,4
Незадовільний	46,05	26,84	88,81	67,78	54,60	35,57	68,42	51	62,5	58,3

Результати дослідження засвідчують, що за набраними відсотками за шкалою «мотивація досягнення» лідирують задовільний та незадовільний рівні розвитку структурного компонента особистісної зрілості. Це говорить про те, що загальна спрямованість діяльності молоді на значущі життєві цілі є низькою, а також низькими є самореалізація, самостійність, ініціативність, прагнення до лідерства. Юнаки не прагнуть до високих результатів своєї діяльності.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою «мотивація досягнень», засвідчує достовірну різницю між показниками студентів двох регіонів.

За шкалою «ставлення до свого «Я» («Я-концепція»), можна зробити висновок, що переважна більшість студентів має низький рівень особистісної зрілості 88,8% – запорізькі студенти та 67,7% – волинські студенти, задовільний рівень особистісної зрілості виявляємо у запорізьких студентів – 10,5% та волинських – 24,8%, високий рівень особистісної зрілості виявляємо лише у (0,65% – запорізькі студенти та 7,3% – волинські). Дуже високого рівня ставлення до свого «Я» не показав жоден студент з двох регіонів України. Такі результати не можуть не тривожити: негативне ставлення до свого «Я» перешкоджає духовному і особистісному зростанню молоді юнацького віку. Юнаки не впевнені у своїх можливостях, а також не задоволені власними здібностями або взагалі не намагаються відкрити їх у собі, вони не вдоволені своїми знаннями, уміннями, навичками, а також не в змозі адекватно себе оцінити.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою Я – концепція, засвідчує достовірну різницю між показниками студентів двох регіонів.

За шкалою «почуття громадського обов'язку» вищий відсоток у визначенні вельми високого рівня показали волинські студенти – 10,7%, а запорізькі лише – 0,6%. Щодо вищого рівня цього показника, слід зазначити, що волинські студенти засвідчують перевагу над запорізькими (Волинь – 40,2%, Запоріжжя – 23,6%). Задовільний рівень визначено у Запоріжжя – 21,05% та Волинь – 13,4%. Знову кращі показники продемонстрували волинські опитувані. Незадовільний рівень виявлено у 54,6% опитуваних з Запоріжжя, та 35,5 з Волині. Відзначаємо значну відмінність між показниками двох регіонів України. Волинські студенти мають менший відсоток за незадовільним рівнем.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою почуття громадянського обов'язку, засвідчує достовірну різницю між показниками студентів двох регіонів.

Отже, результати дослідження за шкалою «почуття громадського обов'язку» показали що, у волинських студентів переважає високий рівень почуття громадянського обов'язку. Це свідчить, що вони мають високе почуття патріотизму, їм не байдужа доля батьківщини, вони є відповідальними при виконанні свої обов'язків. Однак не може не турбувати те, що запорізькі студенти виявляють незадовільний рівень за цією шкалою, що, очевидно, пов'язано з низьким інтересом до суспільно-політичного, культурного, професійного життя, байдужістю до подій у країні, безвідповідальністю за власну долю і долю оточуючих, низькою потребою в спілкуванні.

Як показує аналіз результатів дослідження за шкалою «життєвої настанови», вельми високий рівень має лише незначна кількість досліджуваних – (1,9% – запорізькі студенти, та 1,3% – волинські студенти). Високий рівень продемонстровано у відносно

невеликої кількості досліджуваних (2,6% – запорізьких студентів, та 14,09% – волинських студентів). Певна кількість досліджуваних виявляє задовільний рівень життєвої настанови (26,9% – запорізькі студенти, та 33,5% – волинські студенти) та незадовільний рівень життєвої настанови виявлено у більшості досліджуваних – (68,4% – Запорізькі студенти, та 51% – Волинські студенти). Ці показники говорять про те, що студентська молодь обох регіонів має низький рівень розуміння відносності сенсу життя, в них переважають в основному емоції, а не інтелект. Молодь є емоційно неврівноваженою, імпульсивною, не готовою до переосмислення вчинків у своєму повсякденному житті.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою «життєва настанова», засвідчує достовірну різницю між показниками студентів двох регіонів.

За шкалою «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» отримані результати показують, що вельми високий рівень здатності до психологічної близькості з іншими як компонента особистісної зрілості, мають лише 1,9% – запорізьких студентів, та 1,3% – волинські студенти, високий 20,3% – запорізькі студенти, та 16,7% – волинські студенти. Задовільний рівень 15,1% – запорізькі студенти, та 23,4% – волинські студенти, незадовільний рівень 62,5% – запорізькі студенти, та 58,3% – волинські студенти, що становить половину досліджуваних. На нашу думку, п'ятий компонент особистісної зрілості є особливо важливим для розвитку духовного потенціалу молоді, оскільки до цього поняття входять такі особистісні якості, як доброзичливість, емпатія, вміння слухати, здатність до співпереживання, потреба в духовній близькості з іншими людьми.

Результати дослідження засвідчують, що більша частина студентів двох регіонів показали незадовільний та задовільний рівні за цією шкалою, що свідчить про недостатній розвиток емоційного компонента, від якого безпосередньо залежить і поведінковий компонент – встановлення ширих, емпатійних, толерантних стосунків з близькими людьми. Мало розвинене співчуття до інших людей не можуть конструктивно ставитись до критики на свою адресу. Чим більш зрілою, розвиненою є особистість, тим вона менше підпадає під різні впливи ззовні і впливи часу.

Емпіричне значення показника t-критерію Стьюдента для груп, досліджуваних за шкалою «здатність до психологічної близькості»

, засвідчує, що достовірної різниці між показниками студентів двох регіонів немає.

Аналіз даних вказує на складну систему взаємозв'язків показника духовного потенціалу з особистісними якостями як доброзичливість, емпатія, вміння слухати, здатність до співпереживання, потреба в духовній близькості з іншими людьми. Ці особистісні якості будуть впливати на духовний розвиток особистості та регуляцію поведінки юнаків, що позначиться на їх соціальній активності, подальшій самореалізації, а отже сприятиме розвитку духовного потенціалу. Відзначається помірний позитивний кореляційний зв'язок показника духовного потенціалу з п'ятим структурним компонентом особистісної зрілості, а саме «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» (+ 0,3342). Отже, завдяки кореляційного аналізу ми можемо «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» вважати психологічним чинником розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку.

Показники школярів двох регіонів за усіма шкалами структурних компонентів особистісної зрілості є ідентичними з показниками студентів, тому зупинятися на інтерпретації отриманих результатів не будемо.

Результати дослідження засвідчують, що переважна більшість школярів та студентів двох регіонів України виявляє:

- задовільний та незадовільний рівень мотивації досягнення, показує неготовність молоді до значущих життєвих цілей ;
- специфіку ставлення до свого «Я» («Я-концепція»), яке характеризується переважно неадекватно заниженою самооцінкою;

- особливості почуття громадського обов'язку, яке є вищим у досліджуваних Волині, і характеризуються високим почуттям патріотизму та любові до рідної землі;
- неефективне життєве настановлення;
- недостатньо розвинену здатність до психологічної близькості з іншими людьми у двох груп, що може викликати труднощі при встановленні міжособистісних контактів і може відбитися на розвитку духовного потенціалу.

Вступаючи в доросле життя, кожна молода людина визначає пріоритетні цінності для формування своєї особистості. Тому важливим є засвоєння норм та правил поведінки, які існують у суспільстві. На жаль, у проведеному нами дослідженні ми виявили низькі показники за усіма структурними компонентами особистісної зрілості. Це означає, що молодь не розуміє необхідності реалізації власних ресурсів, моделювання ситуації самовдосконалення.

Формування особистісної зрілості молоді відбувається у складний період ціннісно невизначеного суспільства. Динамічність чинників середовища, суб'єктивна значущість їх для людини закономірно викликають динаміку психічної діяльності, що є передумовою саморозвитку особистості. Тому сучасне виховання молоді юнацького віку має бути системним, випереджальним, відповідальним, щоб забезпечити спрямованість ресурсу юнаків на реалізацію їх духовного потенціалу.

2.4. Педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці

Вивчивши психологічні чинники розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці, згідно з метою дослідження переходимо до дослідження педагогічних чинників. Із метою вивчення педагогічних чинників була розроблена авторська анкета, за допомогою якої вивчали виховний вплив мікросередовища (сім'я, родина, клас/група навчального закладу) та макросередовища (засоби масової інформації, громадські організації, культурні традиції регіону).

Теоретичний аналіз роботи на підставі наукових праць Г.О. Балла [12], І.Д. Беха [17], С.Д. Максименка [143], Е.О. Помиткіна [183], М.В. Савчина [203], дав можливість визначити виховний процес як педагогічний чинник розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці.

Загальновідомо, що виховання є складним, довготривалим, неперервним процесом. Сучасним ідеалом виховання є всебічно, гармонійно розвинена особистість, національно свідомо й соціально активна людина з високою громадською відповідальністю, з глибокими духовними, патріотичними, громадськими почуттями, здатна до розвитку і вдосконалення.

Як зазначалося, на виховання особистості здійснюють вплив сім'я, родина, навчально-виховні заклади, культурні традиції, засоби масової інформації, громадські організації тощо, тобто соціальне середовище мікро- та макрорівнів. Усе це робить процес виховання, з одного боку, більш керованим, оскільки існує чимало ефективних способів і засобів впливу на особистість, а з іншого, – ускладнює управління ним, тому що важко інтегрувати всі чинники впливу, застерегти особистість від негативних ефектів.

Соціальне середовище мікро- та макрорівнів, в якому індивід взаємодіє, є складним утворенням. Рівні соціального середовища розрізняються за своїми істотними параметрами: тривалістю контакту, значущістю для індивіда та мають неоднаковий вплив на особистість. Розвиток особистості відбувається безпосередньо при взаємодії, насамперед, з найближчим мікросередовищем, а через нього – з макросередовищем. Тому в дослідженні зосереджено увагу на вивченні виховного впливу мікросередовища (сім'я,

родина, клас/група навчального закладу) та макросередовища (засоби масової інформації, громадські організації культурні традиції регіону).

Суть виховання, писав В.О. Сухомлинський, полягає в тому, щоб кожен вихованець, виробляючи свої переконання, загартовував свою волю і силу духу, виявляв себе в активному ставленні до добра, в рішучості досягти ідеалу добра [211, с. 233].

Ми погоджуємося з думкою І.Д. Бега [17] про те, що стратегічним напрямом виховання є його особистісно орієнтована спрямованість, яка має суттєво гуманізувати виховний процес, наповнити високими морально-духовними переживаннями, утвердити взаємини справедливості й поваги максимально розкрити потенційні можливості дитини, стимулювати її до особистісно розвивальної творчості.

Автор стверджує, що є всі підстави визначати феномен виховання як перетворювальну діяльність педагогів, спрямовану на зміну свідомості, світогляду, психології, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності особистості, що сприяють її зростанню та вдосконаленню [17].

З метою вивчення особливостей впливу виховного процесу на розвиток духовного потенціалу у юнацькому віці нами було розроблено анкету з вивчення виховного впливу соціального середовища мікро- і макрорівнів на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці. Анкета містить 30 питань за трьома шкалами: «Виховний вплив сім'ї», «Вплив виховних заходів у навчальному закладі», «Виховний вплив макросередовища».

За першою шкалою «Виховний вплив сім'ї» за субшкалою «Духовне єднання з рідними» вивчалися особливості духовного єднання з рідними (питання «Чи відвідуєте Ви театри, кінотеатри, виставкові зали з батьками?», «Чи вважаєте ви, що Ваші стосунки з батьками є щирими і доброзичливими?» тощо). За другою субшкалою «Сімейні традиції» вивчався вплив сімейних традицій (питання «Чи є у Вас родинні святкові традиції?», «Чи є у Вас традиція разом обговорювати побачене?» тощо). За третьою субшкалою вивчали «Ставлення юнаків до батьків» (питання «Чи допомагаєте ви батькам і рідним у домашніх справах?», «Чи говорите Ви слова подяки своїм батькам?» тощо).

За другою шкалою «Вплив виховних заходів у навчальному закладі» вивчалися особливості впливу виховання на особистість у школі та вузі, зокрема за першою субшкалою вивчали «Спрямованість виховних заходів на духовний розвиток особистості» (питання «Чи організує Ваш навчальний заклад відвідування театрів, кінотеатрів, концертів?», «Чи організує Ваш навчальний заклад відвідування картинних галерей, виставок?» тощо). За другою субшкалою вивчався «Вплив виховання на розвиток духовних цінностей» (питання «Чи організує Ваш навчальний заклад проведення волонтерських виховних заходів (допомога самотнім, літнім та хворим людям)?», «Чи організує Ваш навчальний заклад проведення благодійних виховних заходів (донорство, допомога дітям-сиротам)?» тощо), за третьою субшкалою вивчали «Ставлення юнаків до проведення виховних заходів» (питання «Чи берете Ви участь у заходах, які організує для Вас навчальний заклад?», «Чи включаються у план виховних заходів Вашого навчального закладу виховні заходи, що є цікавими для Вас?» тощо).

За третьою шкалою «Виховний вплив макросередовища» вивчалися особливості впливу на особистість. За першою субшкалою «Вплив засобів масової інформації» (питання «Чи користуєтесь Ви важливою і необхідною для Вас інформацією, отриманою з мережі інтернет?», «Чи користуєтесь Ви важливою і необхідною для Вас інформацією, отриманою з періодичних видань (газет, журналів)?» тощо). За другою субшкалою вивчався «Вплив художньої літератури і мистецтва» (питання «Чи відвідуєте Ви театри, кінотеатри, картинні галереї, виставки?», «Чи читаєте Ви класичну та сучасну художню літературу?» тощо). За третьою субшкалою вивчався «Вплив виховання на розвиток активної соціальної позиції» (питання «Чи берете Ви участь у благодійних справах, які організовують громадські організації?», «Чи берете Ви участь у волонтерських справах?» тощо).

Результати аналізу відповідей студентів та учнів за анкетною подано в табл. 2.4. За першою шкалою «Виховний вплив у сім'ї» за субшкалою «духовне єднання з рідними» ми отримали такі результати: запорізькі студенти – 28,2%, волинські – 30,2%, запорізькі учні – 28,4%, волинські – 29,2%. За субшкалою «сімейні традиції» юнаки показали такий результат: запорізькі студенти – 36,1%, волинські – 38,9%, запорізькі школярі – 36,3%, волинські – 39,5%. Отримані дані підтверджують, що емоційне, духовне єднання родини відбувається завдяки спільним родинним традиціям.

З дослідження бачимо значний розрив у відповідях між студентами та учнями двох регіонів. Очевидно, що традиції, які зберігалися протягом багатьох століть на Волині, дають духовне єднання і сприяють культурному розвитку.

Ми вирішили порівняти високі результати анкетування за субшкалою «сімейні традиції» з результатами, отриманими за методикою життєвих цінностей Ш. Шварца, де за цінністю «традиції» були виявлені високі показники у волинських студентів (20,62 бала) та учнів (21,06 бала) Отримані результати доводять, що традиції сприяють духовному єднанню поколінь і позитивно впливають на розвиток особистості.

Таблиця 2. 4

Середні показники задоволеності виховним процесом за оцінками студентів та учнів двох регіонів України, %

Показники		Студенти Запоріжжя	Студенти Волині	Учні Запоріжжя	Учні Волині
Виховний вплив сім'ї	Духовне єднання з рідними	28,2	30,2	28,4	29,2
	Сімейні традиції	36,1	38,9	36,3	39,5
	Ставлення юнаків до батьків	35,5	30,8	34,4	31,3
Вплив виховних заходів у навчальному закладі	Спрямованість виховних заходів на духовний розвиток особистості	29,6	30,8	29,1	31,8
	Спрямованість на розвиток духовних цінностей	25	35,5	27,6	36,5
	Ставлення юнаків до проведення виховних заходів	45,3	33,5	43,3	31,7
Виховний вплив макросередо вища	Вплив засобів масової інформації	50,6	32,8	35,8	23,6
	Вплив художньої літератури, мистецтва	23,0	26,8	38,4	34,7
	Вплив виховання на розвиток активної соціальн.позиції	26,3	40,2	25,6	41,6

Порівнявши отримані результати за анкетною виховного впливу та методикою Ш. Шварца, можна сказати, що отримані відповіді студентів при опитуванні анкетною відповідають даним, отриманим за методикою Ш. Шварца. Так, приблизно на 3% більше студенти Волині, ніж студенти Запоріжжя віддають перевагу «сімейним традиціям» за результатами анкетування; у студентів Волині цінність «традиції» знаходяться на 5 місці, а у студентів Запоріжжя ця цінність займає сьоме місце.

Стосовно учнів, результати опитування засвідчили, що за методикою Ш. Шварца, цінність «традиція» займає у волинських школярів 5 місце, а у запорізьких – сьоме, за результатами вивчення виховного впливу сімейних традицій показники в учнів Волині

приблизно на 4% є вищими, ніж в учнів Запоріжжя.

За субшкалою «духовне єднання з рідними» у досліджуваних з Волині ми виявляємо високі результати, що говорить про розуміння і щирі стосунки у сім'ях досліджуваних. Ми порівняли отримані результати з результатами попереднього дослідження за методикою життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної, де за шкалою «сфера сімейного життя» юнаки з Волині отримали високі бали (57 балів).

Дані, отримані за анкетним опитуванням щодо духовного єднання з рідними, повністю підтверджують результати дослідження за методикою життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної. Так, приблизно однакова кількість студентів із Запоріжжя та Волині віддають перевагу духовному єднанню з рідними, але на 2% більшими ці показники є у студентів з Волині. Також за методикою життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної «сфера сімейного життя» отримала не набагато вище кількісне значення у студентів з Волині.

Серед учнів за результатами анкетного опитування також виявлено незначну різницю у відповідях, приблизно однакова кількість учнів із Запоріжжя і Волині віддають перевагу духовному єднанню з рідними, але на 1% більшими ці показники є у школярів з Волині. За методикою життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної значення кількісного показника також є більшим у школярів з Волині.

Очевидно, для юнаків з Волині сімейні цінності є більш вагомими саме завдяки традиціям, релігійним звичаям та обрядам. Благополуччя власної родини має велике значення для них, і вони готові віддавати багато сил та часу вирішенню проблем своєї родини.

Звернемось до показників за субшкалою «Ставлення юнаків до батьків»: запорізькі студенти – 35,5%, волинські 30,8%, запорізькі учні – 34,4%, волинські – 31,3%. Як бачимо, менша частина загальної кількості досліджуваних студентів та учнів Запоріжжя задоволені спілкуванням з батьками. Вони діляться з ними своїми проблемами, проводять вільний час разом. Отримані показники досліджуваних з Волині є дещо нижчими і говорять про те, що юнаки не дуже часто спілкуються з своїми батьками, що можна пояснити специфікою зайнятості батьків (робота закордоном).

За другою шкалою «Вплив виховних заходів у навчальному закладі» за субшкалою «Спрямованість виховних заходів на духовний розвиток особистості» результати вказують на те, що студенти не задоволені змістом і формами виховних заходів у вищих навчальних закладах: запорізькі студенти – 29,6%, волинські – 30,8%. З відповідей досліджуваних очевидно, що студенти двох регіонів мало відвідують театри, кінотеатри, картинні галереї, виставки. Відсутня організація спільного обговорення театральних вистав, кінофільмів, картинних виставок. Відповіді засвідчують, що естетичні та духовні потреби студентів незадоволені. Отже, не примножується їх культурний потенціал, який робить особистість духовно багатію.

Що стосується школярів, то вони також незадоволені виховними заходами, які проводяться у школах: запорізькі учні – 29,1%, волинські – 31,8%. Тобто можемо говорити про те, що виховний вплив у школах не здійснює вагомого впливу на школярів обох регіонів.

За другою субшкалою «Спрямованість на розвиток духовних цінностей» отримали такі результати: запорізькі студенти – 25%, волинські – 35,5%. запорізькі учні – 27,6%, волинські – 36,5%. За результатами опитування респондентів робимо висновок, що студенти та учні Волині частіше, ніж студенти та учні Запоріжжя беруть участь у волонтерських і благодійних виховних заходах, які проводить вищий навчальний заклад. Волонтерська і благодійна діяльність розвиває у юнаків такі духовні цінності, як співчуття, доброту, любов до ближнього, а отже, впливає на розвиток духовного потенціалу.

Ми вирішили порівняти результати анкетування за субшкалою «Спрямованість на розвиток духовних цінностей» з результатами, отриманими за методикою життєвих цінностей Ш. Шварца, де за цінністю «доброта» були виявлені вищі показники у

волинських студентів (25,77 балів).

Повністю аналогічна картина відповідності спостерігається між даними, отриманими за результатами анкетування та методикою Ш. Шварца. Так, за даними анкетування більша кількість студентів з Волині (на 10,5%) мають перевагу за субшкалою «спрямованість на розвиток духовних цінностей», що відповідає даним, отриманим за методикою Ш. Шварца, за якою студенти з Волині цінність «доброта» поставили на друге рангове місце, а студенти із Запоріжжя – на четверте.

Стосовно школярів двох регіонів, за даними анкетування більша кількість учнів з Волині (на 9,5%) мають перевагу за субшкалою «спрямованість на розвиток духовних цінностей», що відповідає даним, отриманим за методикою Ш. Шварца, за якою учні з Волині цінність «доброту» поставили на друге рангове місце, а учні із Запоріжжя – на четверте.

За субшкалою «Спрямованість на розвиток духовних цінностей» з відповідей учнів отримали такі результати: запорізькі учні – 27,6%, волинські – 36,5%. Як бачимо, учні Волині більшою мірою орієнтовані на допомогу іншим людям. Очевидно, що виховний вплив у школах Волині більшою мірою орієнтований на благодійну і волонтерську діяльність, ніж у школах Запоріжжя.

За третьою субшкалою «Ставлення юнаків до проведення виховних заходів» з відповідей студентів отримали такі результати: запорізькі студенти – 45,3%, волинські студенти – 33,5%. Очевидно, що студенти Запоріжжя більшою мірою задоволені виховними заходами, які проводять їхні навчальні заклади. Студентам подобається, що у виховний план роботи навчальний заклад включає ті заходи, які є цікавими для них. За відповідями учнів отримали такі результати: запорізькі – 43,3%, волинські – 31,7%.

За третьою шкалою «Виховний вплив макросередовища», зокрема вплив засобів масової інформації, ми отримали такі результати: запорізькі студенти – 50,6%, волинські – 32,8%, запорізькі учні – 35,8%, волинські – 23,6%. Як бачимо з відповідей респондентів, студенти та учні Запоріжжя черпають більше важливої і корисної інформації з мережі інтернет та періодичних видань. Тобто, вплив масової інформації на юнаків є досить великим, тому батькам та педагогам варто приділяти більше уваги впливу тієї інформації, яку юнаки отримують з цих джерел.

За другою субшкалою «Вплив художньої літератури і мистецтва» ми отримали такі результати: запорізькі студенти – 23%, волинські – 26,8%, запорізькі учні – 38,4%, волинські – 34,7%. Очевидно, що студенти Волині приділяють більше уваги читанню класичної та сучасної літератури. В тому числі більше приділяють уваги культурному розвитку, зокрема відвідують театри, кінотеатри, картині галереї, виставки, тобто збагачують себе духовного і розвивають свій внутрішній духовний потенціал.

За третьою субшкалою «Вплив виховання на розвиток активної соціальної позиції» отримали такі результати: запорізькі студенти – 26,3%, волинські – 40,2%, запорізькі учні – 25,6%, волинські – 41,6%. Як бачимо з отриманих емпіричних даних, студенти та учні Волині беруть активну участь у благодійних і волонтерських справах, організаторами яких є громадські організації.

Ми вирішили порівняти результати анкетування за субшкалою «Вплив виховання на розвиток активної соціальної позиції» з результатами, отриманими за методикою особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха, де за структурним компонентом «почуття громадянського обов'язку» були відносно високі показники у волинських студентів (40, 26%).

Отримані достатньо високі дані за результатами анкетування для студентів з Волині підтверджуються даними, отриманими за методикою Ю.З. Гільбуха, результати якої показали, що у студентів із Запоріжжя взагалі ставлення до «почуття громадянського обов'язку» є незадовільним, а у студентів з Волині – задовільним. Стосовно учнів, в даному випадку спостерігається така ж картина, як і у студентів. Така велика різниця у кількості школярів, які віддають перевагу впливу виховання на розвиток активної

соціальної позиції підтверджується даними, отриманими за методикою Ю.З. Гільбуха, тобто у школярів із Запоріжжя ставлення до «почуття громадянського обов'язку» є незадовільним, а у школярів з Волині – задовільним.

Варто наголосити, нами не було виявлено статистично достовірної різниці при порівнянні результатів, отриманих за обраними методиками.

Порівнявши показники, отримані за методикою В.І. Носкова та показники анкети за шкалами «виховний вплив сім'ї», (+0,35), «вплив виховних заходів у навчальному закладі» (+0,386), «виховний вплив макросередовища» (+0,43) нами було виявлено помірну позитивну кореляцію. Це доводить, що виховний процес є педагогічним чинником розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку.

Отже, отримані результати показали, що сім'я, родина, навчально-виховні заклади, культурні традиції, засоби масової інформації, громадські організації виховання здійснюють виховний вплив на розвиток особистості у юнацькому віці, розвиваючи її духовний потенціал, і надають підставу для виділення виховного процесу як педагогічного чинника розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

Середні та нижчі за середні показники задоволеності виховним процесом студентської та шкільної молоді змушують шукати шляхи організації виховного процесу таким чином, щоб сприяти процесу розвитку духовного потенціалу учнівської та студентської молоді.

Висновки до другого розділу

Результати проведеного констатувального експерименту виявили три рівні розвитку духовного потенціалу (високий, середній, низький) в студентів та учнів міст Запоріжжя і Луцька (тобто представників двох регіонів України). Емпіричні дані вказують, що найбільша кількість досліджуваних мають «середній» рівень розвитку духовного потенціалу. Це означає, що студенти та учні орієнтовані на духовний розвиток, вони конструктивні, продуктивні та творчі, в них є морально-естетичні загальнолюдські цінності. Проте зазначені характеристики не завжди проявляються у вчинках цієї групи юнаків. Тому зазначені характеристики варто розвивати для того, щоб молоді люди могли займати активну життєву позицію творення і творчості, щоб за допомогою власних зусиль забезпечували повноцінний розвиток і саморозвиток культурологічного характеру, який відображає духовні надбання людства, в тому числі і мистецтва.

Розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних (смысловиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості) та педагогічних (виховний вплив соціального середовища мікро-та макрорівнів) чинників. Це припущення знайшло своє підтвердження в результатах проведеного експериментального дослідження. Емпіричні дані вказують на середні показники розвитку смысловиттєвих орієнтацій юнаків, що дозволяє характеризувати їх як таких, що прагнуть осмислити своє життя, що дає їм духовну рівновагу та впливає на характер ставлення до себе.

Дослідження духовно-моральних цінностей як психологічного чинника духовного потенціалу особистості юнацького віку засвідчило домінування егоїстично-престижних (прагматичних) цінностей над духовно-моральними цінностями як у студентів, так і учнів. Водночас варто зауважити, що між показниками «матеріальне становище» та «духовне задоволення» розрив незначний. Тому подальшого розвитку потребують оптимізація відношень з навколишнім світом, усвідомлення значущості цінності людини, її прийняття та виправлення негативних соціально-психологічних настанов.

Результати проведеного емпіричного дослідження свідчать про те, що студенти та учні мають середні показники за особистісними цінностями такими, як «доброта» та «універсалізм». Це вказує на недостатню розвиненість як доброго ставлення до людей, так

і до природи. Це може стати перешкодою до розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку. Тому зазначені особистісні цінності потребують подальшого розвитку.

Емпірично встановлено, що за п'ятим компонентом особистісної зрілості «здатність до психологічної близькості з іншими людьми», переважає задовільний та незадовільний рівень його розвитку у досліджуваних, що може викликати у юнаків труднощі при встановленні міжособистісних контактів і впливатиме на розвиток духовного потенціалу юнаків. Результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що набуває актуальності «проблема розвитку духовних та ціннісних орієнтацій сучасної молоді».

За допомогою спеціально розробленої авторської анкети було проведено аналіз виховного впливу мікро-та макросередовища. Це дозволило зробити висновки та визначити виховний процес як педагогічний чинник розвитку духовного потенціалу. За допомогою анкети ми отримали середні та нижчі за середні показники задоволеності виховним процесом студентської та шкільної молоді, що дає нам підстави до пошуку нових шляхів виховного процесу таким чином, щоб сприяти процесу розвитку духовного потенціалу учнівської та студентської молоді.

Проведений кореляційний аналіз дозволив виявити помірний позитивний кореляційний зв'язок показника духовного потенціалу з усіма виявленими психологічними і педагогічними чинниками. Таким чином, проведений констатувальний експеримент дозволяє говорити про те, що «формування духовного потенціалу» юнаків буде більш успішним за умови цілеспрямованої актуалізації визначених психолого-педагогічних чинників у навчально – виховному процесі.

Зміст другого розділу дисертації представлено у таких друкованих працях автора:

1. Шевчук З. М. Життєві цінності особистості як передумова розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці / З.М. Шевчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. : Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С. 179 – 186. – (Серія №12. Психологічні науки
2. Шевчук З. М. Розвиток духовності як засобу протистояння впливу тоталітарних сект на особистість / З.М. Шевчук // Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія та практика. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 травня 2011 року м. Суми). – Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти – Суми : РВВ СОІППО, 2011. С – 280 – 281.
3. Шевчук З. М. Проблеми розвитку духовності студентів / З. М. Шевчук // Навчання, виховання та розвиток: Матеріали Всеукраїнських психолого-педагогічних Демиденківських читань (м. Бердянськ, 11-12 березня 2011 р.). – Бердянськ, 2011. С. – 180 – 182.
4. Шевчук З. М. Дослідження життєвих цінностей як передумови розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці / З. М. Шевчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 37 (61). – С. 163 – 167.
5. Шевчук З. М. Проблеми та шляхи розвитку духовності студентів /З. М. Шевчук // Наука і вища освіта: тези доповідей XX Міжнар. наук. конф. студентів і молодих учених , м. Запоріжжя, 6 квітня 2012 р.: у 3 т./ Класичний приватний університет. – Запоріжжя: КПУ, 2012. – Т. 3. – С. 44.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці – одне з пріоритетних завдань вітчизняної педагогіки та психології на сучасному етапі модернізації системи вищої освіти в Україні. Але на жаль, ця проблема є недостатньо теоретично та емпірично дослідженою. Тому актуальним є пошук нових підходів освітньої діяльності, розробка інноваційних технологій, спрямованих на збереження та розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці. Отже, розвиток духовного потенціалу є значущою умовою як для досягнення успіхів у навчально-виховному процесі вищого закладу освіти, так і розвитку особистості у цілому. Потреба в систематичній роботі з покращення розвитку духовності особистості усвідомлюється на усіх рівнях, включаючи державний. Вирішення цього завдання потребує побудови освітнього процесу з урахуванням вікових періодизацій. Це, насамперед, передбачає створення належного психолого-педагогічного супроводу процесу сприяння розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці під час навчання в освітніх закладах України.

3.1. Теоретичне обґрунтування психолого-педагогічної програми розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці

Аналіз результатів дослідження розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці та недостатньої його сформованості зумовив необхідність обґрунтування та організації психолого-педагогічного супроводу з метою його розвитку, що й стало завданням проведення формувальної частини експерименту.

Під психолого-педагогічним супроводом розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці розуміємо діяльність викладачів, кураторів груп та адміністрацію вищого навчального закладу, орієнтовану на створення оптимальних соціально-психологічних умов з метою сприяння гармонійному, всебічному розвитку та самореалізації особистості. Ця діяльність має бути заснована на принципах індивідуального підходу та гуманістичного ставлення до особистості студента.

Організація психолого-педагогічного супроводу сприяння розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці спирається на ряд спеціальних принципів, серед яких головним є принцип гуманізму (С.Д. Максименко [140], Т.М. Титаренко [227], В.М. Чернобровкін [259], Т.С. Яценко [289] та інші). Цей принцип є центральним, метапринципом практичної психології, вихідним пунктом, з якого можливе розгортання практичної роботи, він є основною умовою її здійснення, виходячи з інтересів та прав людини, захисту її особистісного суверенітету, всебічного розвитку її самобутності, того, що відповідає природі особистості. У навчальному процесі впровадження цього принципу передбачає перехід від монологу викладача до діалогу його з студентами, тобто подолання авторитарної педагогіки. Запорукою гуманізації є рівень демократичності у навчальному закладі, співдружності викладачів і студентів, дисциплінованості і відповідальності молоді.

Доцільним є виокремлення таких принципів психологічної підтримки, як принцип центрації на особистості як індивідуальності, який є похідним від метапринципу гуманізму, цілісності, розвитку, наступності та безперервності надання психолого-педагогічної допомоги, партнерства та доповнення. При організації процесу розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці слід враховувати й такі принципи роботи, як науковість, системність, комплексність, міждисциплінарність, оптимізацію.

Значущим компонентом організації психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу юнаків є особистість викладача вищої школи, його сутність та ціннісні орієнтації, необхідні для здійснення гуманістичного підходу. На це особливо вказують у своїх роботах дослідники Л.М. Мітіна, В.М. Чернобровкін, [259].

Професійна педагогічна діяльність із точки зору особистісно-орієнтованого навчання, як зазначає В.М. Чернобровкін, не сумісна зі здійсненням неефективних або непедагогічних актів впливу на суб'єктів навчання. Негативні наслідки таких дій, зазвичай, згубно позначаються на подальшому духовному розвитку молоді людини.

Базовими умовами оптимальної побудови психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу у юнацтві є вибір адекватних засобів (спекурсів, програм, технологій, методик і методів впливу, форм проведення занять тощо) з урахуванням соціальних факторів соціального середовища. Тому провідною ознакою розроблених нами тематичних занять для студентів та учнів є можливість забезпечити системність та безперервність активізації духовного розвитку у юнацтві.

Найпоширенішими формами роботи, спрямованими на розвиток духовного потенціалу студентів є проведення заходів, основним завданням яких виступає вплив мистецтва (перегляд та обговорення психологічних кінофільмів, вистав, картин, аналіз української художньої літератури). Наступною формою є проведення волонтерських заходів (відвідування та допомога хворим у лікарнях), а також проведення благодійних заходів (допомога збору коштів та речей для хворих дітей і дорослих) тощо. Участь у громадських та культурно-виховних заходах як форма виховної роботи сприяє позитивним змінам у ставленні до інших, появі нових позитивних поведінкових реакцій, на що вказують у своїх дослідженнях І.Д. Бех [17], М.В. Савчин [203], Е.О. Помиткін [182] та інші.

Обґрунтовуючи зміст психолого-педагогічного супроводу, ми спиралися на праці науковців, які пов'язують виховний процес з впливом мистецтва, яке активізує емоційно-чуттєвий початок (І.Д. Бех, М.В. Савчин) [17; 203]. Емоційні процеси знаходяться у тісному зв'язку з мисленням та інтелектом, а на думку радянського психолога С.Л. Рубінштейна [201], мислення, як психічний процес, вже само по собі є єдністю емоційного й інтелектуального.

Середньовічні філософи вважали митця посередником між «божественним логосом» і людиною. На мистецтво було покладено завдання духовно-естетичного виховання, яке мало виконати два найголовніші види мистецтва Доби Середньовіччя: архітектура та поезія. Вважалося, що мистецтво має сформувати всебічно розвинену гармонійну особистість.

Мистецтво дозволяє людині відчувати ті враження, яких їй не вистачає в реальному житті, тобто іншими словами, мистецтво компенсує людині брак певних переживань чи емоцій. Має сугестивну функцію, яка пов'язана з певною гіпнотичною дією, впливом на людську психіку. Аналізуючи феномен мистецтва, науковці різних історичних періодів підкреслювали його комунікативну перевагу над іншими формами суспільної свідомості. При цьому, якщо комунікативні функції таких мистецтв, як театр, кіно, література обмежені мовним бар'єром, то музика, балет, скульптура, живопис вільні від цього обмеження.

Мистецтво вважається одним із засобів психологічного захисту людини, його не без підстав називають «суспільною технікою почуттів», зняряддя суспільства, за допомогою якого втягуються в коло соціального життя найбільш інтимні й особисті боки людської істоти (Л.С. Виготський, 1986). Воно повинне знайомити людину з усім діапазоном впливів і відчуттів, реакцій і емоцій. Лише в такому випадку воно може стати засобом психологічного захисту і здатне «лікувати» дух і душу людини.

Література і мистецтво є джерелами морального і естетичного виховання та формування загальної культури у юнацькому віці. Вони пробуджують глибинне розуміння основних життєвих моральних категорій добра і зла.

Вчені О.Г. Асмолов [9], М. Коул визначають вплив культури на особистість як необхідний і багатоплановий процес, дія якого залежить від активності самої особистості. Засвоєння культури проходить у процесі соціалізації особистості як інтеріоризації зовнішньої соціальної діяльності за допомогою різних засобів (знаків). Серед них

виділяють кінофільми, які є феноменами, артефактами культури і таким чином можуть виступати засобами (знаками-символами), за допомогою яких проходить соціалізація особистості та її культурний та духовний розвиток.

Індивідуальність особистості в контексті культури розглядається в руслі культурно-історичного (О.Г. Асмолов), діяльнісного (О.М. Леонтьєв), соціально-психологічного (В. А. Петровський), символіко-рефлексивного (В.Г. Грязева-Добшинская) і культурологічного (В.А. Пелипенко, І.Г. Яковенко) підходів.

Уявлення про розвиток і індивідуальність особистості як суб'єкта культури пов'язане з ефектами взаємодії особистості з міфологічною і символічною складовою культури [47, 48, 50]. Розвитку індивідуальності особистості сприяє художня комунікація як міжособистісний «діалог з автором»; ефекти впливу витворів мистецтва визначаються символічними ігровими структурами, закладеними їхніми авторами [51].

Вплив творів мистецтва на несвідоме особистості традиційно розглядає психоаналітичний підхід, так символи (основний зміст мистецтва) інтерпретуються, як симптоми неусвідомлюваних потягів, комплексів, конфліктів особистості авторів цих творів [52, 57, 60]. Аналіз кінофільмів в психоаналізі здійснювався з точки зору представленості в них процесу усвідомлення раніше подавленого змісту без свідомого. Інтерпретація символів витворів мистецтва в аналітичній психології здійснювалась К.Г. Юнгом і його послідовниками з позиції представленості в цих символах архетипічних образів і сюжетів [280].

Психосемантичні дослідження Д.О. Леонтьєва [124], В.Ф. Петренка розглядають зміни категоріальної структури свідомості як наслідок творчих процесів суб'єкта по осмисленню себе і світу, що стимулюється спілкуванням з витворами. Одним із найрозробленіших напрямів у психології мистецтва є дослідження впливу різноманітних витворів масового мистецтва, засобів масової інформації і різноманітних арттехнік на формування свідомої настанови особистості і різноманітних форм поведінки [54; 52]. Отже, вплив мистецтва на зміст і структуру свідомості особистості може активізувати процес самопізнання особистості як осмислення і інтерпретацію власного «Я».

У якості механізму впливу витворів мистецтва на особистість Л.С. Виготський називав катарсис. Вчений трактував його як очищення, зняття трагічного змісту витвору за допомогою його художньої форми. Катарсис, як ефект подолання пікових переживань, супроводиться естетичною насолодою, гармонією.

Багато авторів називають механізми впливу мистецтва, які пов'язані з особистістю реципієнта, – це ідентифікація з героєм (В.С. Собкін, О.С. Маркіна), естетичне відношення (А.А. Адаскіна), установка на уяву (Р.Г. Натадзе, Е.Я. Басін), рефлексія (Е.П. Крупник).

В останні роки опубліковано ряд монографій, наукових статей українських науковців з теоретичного обґрунтування понять «культура», «духовність», «духовний розвиток» [17, 8, 12, 14, 28]. Так, авторами І.Д. Бех, В.О. Долженком, А.М. Кавалеровим, О.М. Огірко розкрито проблеми виховання духовних цінностей студентської молоді. Окремі аспекти духовної культури, які характеризують особистість студента, висвітлили дослідники Г.Н. Авдіянц, О.Р. Вишневська, О.О. Олексюк.

Розглянемо волонтерство як форму роботи, спрямовану на розвиток духовного потенціалу студентів. Відомо, що найбільш ефективним засобом ціннісно-гуманістичного виховання, виходячи з виховної концепції інтеріоризації загальнолюдських цінностей на основі особистого морального досвіду, є волонтерство.

Волонтерство є школою життя, зростання і саморозвитку, яка допомагає вихованню ціннісно орієнтованої гуманної особистості, здатної творити в душі найкращих гуманістичних прагнень людства. Згідно з Загальною декларацією волонтерів, яку було прийнято на II Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів 14 вересня 1990 р., волонтерська діяльність розглядається як елемент особистісного розвитку, набуття життєвого досвіду, нових знань та навичок [67].

У сучасних педагогічних працях А.В. Капської, І.О. Зверевої, О.З. Безпалько, С.В. Харченка та ін. висвітлюється проблема розвитку гуманістичних цінностей студентів у вищій школі, значне місце для вирішення якої відведено волонтерству.

Погоджуємося з думкою авторів, що волонтерська робота сприяє соціалізації особистості, забезпечує засвоєння майбутніми фахівцями соціальної дійсності, нових соціальних ролей, норм і суспільних поведінкових стереотипів; допомагає особистісному росту, самореалізації; по-новому осмислити значення загальнолюдських цінностей, у тому числі співчуття, милосердя, їхню роль у гуманізації міжлюдських стосунків; ознайомлює із загальною культурою та специфічними субкультурами соціуму.

Різноманіття напрямів, форм та методів волонтерської діяльності відкриває широкі перспективи для активізації духовного, інтелектуального та культурного потенціалу, що детермінує розвиток людини і суспільства як сьогодення, так і майбутнього. Усвідомлення майбутнім фахівцем місця і ролі волонтерської роботи, як засобу особистісного розвитку та самореалізації, самовизначення та самоствердження, як способу надання допомоги людям, які її потребують, є шляхом саморозвитку.

Водночас ми помітили, що незважаючи на вагомі здобутки вчених, практиків щодо цього питання, ще не сформована цілісна технологічно обґрунтована система розвитку та підтримки волонтерів із числа студентської молоді, вивчення їхнього особистісного потенціалу, а також умов організації та залучення їх до волонтерської діяльності.

Іншими формами роботи зі студентською молоддю є благодійність та робота у громадських організаціях. Благодійність є найбільшим виявом гуманності. Завдяки людській здатності безкорисливо прийти на допомогу іншим не зникає добро. Робота громадських організацій включає різні виховні програми для молоді. Громадські організації, перш за все, являють собою наше суспільство, адже вони створюють соціальні проекти та намагаються якимось чином реформувати життя [146].

Отже, з урахуванням особливостей організації психолого-педагогічного супроводу сприяння розвитку духовного потенціалу під час навчання у вищій школі та на основі отриманих експериментальних даних сформульовані основні завдання роботи куратора навчальної групи, які спрямовані на активізацію внутрішньо особистісного розвитку особистості юнацького віку за рахунок створення особливих соціально-педагогічних умов, які позитивно впливають на розвиток духовного потенціалу, а саме:

а) організація сприятливого виховного простору з точки зору гуманістичного та індивідуального підходу (створення атмосфери довіри та відкритості, емпатійне розуміння студентів, співробітництво, позитивні переживання, індивідуальні стратегії розвитку, які дозволяють особистості усвідомити внутрішні ресурси);

б) залучення потенціалу навчальних та позанавчальних заходів, які в межах вищих закладів освіти недостатньо використовуються для духовного розвитку молоді юнацького віку (відвідування закладів мистецтва, спрямування студентів на благодійність та волонтерство тощо);

в) забезпечення процесу цілеспрямованого особистісного розвитку через реалізацію спеціальної програми «Духовний потенціал молоді: шлях розвитку» шляхом активізації внутрішньо особистісного розвитку, насамперед, смислової та ціннісної сфер особистості.

Методологічну основу програми складають положення щодо організації програми сприяння розвитку духовності. При підготовці програми ми ґрунтувалися на ідеях психологів та педагогів, які сповідують принципи гуманізму Ш.А. Амонашвілі, Б.С. Братуся, І.С. Булах, Д.О. Леонтьєва, А. Маслоу, Л.М. Мітіної, Е.О. Помиткіна, К. Роджерса, А.Е. Созонтова, В.О. Сухомлинського, Т.М. Титаренко, В. Франкла, В.М. Чернобровкіна, І.С. Якіманської. Згідно з концепцією гуманізації освіта у вищому навчальному закладі може вважатися такою, що гуманітарно сформувалася, якщо вона спрямована на підготовку як високопрофесійних спеціалістів, так і на духовний розвиток особистості, орієнтований на загальнолюдські та гуманістичні цінності. Гуманізація

професійної освіти пов'язана з оновленням усіх сторін освітньо-виховного процесу та створенням повноцінних умов, у тому числі й для розвитку духовного потенціалу, який обумовлений належним психолого-педагогічним супроводом цього процесу.

Отже, на основі аналізованих наукових теоретичних підходів нами була розроблена комплексна виховна програма сприяння розвитку духовного потенціалу юнацтва.

У розробленій програмі сприяння розвитку духовного потенціалу студентської молоді обґрунтовано актуальність, мету, завдання, розкрито принцип підбору змісту програми, основні методи та прийоми роботи.

3.2. Змістові та процесуальні аспекти формування експерименту з розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці

Змістовою стороною формування експерименту виступила система спеціально організованої виховної роботи з метою розвитку духовного потенціалу студентської молоді шляхом розробленої комплексної програми. Реалізація програми відбувалася в межах навчальної та позанавчальної роботи (виховні заходи, кураторські виховні години).

У процесі аналізу експериментальних результатів дослідження ціннісно-смыслову сферу визначено як інтегральну умову сприяння розвитку духовного потенціалу студентської молоді. Зміст роботи в напрямку розвитку ціннісно-смыслових характеристик особистості, як основи для самореалізації, складають усі модулі програми. До кожного модуля програми включено рефлексивний блок, оскільки процес навчально-виховної роботи повинен супроводжуватися самоаналізом та рефлексією особливостей особистісного розвитку, досягнутого рівня розвитку нових умінь та здібностей за принципом зворотного зв'язку.

Програма психолого-педагогічного супроводу містить чотири основні модулі, зміст яких здійснював цілеспрямоване посилення психологічних та педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу: «Вплив кіномистецтва на духовний розвиток особистості» (перегляд і обговорення кінофільмів), «Розвиток духовного потенціалу засобами художньої літератури» (читання та обговорення літературних творів), «Роль художнього мистецтва у розвитку духовності особистості» (перегляд художніх картинних виставок і обговорення отриманих вражень), «Вплив театрального мистецтва на розвиток духовного потенціалу» (перегляд і обговорення театральних вистав).

Програму сприяння розвитку духовного потенціалу студентської молоді реалізовано у формі міні-лекцій, на яких проходило ознайомлення за такими темами: «Смисл мого життя», «Мій добрий вчинок» та ін., групових занять, на яких проводилися перегляди і обговорення кінофільмів, літературних творів, живопису, театральних вистав, здійснення волонтерської, благодійної діяльності, виконання творчих домашніх завдань (написання есе) відвідування разом із батьками театрів, кінотеатрів, картинних галерей та їх спільне обговорення.

На заняттях використовувалися такі основні методичні прийоми та методи: емпіричні техніки (короткі за змістом притчі, метафори, прислів'я, філософські розповіді та історії для роздумів, реальні вчинки учасників); евристичні бесіди, дискусії, пошукові домашні завдання; рефлексивні (рефлексія станів, відчуттів, вправи на самоаналіз та способи саморозкриття, складання самохарактеристик, програми саморозвитку, написання есе, зворотний зв'язок).

Тематика запропонованих виховних занять програми спонукає студентів до творчого мислення. У складних ситуаціях молода людина переважно розуміє, чого хоче, але не завжди знає, які засоби потрібні для досягнення мети. Творче мислення дозволяє їй їх відшукати.

Нами робилася спроба розбудити фантазію, уяву, інтуїцію, емоції, самостійність, гнучкість мислення, розсудливість студентів. Відсутність образного ряду невідворотно призводить до стимуляції функцій лівої півкулі мозку (аналітики) за рахунок правої (інтуїтивно-синтетичної). Тому програму варто спрямувати на розвиток навичок студентів самостійного пошуку рішень, і саме тут велику роль відіграватиме творче мислення.

Основною метою програми для розроблених модулів є здійснення систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний розвиток студентської молоді в ході аудиторної і позааудиторної роботи, її духовних цінностей, сенсожиттєвих орієнтацій, здатності до психологічної близькості з іншими людьми, прагнення допомогти іншим, досягнення високого рівня переваги духовних потреб над матеріальними, духовного задоволення.

Серед конкретних завдань формувального експерименту визначено:

- 1) активізувати у студентів потребу у духовному розвитку;
- 2) забезпечити засвоєння теоретичних знань з проблеми духовності і духовного потенціалу і втілити їх у життя;
- 3) сприяти розвитку творчого мислення, позитивних емоцій, духовних цінностей, відповідальності;
- 4) сприяти гармонізації уявлень про себе завдяки розумінню і вираженню емоційних переживань;
- 5) відпрацювати навички вирішення проблемних ситуацій, формування відповідальності за свої дії та вчинки;
- б) розвивати вміння виокремлювати значущі життєві цілі та визначати шляхи їхньої реалізації, усвідомленості сенсу життя, сприяння в особистісному самовизначенні;

У процесі розвитку духовного потенціалу студентів мають бути задіяні такі психологічні механізми, як активізація інтересу до духовності (особливо на етапі навчання); рефлексія (усвідомлення власних думок, відчуттів, дій); проблематизація (усвідомлення невідповідності суб'єктивного значення реальному (об'єктивному), цілепокладання (усвідомлення цілей, засобів, сенсу праці).

У відповідності до визначених рівнів розвитку духовного потенціалу виділено основні етапи розвивальних занять – інформаційний та смислоутворювальний, в яких реалізується інформування, переоцінка й усвідомлення, визначення необхідних дій для особистісного розвитку.

Зміст виховних занять передбачає активізацію когнітивних, емоційних, поведінкових процесів, які реалізують усвідомлення та переоцінку уявлень щодо духовності, що і забезпечує розвиток духовного потенціалу.

Для перевірки ефективності розробленої програми нами були виділені дві групи: експериментальна – 53 особи (ЕГ) та контрольна – 52 особи (КГ), загальною кількістю 105 респондента. Експериментальну і контрольну групи склали юнаки-студенти першого року навчання.

Ідентичність груп щодо рівнів саморегуляції поведінки перевірялась за допомогою методу ф-кутового перетворення Фішера, що довів значущість відповідності рівнів в обох групах.

Експериментальна робота проводилась на базі «Запорізького національного технічного університету» (м. Запоріжжя).

Програма з розвитку духовного потенціалу студентської молоді проводилась протягом всього навчального року. Вона включала 30 аудиторних занять по 2 академічні години кожне (перегляд і обговорення кінофільмів, літературних творів, живопису, театральних вистав), 10 позааудиторних годин (здійснення волонтерської діяльності і благодійних вчинків та їхнє обговорення) в межах кураторських виховних годин.

У програмі було поєднано індивідуальну та групову роботу, яка проводилась з юнаками і була спрямована на розвиток смисложиттєвих орієнтацій, життєвих і особистісних цінностей.

Структура занять складалась за принципом доступності і послідовності, кожен наступний крок мав закріплювати набутий досвід, уміння і навички та створювати підґрунтя для подальшого їх опанування. Заняття завчасно планувались за розробленим планом, в ході якого застосовувались вправи, що відповідали змісту, меті та завданням корегувальної програми.

Кожне заняття складалося з вступної, основної та підсумкової частин. На початку зустрічі група віталася, проговорювала самопочуття, свої очікування від заняття. Під час основної частини відбувалося обговорення змісту переглянутого або прочитаного, рефлексії набутих переживань. Наприкінці заняття підводилися підсумки, висловлювалися побажання, виконувалась певна позитивна ритуальна дія, відбувався обмін враженнями. Пропонувалися питання для спільного обговорення:

—Чого Ви сьогодні навчилися, чого дізналися нового?

—Які з набутих сьогодні знань та вмінь знадобляться у подальшому житті?

—Що найбільше сподобалося або не сподобалося? Чому?

—Може, у когось залишилося на душі щось неприємне, образливе? Тоді спробуйте висловити ці почуття.

Протягом спільної роботи група повинна була дотримуватись певних правил.

Серед них:

- 1) дотримання розпорядку занять, пунктуальність;
- 2) чесне, відкрите і щире спілкування в групі;
- 3) вільне і добровільне висловлювання власних міркувань;
- 4) толерантне ставлення до думок інших учасників, готовність слухати;
- 5) створення дружньої атмосфери в групі;
- 6) активна участь у заняттях;
- 7) дотримання конфіденційності;
- 8) вислуховування поглядів, думок, поради учасників, обмірковування їх, самостійне прийняття рішень;
- 9) обговорення ідей, пропозицій, а не людей, що їх висловили;
- 10) розв'язання мирним шляхом розбіжностей, конфліктів, що виникають під час роботи, з урахуванням інтересів учасників і правил роботи.

Основними завданнями педагога-куратора під час роботи з групою були:

—спонукання членів групи до взаємодії, відредагування набутого досвіду, розгляд, обговорення й аналіз запропонованих тем;

—створення в групі умов для повного розкриття учасниками своїх думок і емоцій в атмосфері взаємного прийняття, безпеки, підтримки й захисту;

—розробка й підтримка в групі певних норм, гнучкість у виборі директивних і не директивних технік впливу.

Невід'ємною складовою занять програми були домашні завдання, мета яких – самоаналіз, самодослідження переживань, власних емоцій, думок. Також відвідання театральних вистав, картинних виставок, перегляд кінофільмів та їх обговорення разом з батьками.

За тематикою зміст модулів програми складався наступним чином.

І модуль «Кінофільми» містить ознайомлення студентів з матеріалами психологічних кінострічок за тематичними розділами «Смисложиттєві орієнтації» та «Життєві та особистісні цінності», побудовані на основі робіт В. Франкла [244], Л.І. Божовича [32], С.Л. Рубінштейна та інших. Кіно не тільки відображає життя, але багато в чому формує відношення до нього.

Основною метою першого модуля є посилення самоактуалізаційного потенціалу учасників програми через здійснення впливу на розвиток духовних цінностей,

смысловиттєвих орієнтацій, здатності до психологічної близькості з іншими людьми, прагнення допомогти іншим; досягнення високого рівня переваги духовних потреб над матеріальними, духовного задоволення.

Основним методом розвитку ціннісно-сислової сфери обрано емпіричний підхід – метод метафори, основу якого складають кінофільми. Метод метафори є досить ефективним методом сприйняття особистістю психологічного часу, він заохочує до роздумів, апелює до емоційної сфери, є важливим засобом передачі інформації про людські цінності від попередніх поколінь до наступних. А.В. Брушлинський зазначав, що «... важливо, не атакуючи систему ціннісних орієнтацій клієнта, показати односторонність його позиції. ... Особливу роль тут може зіграти мистецтво, література. ... І це не випадково: казки (в нашому випадку фільми) завжди повчали та слугували засобом народної психотерапії, основою душевного здоров'я людини».

Змістову основу вправ модуля складають перегляд і обговорення кінофільмів стосовно сенсу життя, цілепокладання, самореалізації (наприклад, фільм «Цілитель Адамс», «Скафандр і метелик», «Людина дощу» тощо); моральні якості (наприклад, «Хатіко», «Сироти», «Наволочі» та інші); патріотизм (наприклад, «Король говорить», «Крик мурах» та інші).

Заняття 1. Перегляд і обговорення фільму « Крик мурах» (рос. «Крик муравьев»).

Цей фільм – дивна суміш філософських діалогів про Бога, устрій світу, справедливості долі і т.д. В тому числі етнографічних боків Індії. Піднімається проблема взаємовідносин головних героїв – чоловіка і жінки. Викриваються їх відмінні погляди на світ, але питання про смысл життя їх об'єднує.

Заняття 2. Перегляд і обговорення фільму «Розмальована вуаль». (рос. «Разрисованная вуаль»).

«Інколи крок назустріч іншому – найбільша подорож в життя». Незабутня, багата природа Китаю. І двоє таких різних за поглядами людей, до яких прийшла любов і якої вони не чекали. І про звичний поблажливий західний погляд на схід, про честь, благородність, мужність, відданість і допомогу іншим. Боротьба за життя людей, за сім'ю і любов. Інколи лише тоді, коли втрачаємо, починаємо цінувати втрачене.

Заняття 3. Перегляд фільму і обговорення « Цілитель Адамс» («Целитель Адамс»).

Фільм заснований на реальній історії. Головний герой фільму зміг подивитися на своє життя з боку зі сміхом. В нелегкий для нього час, коли здавалося, що життя закінчилося, а герой так і не зміг знайти себе. Через свою спостережливість, допитливість і доброзичливе ставлення до інших він все-таки знаходить сенс у своєму житті. Його не лякає вік для того, щоб вступити до вищого навчального закладу. Герой фільму на власному прикладі переконується в тому, що сміх може творити дива і зціляти хворих людей. Сміх – найкращі ліки, і в декількох випадках, ноу-хау головного героя, рятує людей. Він став лікарем – подвижником, для якого головним гаслом стала віра у себе.

Заняття 4. Перегляд фільму і обговорення фільму «Скафандр і метелик». («Скафандр и бабочка»).

Сковане тіло чоловіка, якого, на перший погляд, покинуло життя. Але він одним оком зміг передати все про свій внутрішній світ, починаючи з психологічної муки через те, що запертий зсередини власного тіла.

Цей фільм вчить жити тут і зараз, з тим, що ти маєш, а не страждати через те, чого в тебе нема. Повчає цінувати життя і в будь-якій ситуації не опускати рук. Примушує задуматись над життям. Фільм однозначно наводить на роздуми про швидкоплинність нашого життя.

Заняття 5. Перегляд фільму і обговорення фільму «Людина дощу». («Человек дождя»).

Фільм відкриває собою не просто історію стосунків двох людей, в ньому ставляться набагато глибші питання: чи здатна людина змінюватись; що можна примусити її змінитися; що є дружба і любов. Одним словом, фільм дає інформацію для

роздумів, і, можливо, переглянувши його, кожен з нас задумається і спробує змінитися в кращий бік. Цей фільм розкриває нам сутність людської природи: навіть найегоїстичніша людина лишається людиною, і їй не чуже нічого людське. Цікаво спостерігати за внутрішнім світом героїв, за емоціями і розвитком їх стосунків.

Заняття 6. Перегляд фільму і обговорення фільму «Король говорить». («Король говорит»).

Цей фільм не лише про здолаття недуги і відповідальність перед собою і своїм народом. Цей фільм про перемогу над страхом. Заїкання короля має коріння з дитинства – це слід дитячих комплексів. Він боїться і не може розслабитись. Лікар допомагає йому стати вільним від страху. При цьому сам лікар переборює себе, щоб вільно вести себе з королем.

Заняття 7. Перегляд і обговорення фільму «Сироти» («Сироты»).

Зворушлива, пронизлива, реалістична драма. Фільм розповідає про життя і людей, якими вони є насправді, без прикрас і масок. Характер героїв гіпертрофований, але дуже показний. Багато хто в цих людях зможе впізнати своїх близьких, а, може, і самих себе.

Заняття 8. Перегляд і обговорення фільму «Наволочі» («Сволочи»).

Фільм про дітей-сиріт, про те, через що їм приходится пройти. До чого призводить мовчання і байдужість суспільства. Діти, в яких відсутня любов, жалість, давно задушили в собі зайві емоції, їх серця закам'яніли. Вони не сформовані як особистості, в них немає ідей, за які вони могли б змагатися. Використання дітей в своїх корисних цілях, роблячи з них звірів.

Фільм добре передає саме атмосферу війни: жах, те, що людям в мирний час неможливо уявити абсолютно всепоглинаючий страх того, що твориться довкола. Але попри все варто звернути увагу на приклад справжньої дружби, викуваної складними обставинами.

Заняття 9. Перегляд і обговорення фільму «Хатіко» («Хатико»).

Це правдива історія, яка сталася в Японії в 20-х роках. Собака кожного дня проводжав і зустрічав свого господаря з роботи. Господар раптово помирає, але собака протягом дев'яти років приходив на вокзал зустрічати господаря.

Любов, відданість, доброта до людини спонукала японців увічнити цього собаку, і на тому місці, де він чекав свого господаря, йому поставили пам'ятник. Це дружба, яку не розлучила навіть смерть.

Заняття 10. Перегляд і обговорення фільму «Білий Бім чорне вухо». («Белый Бим черное ухо»).

Хвилююче ліричне кінооповідання про долю собаки, який втратив улюбленого господаря. Про ставлення людей до «братів наших менших», які немов рентгеном, просвічують душі, виявляючи в одних ницість і дріб'язкову підлість, а в інших – благородство, можливість співпереживати і любити. Пам'ятник Біму поставили у Воронежі на проспекті Револуції.

Зразок проведення групового обговорення кінофільму.

Упродовж виховного заходу обговорюється те, на які роздуми фільм надихнув, що нового відкрили для себе завдяки побаченому, які моральні критерії змогли виділити для себе, філософська позиція фільму, емоційні переживання, поведінка героїв, з яким персонажем себе ідентифікували, що нового відкрили в собі. Також обговорюється те, чи було бажання змінити сюжет фільму, чи готові переглянути стрічку повторно, які думки супроводжували протягом перегляду фільму найчастіше, якими цінностями керуються герої фільму, які почуття переповнювали.

Наприклад, студентам пропонувалося подивитися кінофільм «Цілитель Адамс» і обговорити його зміст.

Сценарій кінофільму було написано за книгою доктора Хантера Дохерти Адамса і Морин Майлендер «Гарне здоров'я – результат сміху».

Колись у житті Хантера Адамса (у головній ролі – Робін Уільямс) були лихоліття. Він упадав у глибокі депресії й навіть подумував про самогубство, тому й опинився в психіатричній клініці. Саме в лікарні він раптом виявив у собі здатність щиро смішити людей і полегшувати їхній стан. Вирішивши, що бути лікарем є його покликання, Адамс, незважаючи на вік, вступає у медичний коледж. До того ж, тепер він знає секрет, що допоможе йому стати Цілителем: людяність, емпатія, співпереживання – кращі ліки від всіх хвороб!

Будучи студентом, він починає спілкуватися з пацієнтами в лікарні, намагається допомогти їм, а головне – він знаходить для кожного хворого індивідуальний підхід. Коли Адамс приходять до дітей, він поводить себе, як клоун. Коли приходять до літніх людей, він знаходить цікаву тему для спілкування. Для нього важлива сама людина, важливо покращити якість її життя, а не лише правильно поставити діагноз. Він бачить не діагноз, а людину. Це викликає обурення адміністрації коледжу, особливо у декана його факультету, який вважав, що лікар повинен знаходитись на дистанції від матеріалу і не мати жодного емоційного контакту з пацієнтом.

Доктор Адамс зміг постояти за себе і вести нелегку боротьбу за свої ідеї. Разом із колегами він відкрив медичний центр, організував практику вдома, безкоштовно вилікував 15000 людей протягом 12 років. Він купив землю у Вірджинії, де зараз ведеться будівництво лікарні «Здоров'я». Більше тисячі лікарів бажають приєднатися до його справи.

Після перегляду кінофільму для обговорення і дискусії обирався ведучий, для того щоб не звести обговорення до простого переказу змісту фільму. Ведучий спрямовував обговорення таким чином, щоб дійти до глибини розуміння сюжету фільму через найменші дрібниці. Педагог – куратор разом із студентом-ведучим заздалегідь визначає коло питань для обговорення.

Питання ведучого:

- Яким чином побачене у фільмі стосується кожного з нас?
- Яким є новий погляд Адамса на якість життя?
- Як не боятися бути самим собою?
- Чому через весь фільм проходить ідея головного героя: до кожної людини потрібно ставитися як до особистості і знаходити до неї індивідуальний підхід?
- Чи вважаєте ви вчинки доктора Адамса духовними?
- У який вчинках проявляються духовний потенціал головного героя?
- Які події, почуття з фільму, примусили вас замислитись над собою?
- Яким чином головний герой фільму знайшов своє покликання у житті?
- Що таке людське життя, його можливості, цілі?
- Які методи роботи Цілителя Адамса ви вважаєте найгуманнішими?
- Чому ці методи виявились ефективними?
- Чи готові ви на тісну взаємодію в групі?
- Завдяки яким якостям ми можемо «бачити в людині людину»?
- Які якості наповнюють людину людяністю?
- Що робить спілкування більш повним?
- Що таке покликання?
- Яка головна мотивація Адамса у творенні добра?

У процесі обговорення кінофільму відбувається розуміння молодими людьми думок і вчинків головного героя, яке змушує їх замислитись про призначення і сенс власного життя.

Кінофільми формують уявлення про моральні критерії, життєві, філософські позиції. Вони викликають роздуми про буття, про те, як жити на світі. Підібрані нами фільми піднімають такі теми, як духовність і бездуховність, дружба і зрада, право людини

на індивідуальність і конформізм. Психологічні ефекти впливу фільму базуються на механізмах ідентифікації з персонажами. Доцільно не лише передивитися кінофільм із молоддю, а й обговорити побачене. Ідея полягає в тому, що кіномистецтво може бути особливим і незамінним засобом психологічного пізнання і самопізнання, оскільки в ньому дивовижною мірою вдається відобразити сутність як зовнішніх, так і внутрішніх світів.

Важливою частиною модуля є рефлексивна частина, яка полягає в ознайомленні студентів з результатами діагностики (наприклад, за тестом СЖО Д.О. Леонтєва та методики Шалома Шварца), усвідомленні власних сенсожиттєвих орієнтацій та життєвих цінностей, власного рівня самореалізації, складанні профілю самоактуалізації та програми саморозвитку.

II модуль «Читання художньої літератури» будувався на ідеях Н.В.Чепелевої, Н.Д.Єлісеєвої, які вказують на необхідність читання й аналізу художніх творів. Саме під час цього процесу актуалізується найширший діапазон психологічної сфери автора й читача від межі підсвідомого й свідомого до вершини духовного. Оскільки джерелом художньої творчості служить не тільки підсвідоме, а й свідоме, то вивчення твору передбачає актуалізацію не лише емоційно-чуттєвої, а й інтелектуальної роботи. Читання складено на основі художньої української літератури (наприклад, «Солодка Даруся», «Вирвані сторінки з автобіографії», «Берестечко», «Річка Геракліта та ін.).

Метою модуля є здійснення впливу на розвиток духовних цінностей, поваги до традицій українського народу, української мови; досягнення переваги духовних потреб над матеріальними. Окреслена мета набуває своєї значущої актуальності саме в юнацькому віці, коли «людина між реальним Я та Я ідеальним вибирає себе реальну. Вона вже не задовольняється мріями, їй треба шукати шлях до чогось унікального, неповторного, своєрідного».

Змістовою основою другого модуля є читання і обговорення прочитаних літературних творів.

Одним із засобів, який допомагає зробити життя кращим, – є художня література. Саме вона словесними засобами моделює різні боки дійсності, тобто впливає на нас, вчить бути добрими, щирими, приходити на допомогу один одному, а в деякій мірі краще зрозуміти, хто ми є.

Відомо, що художні твори впливають не лише на розум, але на почуття, приносять естетичну насолоду, дають можливість відчутти багатство і красу людської душі, природи, майстерність художнього зображення. Художня література є могутньою силою для духовного та естетичного виховання молоді.

Ми зробили відбірку книг, яку запропонували прочитати студентам у вільний час. Після прочитання книги проводилося її обговорення. Для обговорення виносилися різні питання, наприклад, які емоції упродовж читання книги не полишали вас, що нового для себе відкрили в історичному і культурному плані та інші.

Заняття 1. Обговорення книги Марії Матіос «Солодка Даруся».

У цій драмі «на три життя» немає нічого однозначного: ні персонажів, ні обставин, ні розв'язки. В романі немає епохальних людей чи подій, позитивних чи негативних героїв, але, як стверджують критики, «коли читаєш цю книгу, болить серце».

Саме сімейна сага, чим насправді є «Солодка Даруся», відтворює правдивий дух минулої епохи, «родимі знаки» якої дотепер заважають частині сучасного суспільства сприймати українську історію без купюр, цензури й дратівливості. Але катарсисами такого звучання, які пропонує Марія Матіос у цьому романі, вимірюється сутність людських поривань, страждань, справжньої любові, а також людської природи загалом.

Глибокий психологізм, складний сюжет за принципом «реверсу», створюють галерею художніх образів і символів, що дуже точно вписуються в споконвічні цінності людського духу, уявлень про мораль та порядність.

Заняття 2. Обговорення книги Марії Матіос «Вирвані сторінки з автобіографії».

Реальний час, що пливе крізь живі людські долі, і реальні люди, що плывуть крізь плинний час, – такими є основні мотиви книги.

Книга-дайджест «населена» багатьма відомими і невідомими людьми і подіями, які складають історичну, психологічну, ідеологічну, культурну та побутову мозаїку українського життя.

Заняття 3. Обговорення книги Оксани Забужко «Сестро, сестро».

Сестра, мати, подруга, коханка, творець своєї й чужої долі. Найглибші таємниці жіночої душі – у виконанні нашого найбільшого майстра психологічної прози.

Автор книги говорить про речі, які досі в українському мистецтві не обговорювалися так відверто, в таких подробицях, що дух перехоплює.

Заняття 4. Обговорення книги Ліни Костенко «Берестечко».

У Ліни Костенко Берестечко – узагальнений образ національної історичної поразки, проєктований і на минулі, і на майбутні часи. З осягненням її причин, наслідків, уроків. З великою силою звучить незмінна думка Ліни Костенко про те, що Україна мала утвердити себе не лише у справах, а й у Слові світової міри.

Заняття 5. Обговорення книги Ліни Костенко «Річка Геракліта».

Цикли природи та людського буття тут зв'язані в єдине ціле, циклічний міфологічний час та лінійний час християнства перетинаються між собою. Минулий психологічний час поетеси – з теперішнім його виміром, а ХХ століття зустрічається з новим століттям і також тисячоліттям. Але циклічний час античності та «випрямлений» есхатологічний час християнства – лиш різні відрізки, різні форми циркуляції психологічного часу.

Вірші-осаяння, вірші-попередження, вірші-реквієми і вірші, де тріумфус неприборкана стихія людських почуттів, створюють цілісну симфонічну «поему» філософського осягнення Часу.

Заняття 6. Обговорення книги Марини та Сергія Дяченків «Ритуал».

Перше кохання і перша зрада. Як зрозуміти, де добро, а де зло, якщо добро викликає жах, а зло приваблює красою.

Заняття 7. Обговорення книги Габі Кьоппа «Навіщо я народилась дівчинкою?»

Спогади німкені, яка у віці 15 років стала жертвою сексуального насильства радянських солдат. Проблема сексуального насильства не нова – жінки завжди були одним із улюблених трофеїв переможців. Зі сторінок її спогадів ми бачимо війну у всьому її страхітті – пограбування, вбивства, гвалт, психологічні та фізичні знущання з мирного населення: жінок, дітей, старих та хворих.

Заняття 8. Обговорення книги Ромена Гарі «Обіцяння на світанку»

Це розповідь про велику материнську любов, яка була з автором усе життя. Роман, як життя, – незбагнений та величний в своїй захоплюючій доброті й любові. Занурення в атмосферу синівської любові та справжньої материнської відданості.

Заняття 9. Обговорення книги Нассима Николи Талеба «Чорний лебідь».

Лише за одне останнє десятиліття людство пережило ряд важких потрясінь: 11 вересня 2001р., війна в Осетії, світова фінансова криза. Всі ці події на сьогоднішній день є закономірними, але раніше здавались абсолютно неможливими, поки вони не сталися. Автор книги такі непередбачувані події називає «чорними лебедями». Він переконаний, що саме вони є рушійною силою не лише історії, але й життя кожної окремої людини. І щоб досягнути успіху, потрібно навчитися їх «приручати». Це роздуми про життя, про те, як знайти у ньому своє місце.

Заняття 10. Обговорення книги Джона Грея «Чоловіки з Марса, жінки з Венери».

Більшість проблем у стосунках чоловіків і жінок виникають тому, що ми дійсно різні. І не просто різні люди – ми з різних планет. Наш підхід до більшості питань відрізняється настільки, що для теперішнього взаєморозуміння необхідна особлива загальна мова.

Ми не чуємо один одного. Ми по-різному мислимо, відчуваємо і любимо. Але ми ще здатні все змінити!

Рефлексивну частину модуля складає обговорення учасниками вибраного художнього твору, його емоційний вплив.

III модуль «Відвідування і обговорення світлин картинних та фотогалерей міста» будувався на ідеях В. О. Моляко [154], Р. Арнтхейма, які візуальне художнє сприймання визначають як цілісний когнітивний процес (та його результат), конструювання суб'єктивного нового образу, який в більш чи менш значній мірі видозмінює, своєрідно модифікує предмети та явища об'єктивної реальності. На погляд вчених, споглядання молодими людьми творів образотворчого мистецтва приведе до покращення емоційного стану, до переосмислення життєвих цінностей та орієнтирів, пов'язаних з усвідомленням розвитку себе як суб'єкта діяльності.

Основною метою в межах модуля є розвиток у студентів знань щодо усвідомлення своїх психічних станів; здійснення впливу на розвиток духовних цінностей, естетичного смаку; досягнення переваги духовних потреб над матеріальними, духовного задоволення.

Зміст модуля складається з двох тем: відвідання і обговорення світлин картинних та фотогалерей міста.

Людство малює картини здавна, ще до виникнення писемності, а це десятки тисяч років тому. І у наш час схильність до малювання проявляється у людини ще з дитинства. Не завжди з малюків виходять художники, але сам факт того, що ще змалку людина прагне відтворити своє бачення навколишнього середовища підкреслює нашу неповторність у цьому світі. Завдяки мистецтву, особливо живопису, ми маємо уявлення про побут наших предків у різних частинах світу. Завдяки живопису маємо уявлення про життя, звички, одяг, історичні події, знаємо минуле.

Заняття 1 Відвідання і обговорення виставки відомої української художниці Марії Примаченко.

На картинах Марії Примаченко «ростуть» чарівної краси квіти, гуляють фантастичні створіння з людськими обличчями, махають крилами золоті жар-птиці, літають риби і коні. Добрі, сповненні світла та яскравих барв, картини Примаченко зворушують серця.

За визначенням «Всесвітньої енциклопедії наївного мистецтва», виданої в Белграді 1984 року, вона – зірка першої величини. Звідки взяли ці образи в уяві простої сільської дівчинки? Напевне, талант М. Примаченко – родом із слов'янської міфології та чарівної природи її рідної Київщини, образи якої Марія все життя переносила на папір.

Заняття 2. Відвідання і обговорення матеріалів виставки з пленеру «Хортиця крізь віки».

З прадавніх часів Запорізький регіон є однією з чільних арен українського етногенезу. На теренах Запорізького краю збереглося багато пам'яток первісної культури, серед яких всесвітньо відома Кам'яна Могила, сакральний центр найдавнішої археологічної культури придніпровсько-азовського басейну. Відвідування цього пам'ятника допомагає митцям відчутти правічний зв'язок часів: образ Дикого поля, відкритого вітрам і набігам кочівників, благодатного і безмежного, як тема марення, сновидіння чи роздуму постає в творчості «плєнеристів».

В історії української цивілізації острів Хортиця відіграє роль духовного осереддя; багато важливих подій української історії відбувалися саме на Хортиці. Залишки стоянок первісної людини, поселень древніх слов'ян, сліди культур скіфів, кіммерійців, сарматів, половців знайдено на Хортиці.

Уява «плєнеристів» через пензлі і полотно передала усю красу Хортиці. На картинах можна побачити козаків, які щойно пообідали, незайману природу плавнів, захід сонця, Січ, осінь на Хортиці.

Заняття 3. Відвідання і обговорення матеріалів виставки молодої художниці Анни Поплавки «Студія червона птаха».

Талановита художниця Анна Поплавка на суд глядачеві виставила свої неповторні роботи. Десь містично падає кіт, як сніг на голову, а десь проходить сон коло вікон, а там дівча біленьке так любить свого котика, що аж душу пронизує, і все це на батику і льоні.

Заняття 4. Відвідання і обговорення матеріалів виставки художниці Інни Пантелемонової «Кольорове небо».

У живописних полотнах Пантелемонової вгадується чистий, цнотливий, майже дитинний, стилізовано наївний погляд на буття. Оригінальність манери врівноважується відчуттям упевненості в тому, що і як художниця пише. Прагнучи не бути схожою на когось, у всіх проявах залишаючись собою, Інна встановлює у своїх всесвітах власні естетичні закони, за якими живуть її персонажі і за якими вона пропонує сприймати їх. Та найголовніший закон тут – свобода, бо й саме мистецтво художниці – це творчість людини, яка осягнула внутрішню свободу, вміє її аналізувати і давати власну емоційну оцінку.

Заняття 5. Відвідання і обговорення матеріалів виставки Ігоря Маляренка «Не бачачи сонця».

Від картин війнуло спокоєм, радістю і щастям. В живописних картинах зображений світлий, гармонійний світ, натхненний любов'ю до природи і людини. Картини тішать очі відвідувачів галереї різнобарв'ям і щасливими сюжетами. Троянди, герані, гіацинти зацвіли по-новому на його полотнах, Ігор вдихнув у них життя. І незважаючи на пору року, вони будуть цвісти довго, приносячи спокій і любов у душі людей.

Важливою частиною модуля є рефлексія станів, відчуттів, вправи на самоаналіз та способи саморозкриття, зворотний зв'язок з групою та куратором під час обговорення художніх творів.

IV модуль відвідання і обговорення театральних вистав. Будувався на ідеях О.І. Савостьянова, Ю.Г. Клименка, які театральні постановки називають мистецтвом психологічної практики. Саме через театральне мистецтво відбувається оздоровлення, корекція психіки завдяки співпереживанню адекватним життєвим ситуаціям. Театральне мистецтво продукує власні духовні смисли, генерує нові цінності, здатне переорієнтувати суспільну психологію і свідомість. Воно є джерелом духовного сенсу людини і найсильніший фактор її формування. Театральне мистецтво є могутнім інструментом цілісного суспільного виховання людини, воно не існує для розваги, а для індивідуально-духовного вдосконалювання людини.

Основною метою в межах модуля є розвиток у студентів знань щодо усвідомлення своїх духовних цінностей, смисложиттєвих орієнтацій, оволодіння прийомами психічної саморегуляції як внутрішнього ресурсу управління своєю діяльністю та спілкування, оцінка ступеня загальної задоволеності якістю індивідуального життя та виявлення сфер життєдіяльності, що викликають найбільший комфорт.

Зміст модуля – складається з відвідання театру та обговорення театральних вистав і дискусії.

Заняття 1. Відвідання і обговорення театральної вистави «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка.

Музична комедія на дві дії.

Якщо до смаку український гумор, якщо захоплюєтеся українськими народними звичаями та піснями, якщо без сміху не можете дивитися на Стецька та його недолугі залицяння, тоді комедія саме для вас. У цій постановці зможете побачити сімейні стосунки, які спостерігаються інколи у власній сім'ї. Вічне питання «хто в домі господар і чие слово важливіше» буде переслідувати героїв до закінчення вистави.

Заняття 2. Відвідання і обговорення театральної вистави «Ніч, чарівна ніч» М. Гоголя.

Музична комедія на дві дії.

Сьогодні ми не уявляємо собі зимових свят без коваля Вакули та красуні Оксани, пронози-чорта і неймовірної відьми Солохи, без чарувань і чаклувань. Справжнє

українське Різдво просто неможливе без «Гоголівських» героїв, без колядок, танців, жартів. В жодній країні світу так не святкують Різдвяні свята, як у нас: з калитою, колядою і вечорницями. Примхи жінок ще не були задоволені чоловіками жодного разу. Але заради слабкої статі чоловіки готові на все, навіть на чорті по черевички полетіти до самої імператриці. Любов і страждання, смуток і радість ведуть героїв вистави протягом життя. У кожного своя доля, свій характер, своє життя, але об'єднує їх всіх традиція українського народу.

Заняття 3. Відвідання і обговорення театральної вистави «Загублена любов» («Мати-наймичка») І. Тогобочного.

Мелодрама на дві дії за творами Тараса Шевченка.

Жіноча доля, сімейні стосунки, «соціальна нерівність» і морально-етичні закони суспільства – це ті проблемні питання, що будуть актуальними завжди. У цій постановці виразно звучить одна з найголовніших і найпрекрасніших тем мистецтва – тема Любові. Любові, що живе в серцях людей та керує їхніми вчинками. Любові, що губить життя людини і рятує його, любові, що завдає болю і дарує радість. Так сталося, що любов молодій красуні Ганні принесла їй багато нещастя: коханий зрадив її і покинув, а на руках лишився син-безбатченко. В очах людей, та й власних батьків, Ганна – збездечена покритка, що не варта й доброго слова. Здавалося б, її доля відома наперед. Але одного дня Ганна залишила своє дитя під хатою бездітного подружжя, а трохи згодом сама наймається наймичкою до цієї сім'ї. Сумна жіноча доля і нелегкий вибір, але попри все сенс життя, цінності і сімейні традиції є у кожного героя.

Заняття 4. Відвідання і обговорення театральної вистави «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького.

Драма на дві дії.

Події вистави переносять сучасника в українське село кінця ХІХ століття. Кріпацтво скасоване, але соціальна й моральна нерівність залишаються...

В спектаклі, як і в нашому житті, гострі ситуації (коли вирішується доля), переплітаються з кумедними випадками, сміх перемішується зі сльозами, смуток з жартами, плач із піснями.

Режисер зберігає традиційний український колорит вистави і знаходить нові цікаві нюанси, які напрочуд «оживляють» класичну п'єсу. Глядача захоплять ретельно вибудовані образи, стосунки між персонажами, колоритні народні сцени, гумор, лірична задушевність і глибина думки.

Заняття 5. Відвідання і обговорення театральної вистави «Ідеальна пара» Володимира Попова.

Лірична комедія на дві дії.

Кажуть, щасливі шлюби укладаються на небесах. Та коли неземне щастя наповнює все існування, люди перестають це помічати й цінувати. Так сталося в Марини й Ігоря. Вони вважали свої стосунки звичайними, а почуття здавалися їм просто звичкою. Якось, засліплений сумнівами й ревностями, Ігор не зміг почути свого серця, а Марина майже погодилась на такий «вирок» долі... І ось тоді жіноча інтуїція та мудрість підказали їй, що розкрити своє серце коханий зможе тільки з її допомогою. З феєричною винахідливістю, з гумором і щирим запалом жінка відчайдушно кинулась рятувати свою любов і заново підкорювати свого «ідеального» чоловіка!

Важливою частиною модуля є рефлексія станів, відчуттів. Рефлексивне обговорення збуджує інтерес до проблем духовності, добра, співчуття, поваги до іншого, відповідальності за свій життєвий вибір, надає духовної сили.

Серед запропонованих запитань найбільш інформативні, з точки зору отриманого результату, – змін, що були усвідомлені, можуть бути такі:

1. Що нового в ході занять Ви довідалися про себе?
2. Що є для Вас духовність, духовний розвиток?
3. Чи знаходите Ви сенс у своєму повсякденному житті?

4. Чи може інформація, отримана на заняттях, допомогти Вам краще зрозуміти життя і цілі, які Ви перед собою ставите? Приведіть, будь ласка, приклад.
5. Які нові думки про Ваше майбутнє у Вас виникли?
6. Із чим Ви пов'язуєте подальший розвиток Вашої особистості?
7. Чи дійсно людині так необхідно розвивати духовний потенціал?
8. Яку роль відіграють у суспільстві традиції і звичаї?
9. Чи стали ви робити більше добрих справ безкорисливо?
10. Чи виникло бажання брати більше участі у благодійних акціях?

Подальша виховна робота з студентською молоддю включала міні-лекції.

Наприклад. Вступне слово куратора. Міні –лекції на тему «Сенс життя».

Бесіда – діалогічна форма викладу і вивчення нового матеріалу. Вона є однією з найпоширеніших форм спілкування з метою обміну думками, інформацією, почуттями. Вона збуджує мислення і пробуджує самодіяльність.

Сучасне людство потерпає через відсутність сенсу життя. Людина здатна подолати будь-які труднощі, якщо вірить, що її дії мають смисл. Багато молодих людей бачать сенс життя у матеріальному задоволенні. Та думка про те, що станеш багатим, будеш щасливим, є, на жаль, ілюзією. Рухатись потрібно лише за щастям. Зверніть увагу на Америку, її громадяни матеріально забезпечені і соціально захищені. Але статистика сумна, з кожним роком все більше людей мають невротичні розлади, страждають на депресію, яка завершується суїцидом.

Синдром безцільності існування переживає багато людей, особливо молодих. Коли закінчуються найближчі цілі, то виникає пустота, вакуум, який треба заповнити. Перш за все, молодій людині потрібно визначити сенс свого буття, заради якого варто існувати. Відомий австрійський психолог Віктор Франкл, автор книги «Людина в пошуку сенсу», яку він написав у неволі, виявив, що в нелюдських умовах фашистських концтаборів виживали лише ті, які знаходили в собі сенс вижити: хтось хотів побачити дружину і дітей, а хтось подивитися як розрісся його виноградник. Хто втратив сенс вижити, той просто тихо йшов з життя.

Сенс життя – це пізнання і творення, рух вперед і вгору. Щасливою є та людина, яка прокидається переповненою задумами, такими, що навіть забуває поспіяти. Великим щастям є знайти своє покликання, свою місію. Визначити її не складно. Запитайте себе: якою справою хотіли б займатися навіть тоді, коли б за дозвіл це робити ви погодилися заплатити?

Наголошується на тому, що життя не складається лише з накопичення і споживання; чуттєвих насолод; досягнення кар'єрних щаблів. Існує щось більше – знайти сенс буття. Відсутність сенсу свого життя породжує в людини, на думку В. Франкла, стан екзистенціального вакууму. В кожному життєвому періоді ми маємо знаходити свої актуальні сенси. Дитинство – це радісне пізнання світу і отримання чуттєвих насолод; юність – дорослішання, самостійність, соціалізація; дорослий вік – пошук і реалізація свого покликання, справи, якій служиш.

Про важливість осмислення свого життя йдеться у такій притчі.

На кладовищі одного китайського селища європейець побачив могильні плити з надписами: «прожив 3 роки» «прожив 1,5 року», «прожив два місяці»... Яке дивне село – люди помирають в такому ранньому віці! Йому відповіли, що це село довгожителів, а на могилах записаний час, який ними прожитий свідомо.

Знаходження сенсу життя є дуже актуальним у юнацькому віці. Сенс – це особистісне розуміння будь-якого явища. Сучасна криза – це криза нашого розуміння життя. Ми маємо зрозуміти, що вищий сенс полягає в тому, щоб пізнати, хто ми є насправді: космічна сутність, Бог, який втілений в нас, може, щось більше. Усвідомивши це, ми реалізуємо себе у житті. Напевно, заради цього і варто жити.

Студентам пропонується висловити свої думки з приводу почутого, та відповісти на запитання.

- Як часто Ви замислюєтесь про своє життя?
- Яка з поставлених у житті цілей Вами вже досягнута?
- Чи є у вас покликання?
- Чи є у вас заповітна мрія?
- У чому сенс вашого життя?
- Якими своїми вчинками ви можете пишатися?
- Які ваші особистісні якості є найціннішими?
- За що вам буває соромно?
- Які вчинки викликають у вас повагу?

Пропонуємо викладачам, кураторам груп тематику бесід зі студентами:

1. Бесіди з морально-етичної проблематики: «Що таке співчуття до ближнього», «Любов до ближнього», «Допомога ближньому», «Дружба» та ін.
2. Бесіди з екологічної свідомості та культури: «Уміння і навички позитивного впливу на природу», «Розуміння необхідності берегти довколишнє середовище», «Розуміння естетичної цінності природи» та ін.
3. Бесіди на тему негативних звичок та їх шкідливий вплив на особистість: «Вплив паління на організм людини», «Вживання наркотиків і їх вплив на особистість», «Вплив алкоголю» та ін.
4. Бесіди з духовної тематики: «Життя людини – найвища цінність», «Духовні цінності в житті людини», «Сенс життя», «Ставлення до власного життя», «Добро починається з тебе» та ін.
5. Бесіди з духовної історії людства: «Життя і вірування перших людей», «Зародження християнства в Україні», «Мистецтво в житті українців», «Розвиток літератури в Україні».

Таким чином, заняття за програмою були спрямовані на розвиток:

- смислової сфери особистості через активізацію потреби самореалізації, розвитку та досягнення успіху шляхом цілеспрямованості та сформованості життєвих цілей;
- ціннісної сфери через активізацію потреби саморозкриття та самовдосконалення, розвитку та досягнення успіху шляхом цілеспрямованих та сформованих ціннісних пріоритетів;
- духовної сфери особистості шляхом розвитку духовно важливих якостей особистості (доброзичливість, толерантність, емпатія, співчуття, комунікативність тощо); активізація потреби добрих вчинків, які забезпечують шлях до розвитку духовного потенціалу.

Особливості впливу мистецтва на духовний і культурний розвиток особистості лягли в основу створення програми сприяння розвитку духовного потенціалу студентської молоді, але на цьому наші заняття в розроблених (4 модулях) не закінчились. Враховуючи те, що в нас були поза аудиторні заняття, які проходили в дитячій обласній лікарні, ми підняли проблему волонтерства і благодійності як прояв духовного потенціалу особистості.

Основною метою розробленої програми є розвиток в студентів здатності до психологічної близькості з іншими людьми, розвиток духовно-моральних цінностей, формування активної соціальної позиції.

Однією з найважливіших рис нашого часу є відродження руху, який залучає громадян до участі у зміні всіх сторін життя на краще, формування нових відносин у суспільстві. Цей рух – волонтерство. Воно широко розвинене у світі й розглядається як глобальний процес об'єднання людей, які прагнуть зробити внесок на благо свого та світового співтовариства.

У 2003 році Кабінетом Міністрів України було утворено Координаційну раду з питань розвитку та підтримки волонтерського руху, визначено термін «волонтер», легітимізовано право волонтерів на їх залучення до надання соціальних послуг у відповідності з положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України, яке регулює цю діяльність, передбачено право суб'єктів, які надають соціальні послуги, залучати волонтерів на договірних засадах для виконання цієї роботи. Волонтер є фізичною особою, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер.

Згідно з цим положенням засадами волонтерської діяльності є:

- добровільність і добротність,
- законність,
- гуманність і гідність,
- гласність,
- відповідальність,
- спільність інтересів та рівність прав її учасників,
- конфіденційність.

Волонтерська діяльність провадиться шляхом:

- а) надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- б) залучення пенсіонерів, дітей та молоді до участі у волонтерській діяльності;
- в) встановлення зв'язків з міжнародними волонтерськими організаціями.

Волонтери – люди будь-якого віку і професій з різних сфер і прошарків суспільства, які віддають частину своїх сил, часу, знань на благо інших людей і суспільства в цілому. Волонтерство сприяє становленню людини як активного члена своєї громади.

Волонтерство – це діяльність, яка є важливою і корисною не тільки для людей, які чекають на допомогу, а й для самих волонтерів, оскільки воно є способом застосування на практиці своїх моральних та духовних принципів, набувати нові навички комунікації і допомоги, знайти підтримку й друзів, відчутти себе здатним зробити щось корисне; активізації життєвої позиції, творчої самореалізації, почувати себе гідно.

Волонтерська (добровольча) діяльність охоплює прибирання сміття та посадку квітів, кущів і дерев; допомогу таким соціальним категоріям громадян, як: старі, безпритульні діти, бездомні, люди з обмеженими можливостями (інваліди), мігранти, біженці, колишні ув'язнені та інші; благоустрій і облаштування дворів, ділянок, міських вулиць; допомогу тваринам, зоопаркам і заповідникам; просвітницькі бесіди, спрямовані на профілактику наркоманії, СНІДУ, підліткової злочинності; добродійні концерти і театральні виступи; екологічні марші; пропаганду здорового способу життя.

Добровільність, тобто добровільний вибір як відображення особистої позиції, – це основний принцип волонтерства. Відомо, що людина може максимально реалізувати себе в будь-якому виді діяльності, якщо вона працює без примусу, добровільно. Відмінною рисою волонтера є те, що, виконуючи ту, чи іншу роботу, він усвідомлено йде на повну відсутність грошової винагороди чи свідомо погоджується на значно занижену оплату своєї праці.

Волонтерська робота створює умови для пробудження в особистості відповідних внутрішніх протиріч і переживань, впливаючи на її професійне становлення та особистісний розвиток, на формування вагомих професійно-особистісних якостей, потрібних для здійснення добротних дій.

Людина може займатися волонтерською справою з багатьох причин, але основа – це потреба віддавати суспільству часточку себе, спрямовувати себе на навколишнє середовище, на інших людей, людство, природу, що є ознакою високого рівня її моральності, духовності.

Шлях духовного сходження і вдосконалення важкий і тривалий. По суті, він проходить крізь усе життя людини, через її працю, але не заради грошей, а як улюблена і

творча праця, що розкриває душу. Високодуховні вчинки дають розвиток духовному потенціалу особистості, саме вони працюють на її вдосконалення. Мірою високодуховних вчинків є сумлінність як моральний контроль на рівні підсвідомості людини.

Особливість волонтерського руху в Україні полягає у тому, що найчисельнішою групою волонтерів, які працюють у соціальній сфері, є учнівська та студентська молодь. Участь молодих людей у волонтерському русі дає змогу зробити особистий внесок у розв'язання соціальних проблем, випробувати свої можливості, долучатись до участі у проєктах і програмах соціальної спрямованості.

У молодій людини, яка займається волонтерською діяльністю, поступово формуються певні особистісні якості:

- соціальна активність – особистісна якість у якій, виявляється творче, свідоме ставлення до життя суспільства, соціальних цінностей, що знаходить своє відображення в діяльності, яка забезпечує професійну самореалізацію особистості;

- толерантність до іншого, що означає бажання (або, принаймні, згоду) особистості визнавати самоцінність поглядів, відмінних від її власних, навіть тих, які за змістом є неприйнятними для неї; підвищення терпимості до будь-яких впливів середовища за рахунок зниження чутливості. Тісно пов'язана з розвитком почуття власної гідності, поваги до гідності іншого;

- емпатія – здатність розуміти внутрішній світ іншої людини, проникати в її почуття, відгукуватися на них та співпереживати; здатність ототожнювати себе з іншою людиною, встати на її позицію, розділити її інтереси й турботи, побачити проблеми, які її хвилюють, а також її взаємини з іншими дітьми;

- альтруїзм – принцип життєвої орієнтації особистості, згідно з яким благо іншої людини більш важливе і значуще, ніж власне благо й особисті інтереси. Цей принцип протилежний егоїзму. Альтруїзм за своїм змістом та способами вияву спирається на фундамент гуманістичного світогляду. Лежить в основі моральної практики таких видів діяльності, як благодійність, визначає деякі особистісні якості (милосердя, безкорисливість та ін.);

- моральна відповідальність, яка являє собою генералізовану якість особистості, що формується всім складом її внутрішнього світу й виражається в причетності до суспільних цілей і завдань, у самоспрямованості морально звільненої діяльності щодо їх здійснення на основі усвідомлення та засвоєння суспільних вимог, передбачення результатів вчинку, вибору способу діяльності, його реалізації та самооцінки;

- терпимість – уміння відкоригувати свої негативні емоції та почуття, спрямувавши їх у конструктивне русло для позитивної мотивації на подальшу співпрацю;

- комунікативність: спілкуючись із клієнтом, волонтер має змогу дізнатися про його проблеми, очікування та надії; завдяки спілкуванню можна виробити план спільних дій, вчасно скоригувати можливі шляхи вирішення проблеми, спрогнозувати очікувані результати.

Ми переконані, що людина стає особистістю, готовою до реалізації свого духовного потенціалу не завдяки пасивному сприйняттю духовних норм, а лише через пошук самої себе і гуманного ставлення до іншої людини.

Волонтерська діяльність, як прояв милосердя і добротності, буде існувати доти, доки існує потреба у тій чи іншій допомозі та обмежена державна участь у задоволенні потреб своїх громадян, їхній соціальній підтримці.

Виконання великих обсягів соціально спрямованої роботи як в Україні, так і у різних куточках світу стає можливим завдяки самовідданій праці волонтерів, тому навчальні заклади, зокрема «вищі», мають планувати навчально-виховну роботу з учнівською та студентською молоддю таким чином, щоб волонтерство стало невід'ємною частиною її життя.

Ініціативною групою студентів запорізьких університетів у 2010 році був заснований благодійний фонд «Доктор клоун». Президентом фонду був обраний студент Ілля Попов. Мета проекту – популяризація моделі терапії сміхом шляхом поширення діяльності докторів-клоунів у дитячих лікувальних установах м. Запоріжжя. У фонді працюють понад двадцять волонтерів. Упродовж двох років, щотижня, вони відвідують обласну дитячу лікарню, обходять палати. Кожній дитині клоуни присвячують по 10-15 хвилин: бавляться, смішать, розважають, дарують цукерки, клоунські носики, надувні кульки у вигляді звірят. Чимало батьків прагнуть поговорити з волонтерами і отримати хоча б якусь моральну підтримку і маленьку надію на диво, яке станеться з їх дитиною.

Позитивні емоції сприяють швидкому одужанню хворих дітей, тому діяльність лікарів-клоунів є дуже корисною під час реабілітаційного курсу в лікарнях. Сміх та хороший настрій відволікають увагу хворих дітей від думок про хворобу. Сміхотерапія та моральна підтримка сприяють активізації сил організму, а отже – одужанню.

Наведемо один з багатьох прикладів благодійних вчинків наших студентів.

До Дня Святого Миколая студенти першого курсу Запорізького національного технічного університету вирішили зробити щось добре і корисне для дітей, які знаходяться на лікуванні в обласному неврологічному диспансері. Заздалегідь молоді люди зібрали кошти на подарунки діткам. І майже три тижні кожного дня після занять (у свій вільний час) проводили репетицію казки, яку вони самі написали для дітей. Сюжет простий і добрий: у лісі заблукала дівчинка, вона багато пережила через те, що не могла знайти дороги додому. Усі, кого вона зустрічала, шукаючи дорогу додому, не розуміли її і не могли допомогти, і коли зникла надія на будь-який порятунок, перед нею з'явився старенький дідусь з добрим обличчям, вислухав її і допоміг знайти цю дорогу.

Дітям сподобалася казка, вони переживали за дівчинку і раділи щасливому кінцю, та над усе вони раділи доброму ставленню й увазі до себе. Коли студенти поверталися до університету, їх обличчя просто сяяли. Дехто з них зізнався, що вперше зробив такий вчинок у своєму житті і отримав від цього внутрішнє піднесення, розуміння нелегкої праці з дітьми, відданість обраній професії. Вони відповідально поставились до свого задуму і за допомогою викладачів змогли його здійснити. Так почалася їхня волонтерська діяльність.

Яким же став результат цієї волонтерської роботи? По-перше, студенти відродили традицію безкорисливої допомоги іншим завдяки святу і Святому Миколаю. По-друге, згуртувалася група тому, що їх об'єднала спільна ідея і справа. По-третє, молодь розповіла про свої почуття, емоції, думки. Вони не зустрічали так близько проблем, жили безтурботно, за них все вирішували батьки. Але саме через такий вчинок вони подорослішали, багато чого для себе відкрили нового.

Творити добро можна почати без будь-яких фінансових затрат. Але щоб дати іншому тепло, любов, потрібно мати самому, мало того, потрібно в собі це розвивати. Коли молода людина розвивається духовно і всебічно, легше знайти своє власне «Я» і сенс свого життя.

У подальшому студенти-волонтери планують ходити не лише до дітей у гематологічне та хірургічне відділення, а й дорослих хворих, мешканців будинків престарілих.

В позааудиторні заняття були включені домашні завдання, які склалися з написання студентами есе на різні життєві теми.

Ефективним та таким, що активізує творчий розумовий потенціал, методом контролю й перевірки знань студентів є есе. Ессе – це самостійна письмова робота на тему, запропоновану викладачем (тема може бути запропонована і студентом, але обов'язково повинна бути погоджена з викладачем).

Мета ессе полягає в розвитку навичок самостійного творчого мислення й письмового послідовного викладу власних думок. Писати есе надзвичайно корисно, оскільки це дозволяє авторові навчитися чітко й грамотно формулювати думки, структурувати інформацію, використовувати основні категорії аналізу, виділяти причинно-наслідкові зв'язки, ілюструвати поняття відповідними прикладами, аргументувати свої висновки; володіти науковим стилем мовлення.

Ессе дозволяє виявити здібність студентів до засвоєння інформації. Це є ніби тест на профпридатність студента, тобто його здатність освоювати терміни, логічно викладати свої і чужі думки, робити висновки. Ессе дозволяє виявити інтелектуальні та творчі здібності.

Перевірка есе дозволяє виявити особливості розуміння студентом проблеми, питання, теми на підставі опрацьованого матеріалу та аргументів у відповідності до обраного підходу, стилю.

Наприкінці заняття, яке входить до програми розвитку духовного потенціалу студентської молоді, куратор (викладач, який проводить програму) пояснює зміст і особливості домашнього завдання. Роз'яснюється, що есе – це короткий твір на задану тему, що розкриває і обґрунтовує думку, висловлену в його назві. В перекладі з французької мови есе – «спроба», «проба», «нарис». Це щось проміжне між жанром статті та жанром рецензії, де, крім занурення, важливо сприйняття автора. Ессе трохи більше, ніж рецензія, де присутня оцінка, емоція і трохи менше, ніж стаття, яка є науково критичним жанром. В ессе менше науковості, а більше внутрішньої роботи.

Ессе спрямоване на активізацію навчально-пізнавальної діяльності, підвищення інтересу до предмета, розвиток творчого потенціалу особистості і продуктивного, критичного їхнього мислення.

Студентів інформують про те, що ессе повинне містити чіткий виклад суті заданої теми (проблеми), включати самостійно проведений її аналіз, висновки, що узагальнюють авторську позицію. Залежно від специфіки теми, форми ессе можуть бути різними, у деяких випадках це може бути аналіз матеріалів із засобів масової інформації, докладний розбір запропонованого завдання з розгорнутими думками, підбір і детальний аналіз прикладів, що ілюструють проблему тощо.

У рамках програми розвитку духовного потенціалу в якості домашнього завдання пропонуються есе на теми: «Хто я?», «Що для мене є важливим у житті?», «Добра справа, якою я пишаюся», «Мої почуття до близької людини (батька, матері, коханого)», «Мої враження від побаченого у дитячій лікарні (геріатричному пансіонаті, на виставці)».

При аналізі результатів виконання письмової домашньої справи написання есе, ми дізнавалися про проблеми кожного студента і методом індивідуальної бесіди звертали його увагу на шляхи підвищення рівня духовного розвитку. Потім з усіма учасниками групи обговорювали незрозумілі їм моменти в написанні ессе. Викладач давав можливість висловитись кожному учаснику.

Подальшим етапом нашого експериментального дослідження, як вже зазначалось, було здійснення повторної діагностики досліджуваних експериментальної та контрольної груп з метою виявлення ефективності формульованого впливу.

Кількісні та якісні результати формульованого експерименту з розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці представлені у наступному підрозділі.

3.3. Аналіз основних показників розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку за результатами формувального експерименту

Аналіз результатів формувального експерименту здійснювався на прикладі досліджуваної вибірки студентів Запорізького національного технічного університету (ЗНТУ) за визначеними основними психологічними та педагогічними чинниками. Завдяки їх посиленню зростатиме духовний потенціал студентської молоді. У цілому в контрольній діагностиці отримано результати тестування студентів ЗНТУ в кількості 105 осіб: 53 особи склали експериментальну групу (ЕГ) та 52 особи, що не брали участь у формувальному експерименті, склали контрольну групу (КГ).

Упровадження виховної програми дало можливість прослідкувати кількісні та якісні зміни, що мали місце у процесі розвитку духовного потенціалу студентської молоді. Аналіз результатів експерименту дозволяє перевірити припущення щодо позитивного впливу засобів мистецтва, спрямованих на розвиток основних показників духовного потенціалу: осмисленості життя, життєвих цінностей, особистісних цінностей, компонентів та якостей особистісної зрілості та духовного потенціалу.

Оцінювання впливу виховної програми відбувалося шляхом послідовних психодіагностичних зрізів:

- перший зріз було спрямовано на фіксацію показників розвитку духовного потенціалу досліджуваних експериментальної та контрольної груп до початку формувального впливу;

- другий зріз відображав динаміку змін за показниками розвитку духовного потенціалу в експериментальній та контрольній групах після завершення експерименту.

Аналіз результатів формувального експерименту нашого дослідження виявив якісні та кількісні зміни показників рівнів розвитку духовного потенціалу в експериментальних та контрольних групах.

Результати формувального етапу дослідження дозволяють стверджувати, що під час роботи за програмою сприяння розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку в досліджуваних відбулися значні позитивні зміни за психологічними та педагогічними чинниками, що призвело до покращення показників духовного потенціалу. Це свідчить про позитивний вплив формувального експерименту на розвиток духовного потенціалу досліджуваних та ефективність застосування програми.

Якісні результати формувального експерименту дозволяють зробити висновок про те, що сприяння розвитку духовного потенціалу студентської молоді можливо саме за умови належної організації психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу студентської молоді, під час навчання у вищій школі.

На етапі формувального експерименту використовувалися кілька психодіагностичних методик, які дозволили зробити початкові та кінцеві заміри за психологічними чинниками, які визначають розвиток духовного потенціалу молоді. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтєва спрямований на дослідження осмисленості життя як психологічного чинника розвитку духовного потенціалу; морфологічний тест життєвих цінностей В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної спрямований на вивчення ціннісної структури особистості. Для визначення духовного спрямування особистості застосовано шкалу духовно-моральних цінностей як психологічного чинника розвитку духовного потенціалу. У результаті змін, життєвих цінностей мали відбутися зміни якості особистісних цінностей (доброта, універсалізм), психологічного чинника динаміки розвитку духовного потенціалу. Особистісні цінності визначали за допомогою методики Ш. Шварца. В разі змін за усіма методиками мали відбутися зміни в компонентах та якостях особистісної зрілості (доброчливість, емпатія, співпереживання, потреба в духовній близькості), які є психологічним чинником розвитку духовного потенціалу. Ці якості визначали за допомогою методики рівня особистісної зрілості Ю.З.

Гільбуха та діагностики духовного потенціалу студентів, розроблена і адаптована В.І. Носковим.

В подальшому за зазначеними методиками ми будемо аналізувати психологічні чинники розвитку духовного потенціалу, які були виокремлені і експериментально досліджені у другому розділі.

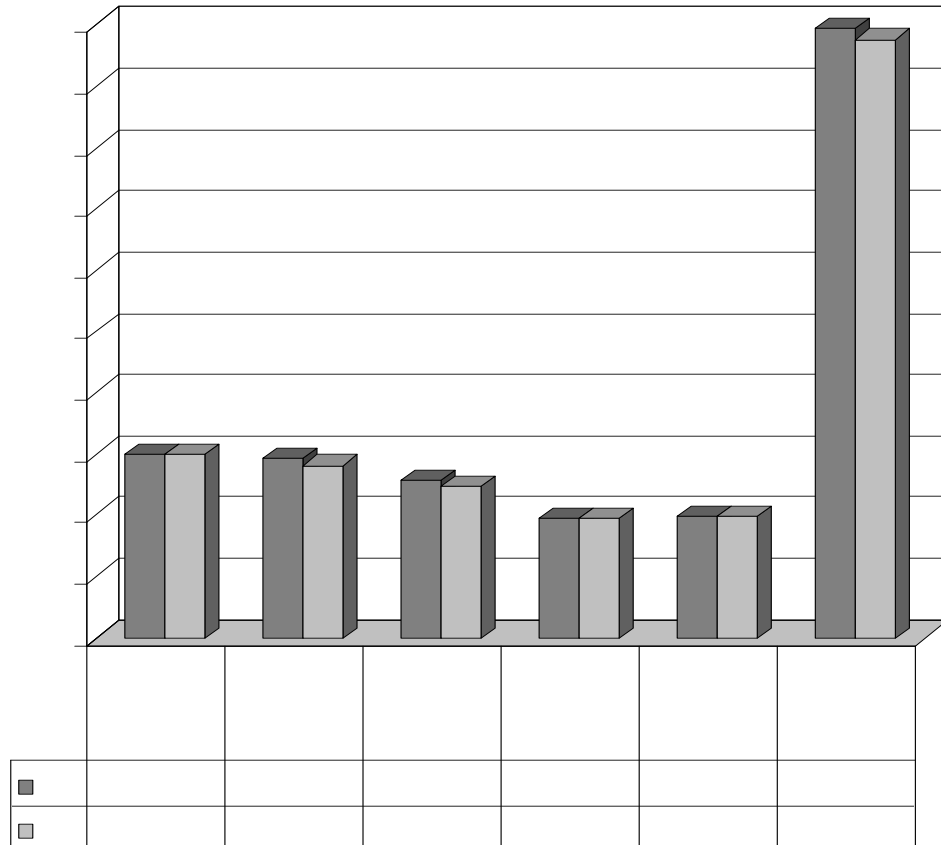

Рис. 3.1. Середні показники рівнів розвитку осмисленості життя студентів до формувального експерименту в балах

Результати формувального експерименту показують суттєві зміни психологічних чинників, які визначають розвиток духовного потенціалу в експериментальній групі (ЕГ) студентів та відсутність статистично значущих змін у показниках студентів контрольної групи (КГ). Отримані дані є достовірними при $p < 0,05$, що свідчить про ефективність результатів проведеного експерименту.

Як це видно з рис. 3.1, показники рівнів розвитку смисложиттєвих орієнтацій до формувального експерименту є майже однаковими у двох групах студентської молоді.

У порівняльній характеристиці попередньої та контрольної діагностики, зображеній на рис. 3.1, рис. 3.2, можемо відмітити підвищення за усіма показниками смисложиттєвих орієнтацій в експериментальній групі. Так, отримані дані свідчать, про позитивні зрушення в експериментальній групі, де показники за субшкалою загального показника «осмисленості життя» збільшилися. Суттєвих змін у показниках контрольної групи не відбулося.

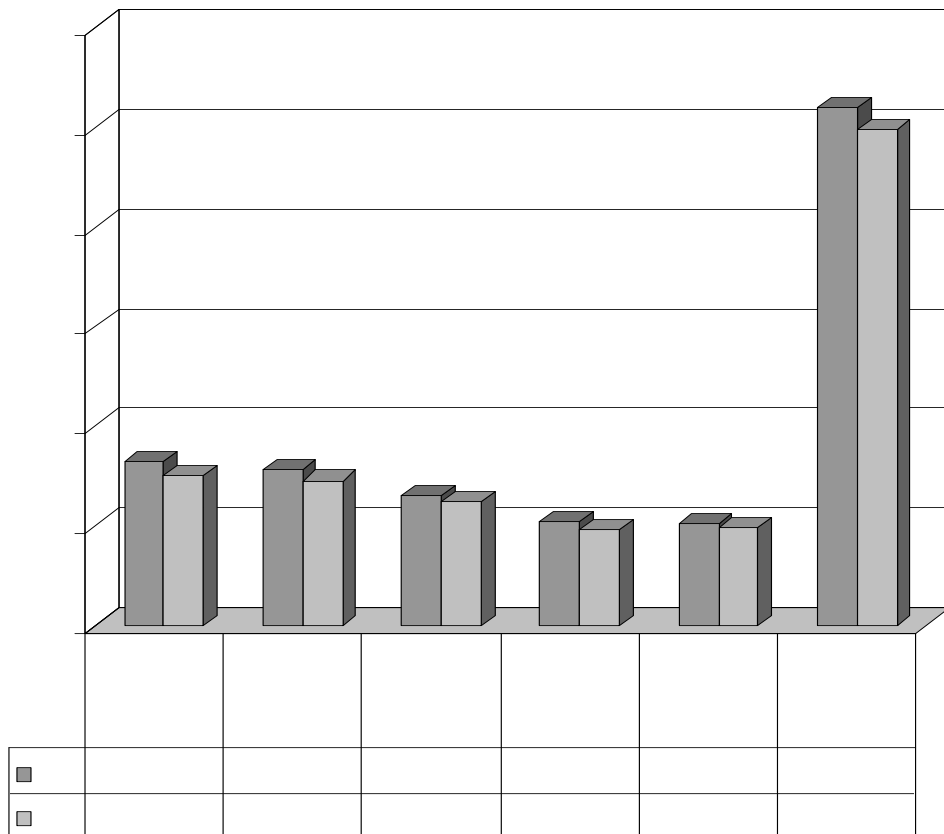

Рис. 3.2 Середні показники рівнів розвитку осмисленості життя студентів після формувального експерименту в балах

В експериментальній групі (рис. 3.2) зафіксовано підвищення загального показника рівня «осмисленості життя» (до формувального впливу – 99,41 бал, після – 104,02 бали). Отже, проведена виховна робота сприяла роздумам про призначення і смисл власного життя, усвідомленню власних смисложиттєвих орієнтацій та життєвих цінностей, формуванню навичок соціальної взаємодії.

Результати проведеної виховної роботи свідчать, що в експериментальній групі зросла кількість юнаків, які навчилися визначати конкретні життєві цілі та шукати способи їхньої реалізації. Зросла цікавість до життя, в зв'язку з чим юнаки стали отримувати більше задоволення від прожитої частини життя. Студенти краще почали усвідлювати часову перспективу, події свого життя (що зменшило розрив між минулим та майбутнім).

Таким чином, контрольне діагностування після проведеного формувального експерименту показало, що розроблений нами модуль «Вплив кінофільмів», який включав їх перегляд та обговорення, а також домашні завдання, мета яких – самоаналіз, самодослідження переживань, власних емоцій, думок позитивно вплинув на розвиток смисложиттєвих орієнтацій, які виступають психологічним чинником духовного потенціалу.

Перейдемо до аналізу розвитку життєвих цінностей у юнацькому віці.

Як бачимо з рис. 3.3, до формувального експерименту за усіма показниками духовно-моральних цінностей у двох групах студентської молоді є майже однаковими.

Ми простежуємо зміни у показниках розвитку духовно-моральних цінностей у експериментальній групі (рис. 3.4). За даними дослідження розвитку духовно-моральних цінностей, у контрольній групі змін не відбулося (рис. 3.3).

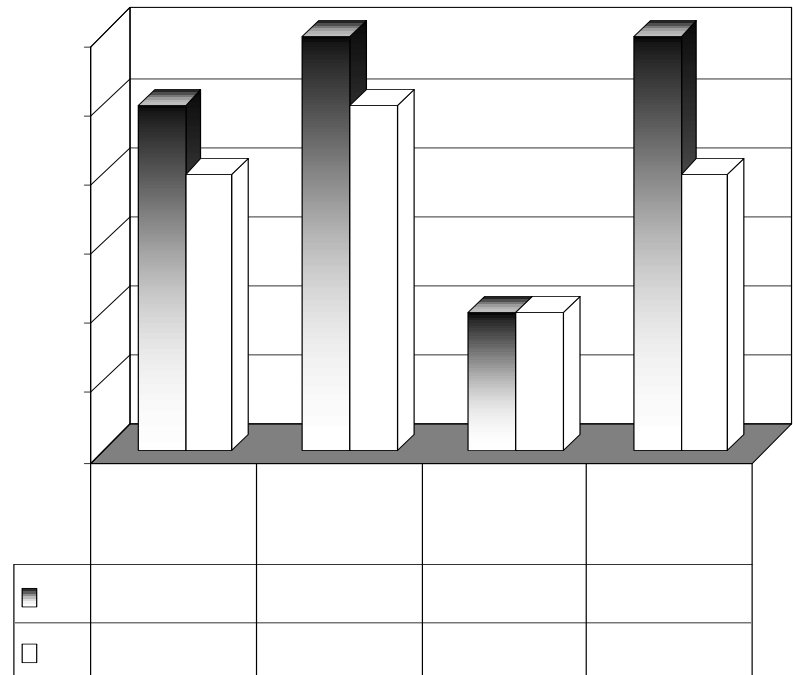

Рис. 3.3 Середні порівняльні показники розвитку духовно-моральних цінностей студентів початкової діагностики груп

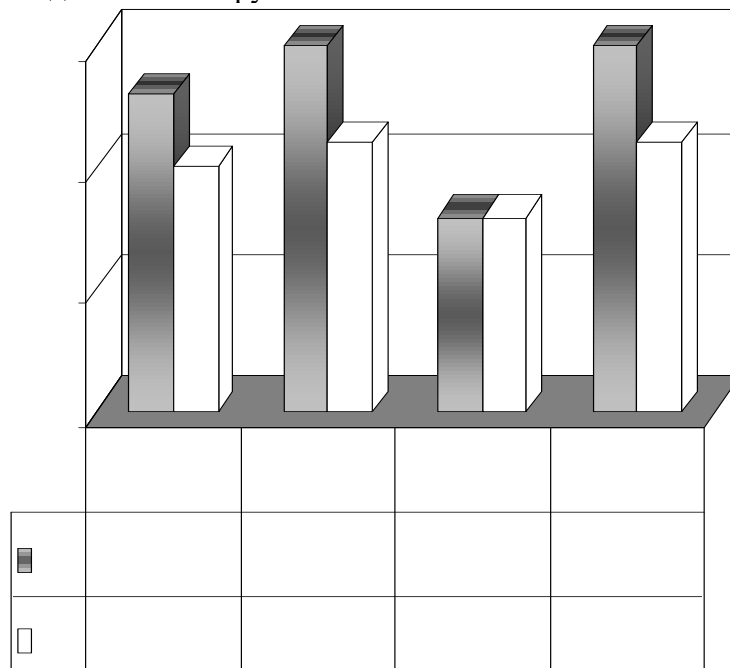

Рис. 3.4 Середні порівняльні показники розвитку духовно-моральних цінностей студентів контрольної діагностики груп

У експериментальній групі ми спостерігаємо зміни за трьома шкалами розвитку духовно-моральних цінностей студентів: «Розвиток себе» (до формувального експерименту – 42 бали, після 43 балів), «Духовне задоволення» (до формувального експерименту – 42 бали, після – 45 балів), «Активна соціальна позиція» (до формувального експерименту – 42 бали, після – 45 балів). Зростання показників не є значним, але вплив психолого-педагогічного супроводу простежується. Юнаки більше працюють над власним розвитком та самовдосконаленням. Добрі вчинки заради інших людей, які вони робили у дитячих лікарнях, дитячих інтернатах дали можливість отримати духовне задоволення. Посильна участь студентів у роботі громадських організацій посприяла розвитку активної соціальної позиції у житті.

Незначне зростання показників можемо пояснити декількома причинами. По-перше, працювати над своїм духовним зростанням дуже складно, коли у суспільстві немає ustalених духовних цінностей та ідеалів. По-друге, ми не можемо виключати стихійного впливу соціального середовища мікро- і макрорівнів на розвиток духовного потенціалу студентів.

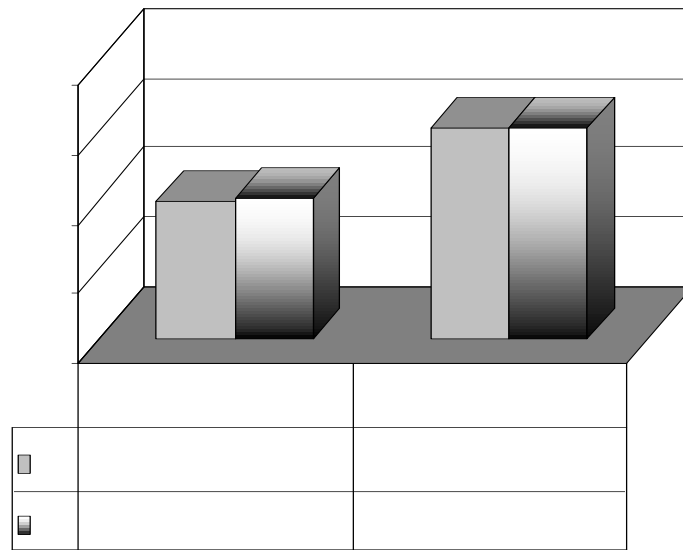

Рис. 3.5 Середні порівняльні показники розвитку особистісних цінностей студентів початкової діагностики груп

Під час формувального експерименту відбулося суттєве підвищення показників особистісних цінностей, насамперед, «універсалізм» та «доброта» у експериментальній групі. Ці цінності спрямовані на дбайливе ставлення як до природи, так і до людини. Як ми бачимо з рис. 3.5, до формувального експерименту ці показники у двох груп були майже однакові.

Беручи до уваги те, що ми у своїй програмі застосували не лише вплив засобів мистецтва, а волонтерство і благодійність для розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці, для нас важливо простежити зміни, які відбулися з молодими людьми після участі у благодійних заходах. Саме у цих заходах студенти мали можливість виявити доброту, турботу про хворих дітей, які потребують не лише лікарського втручання, а й позитивного спілкування, розуміння і підтримки. Під час спілкування з дітьми студенти мали можливість зробити для себе певні життєві визначення: проаналізувати і переосмислити життєві пріоритети, визначити свої першочергові життєві цінності.

Ефективність проведеної нами виховної роботи спостерігається у порівнянні з результатами контрольної групи. У контрольній групі зафіксоване незначне зростання показників за цінностями «універсалізм», «доброта» (рис. 3.5). Динаміку змін простежуємо у двох зазначених цінностях лише у експериментальній групі (рис. 3.6).

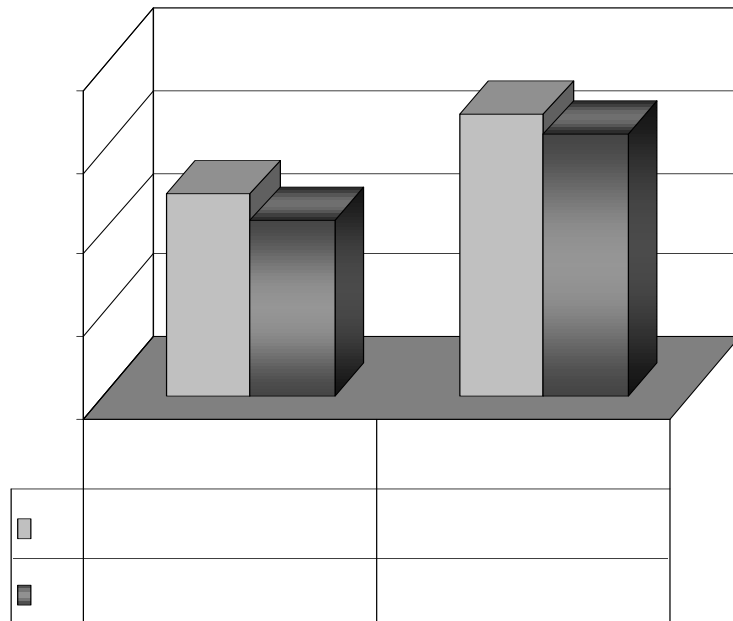

Рис. 3.6 Середні порівняльні показники розвитку особистісних цінностей студентів контрольної діагностики груп

В результаті проведеної навчально-виховної роботи в експериментальній групі зросли показники за цінністю «доброта» (до формувального впливу – 22,13 бали, після – 24,32 бали). Після формувального експерименту студенти стали більш співчутливими до інших людей, відгукуватися на горе, проявляти милосердя по відношенні до того, хто потребує допомоги. Зроблені студентами добрі вчинки для інших людей дали їм можливість проявити щирі добрі почуття.

За цінністю «універсалізм» також відбулися певні зміни (до формувального впливу – 32,6 бала, після 34,15 бала). Перегляд і обговорення студентами кінофільмів, які стосувалися природи, дало можливість переоцінити ставлення до неї. Щорічне прибирання студентами острова Хортиці дало можливість відчутти себе корисним у догляді за довколишнім середовищем. Отже, можемо говорити про те, що отримані студентами теоретичні знання в поєднанні з рефлексією та практичною діяльністю дають хороший результат.

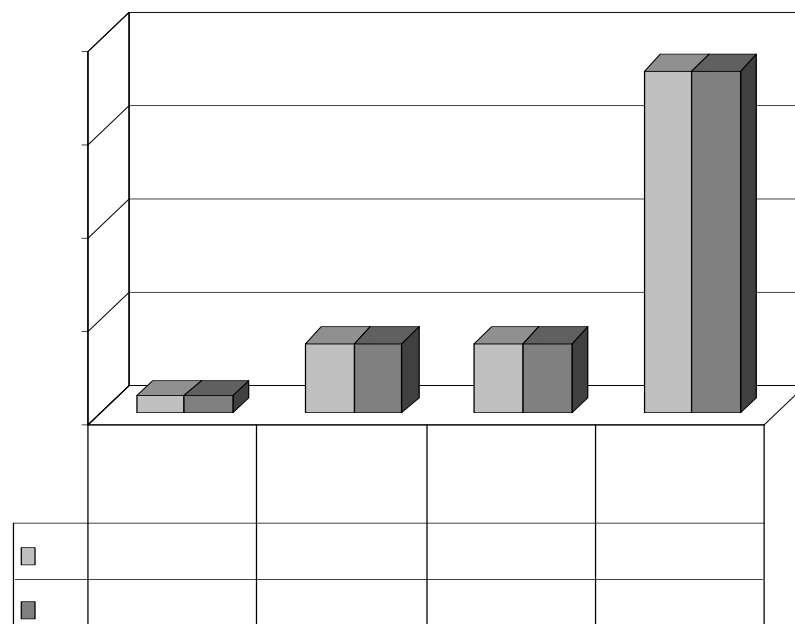

Рис. 3.7 Середні порівняльні показники розвитку структурного компоненту особистісної зрілості «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» початкової діагностики груп

Для відстеження динаміки психологічного чинника компонентів та якостей особистісної зрілості, а також ефективність проведеної роботи щодо розвитку духовного потенціалу студентів до початку та по закінченні формульованого експерименту в двох групах застосовувалась шкала «здатність до психологічної близькості з іншими людьми».

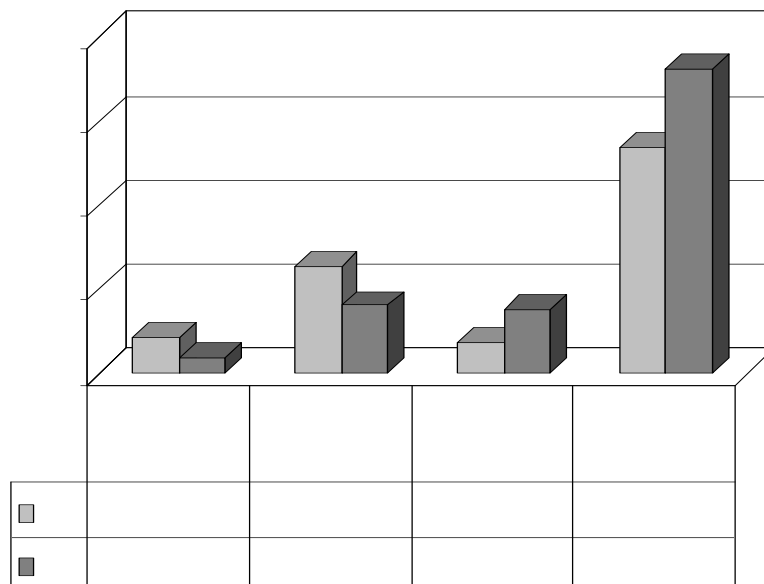

Рис. 3.8 Середні порівняльні показники розвитку структурного компоненту особистісної зрілості «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» контрольної діагностики груп

Результати дослідження свідчать, що після формульованого експерименту студенти стали більш доброзичливими по відношенню один до одного. Завдяки роботі з хворими дітьми студенти навчилися співпереживати чужому горю, приймати інших людей такими, якими вони є, краще розуміти інших. Студенти навчилися слухати інших, відчували потребу в духовній близькості з оточуючими людьми.

Кращим доказом усього сказаного є результати дослідження формульованого експерименту, який засвідчує певні зміни у експериментальній групі за всіма рівнями компонентів та якостей особистісної зрілості за шкалою «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» (рис. 3.8). У контрольній групі (рис. 3.7) змін не відбулося. Зазначимо, що до формульованого експерименту ці показники були однаковими у двох групах.

Як видно з рис. 3.8, визначений нами психологічний чинник «здатність до психологічної близькості з іншими людьми» має певний розвиток у студентської молоді. «Вельми високий рівень здатності до психологічної близькості з іншими людьми» (до початку формульованого експерименту – 3,7%, після – 8,7%). Певні зміни відбулися у «Високому рівні здатності до психологічної близькості з іншими людьми» (до формульованого впливу – 15,09%, після 25,5%), тобто більша кількість студентів покращила свій результат.

Істотно знизився «Задовільний рівень здатності до психологічної близькості з іншими людьми» (до формульованого експерименту – 15,09%, після – 7,5%), а також знизився «Незадовільний рівень здатності до психологічної близькості з іншими людьми» (до формульованого експерименту – 73,5%, після – 54,1%).

Отже, отримані результати надають можливість зробити висновок щодо позитивного впливу психолого-педагогічного супроводу на розвиток духовного

потенціалу студентів ЕГ. Як підтвердження, бачимо підвищення показника динаміки особистісної зрілості «здатність до психологічної близькості з іншими людьми». У контрольній групі за даним показником змін практично не відбулося.

Таким чином, отримані результати довели, що психолого-педагогічні чинники піддаються розвивальним впливам за умови впровадження спеціалізованої програми. У свою чергу, розвиток психолого-педагогічних чинників вплинув на зростання духовного потенціалу досліджуваних.

Оцінка змін розвитку духовного потенціалу (у таблиці 3.1.) показала, що до проведення формувального експерименту у двох досліджуваних групах переважали показники середнього рівня розвитку духовного потенціалу.

Отримані дані свідчать про позитивні зрушення показників в експериментальній групі - показники високого рівня розвитку духовного потенціалу зросли більш, ніж у два рази (до експерименту – 28%, після – 75%). Відповідно показники середнього (до експерименту – 70%, після – 24,5%) та низького рівнів розвитку духовного потенціалу зменшилися (до експерименту – 2%, після – 0,5%).

Таблиця 3. 1

Середні показники рівнів розвитку духовного потенціалу студентів (КГ) контрольної групи та (ЕГ) експериментальної групи

Рівні розвитку духовно-моральних орієнтацій	(КГ)		(ЕГ)	
	до	після	до	після
1 – високий	25,3%	27%	28%	75%
2 – середній	50,9%	59%	70%	24,5%
3 – низький	23,8%	14%	2%	0,5%

Для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формувального експерименту за допомогою t-критерію Стьюдента було обчислено його емпіричні значення.

Показники статистичної достовірності за обчисленими показниками $p = 0,01 \leq 0,05$. Отже, можемо стверджувати, що відмінності між результатами в експериментальній та контрольній групах є статистично значущими і засвідчують достовірність позитивних зрушень, що відбулися у зміні особливостей впливу психологічних та педагогічних чинників на розвиток духовного потенціалу студентів під час формувального експерименту.

Кореляційний аналіз даних до та після формувального експерименту виявив у експериментальній групі помірний позитивний зв'язок (0,444), який майже у два рази менший, ніж значення коефіцієнту, отриманого для контрольної групи (0,843). Зазначені результати пояснюються тим, що актуалізація дії психолого-педагогічних чинників зумовила суттєвий розвиток духовного потенціалу.

Отримані результати довели, що психолого-педагогічні чинники піддаються розвивальним впливам за умови впровадження спеціалізованої програми. У свою чергу, розвиток психолого-педагогічних чинників вплинув на зростання духовного потенціалу у досліджуваних.

Результати формувального експерименту підтвердили робочу гіпотезу в тій її частині, що духовний потенціал може розвиватися завдяки активізації психолого-педагогічних чинників.

Узагальнення результатів експериментальної роботи дало підстави для розроблення методичних рекомендацій для викладачів та кураторів груп, класних керівників щодо розвитку духовного потенціалу учнів і студентів юнацького віку. Розвиток духовного потенціалу особистості має відбуватися систематично у період навчання.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило наше припущення та дозволило сформулювати наступні висновки.

Висновки до третього розділу

Результати формувальної частини експерименту щодо психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці підтвердили припущення про те, що розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних та педагогічних чинників (смысловиттєвих орієнтацій, духовно-моральних цінностей, потреби жити для інших, компонентів та якостей особистісної зрілості, виховного процесу у навчальному закладі). Основним завданням психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці стало створення оптимальних умов для зростання їх духовно-моральних цінностей, спрямованого на смисли, життєві та особистісні цінності, компоненти та якості особистісної зрілості, які є значущою умовою духовного розвитку особистості.

Нами був розроблений психолого-педагогічний супровід розвитку духовного потенціалу юнаків «Духовний потенціал молоді: шлях розвитку». Програма психолого-педагогічного супроводу містила чотири основні модулі, зміст яких здійснював цілеспрямоване посилення дії психологічних та педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу: «Вплив кіномистецтва на духовний розвиток особистості» (перегляд і обговорення кінофільмів), «Розвиток духовного потенціалу засобами художньої літератури» (читання та обговорення літературних творів), «Роль художнього мистецтва у розвитку духовності особистості» (перегляд художніх картинних виставок і обговорення отриманих вражень), «Вплив театрального мистецтва на розвиток духовного потенціалу» (перегляд і обговорення театральних вистав). Іншими формами роботи зі студентською молоддю виступили: благодійність, волонтерство та робота у громадських організаціях.

Розроблена та реалізована програма розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці показала достатньо високу ефективність та підтвердила можливість посилення психологічних та педагогічних чинників, зростання яких веде до розвитку духовного потенціалу. У програмі обґрунтовано актуальність, мету, завдання, розкрито принципи побудови змісту програми, основні методи та техніки роботи. Результати аналізу рефлексивної частини програми засвідчили позитивне ставлення більшості учасників експериментальної групи до запропонованих модулів програми, ефективність обраних прийомів та методів, позитивні зміни основних показників психолого-педагогічних чинників. Одним з ефективних засобів сприяння розвитку компонентів та якостей особистісної зрілості, вважаємо волонтерство та благодійність, вони є ефективними засобами при вирішенні поставлених завдань під час проведення формувального експерименту.

Основним напрямом, змістовним компонентом програми стало сприяння розвитку смысловиттєвих орієнтацій та життєвих цінностей, які відіграють ключову роль у подальшому розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці. Проведене дослідження свідчить, що показники смысловиттєвих орієнтацій та життєвих цінностей суттєво вплинули на розвиток духовного потенціалу студентської молоді. Це положення розглядається як основний висновок проведеного формувального експерименту.

Аналіз рівнів прояву основних показників психолого-педагогічних чинників засвідчив, що комплексна програма та заходи, які проводили зі студентами, позитивно позначилися на всіх учасниках експериментальної групи. Покращилися показники психологічних чинників (смысловиттєві орієнтації, духовно-моральні цінності, соціальна потреба жити для інших, компоненти та якості особистісної зрілості). Позитивна зміна зазначених показників підвищує задоволеність учасників експериментальної групи собою, соціальним оточенням, забезпечує задоволеність якістю свого життя. Завдяки реалізації

програми під час формувального експерименту вдалося підвищити рівень життєвих та особистісних цінностей та підтвердити ефективність застосування розробленої комплексної програми з розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці. Отже, програма може слугувати робочим інструментом у професійній діяльності викладачів, кураторів вищих навчальних закладів.

Оптимальною моделлю сприяння розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці може бути комплекс спеціально створених зовнішніх та внутрішніх умов психолого-педагогічного супроводу під час навчання студентів у вищому закладі освіти. До зовнішніх умов належить ефективна організація психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу студентства шляхом розвитку смислових, ціннісних та духовно-моральних орієнтацій студентів. До внутрішніх умов відносимо внутрішньо-особистісний розвиток юнаків шляхом збагачення ціннісно-смислової сфери через розвиток самоаналізу та рефлексії, набуття молодого людиною духовного досвіду, який розширює її особистісний і соціальний потенціал та виступає потенційною умовою розвитку духовного потенціалу у юнацькому віці.

Зміст третього розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Шевчук З. М. Теоретичні й емпіричні аспекти дослідження духовного потенціалу молоді / З. М. Шевчук // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2012: у 7 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя: Поліграф. центр «Сору Art», 2012. – Т. 4. – С. 54 – 56.
2. Шевченко Н. Ф. Духовний потенціал молоді: шлях розвитку / Н. Ф. Шевченко, З. М. Шевчук // Науково-практичний посібник / Запорізький національний університет. – Запоріжжя 2011. – 100с.
3. Шевчук З.М. Життєві цінності особистості як передумова розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці / З.М. Шевчук // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» За ред. С.Д. Максименко, Н.Ф. Шевченко – Запоріжжя ЗНУ, 2012. – С. 96 – 100.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми розвитку духовного потенціалу особистості в юнацькому віці, що полягало у виявленні рівнів його розвитку (високий, середній, низький) та психолого-педагогічних чинників розвитку духовного потенціалу, в обґрунтуванні, розробці й апробації психолого-педагогічного супроводу з розвитку духовного потенціалу юнаків.

1. Духовний потенціал особистості, враховуючи сучасні міждисциплінарні теоретичні та емпіричні дослідження, визначається як вищий ступінь людської самоорганізації, що надає людині можливість повноцінно реалізувати свої внутрішньо-особистісні духовні сили. Вчені визначають юнацький вік особистості як сенситивний період для засвоєння духовних цінностей та духовного розвитку. Головним новоутворенням цього віку є відкриття свого «Я», розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, появу життєвого плану. Юнацький вік є значущим періодом активного розвитку особистості, коли складаються сприятливі умови для становлення інтегративного психічного утворення смислу життя. Багатьма вченими юнацький вік визначається як період самовизначення в соціальному, особистісному, професійному, духовно-практичному плані, що дає можливість найбільш інтенсивно і продуктивно розвивати духовний потенціал молодого людини.

2. Критеріями розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці є: ставлення юнака до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер його життєдіяльності, духовно-творча активність, орієнтація на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності. За вказаними критеріями духовний потенціал особистості юнацького віку можна охарактеризувати як особистісну якість, яка інтегрує ставлення юнака до іншої людини як до самоцінності, творчий та альтруїстично спрямований характер його життєдіяльності, духовно-творчу активність особистості та орієнтацію на високі морально-естетичні загальнолюдські цінності. У процесі визначення показників та рівнів розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку встановлено, що високий рівень розвитку характеризується спрямуванням особистості юнака на духовний розвиток, що виявляється у його життєдіяльності, якій притаманна більша конструктивність, продуктивність та творчість. Особистості з високим рівнем розвитку духовного потенціалу притаманні високі морально-естетичні загальнолюдські цінності. Середній рівень розвитку духовного потенціалу особистості юнацького віку характеризується вибірковою ставлення до оточуючих, що проявляється у поверхневих морально-естетичних загальнолюдських цінностях, які не завжди проявляються у вчинках. Низький рівень характеризується переважанням низької духовності, що проявляється в поведінці особистості та її спілкуванні з оточуючими. Особистості з низьким рівнем розвитку духовного потенціалу лише незначною мірою притаманна конструктивність, продуктивність та творчість і майже відсутні морально-естетичні загальнолюдські цінності. Переважання середнього рівня розвитку духовного потенціалу вказує на наявність резервів виховного впливу на особистість юнака.

3. Психологічними чинниками розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці є: смисложиттєві орієнтації (пошук сенсу життя), які домінують в особистісному розвитку; духовно-моральні цінності (саморозвиток, духовне задоволення, активна соціальна позиція), які відображають ставлення людини до власного внутрішнього духовного світу; соціальна потреба жити для інших (доброта, універсалізм), тобто не лише добре ставлення до людей, а й до природи; компоненти та якості особистісної зрілості (добррозичливість, емпатія, вміння слухати, співпереживання, потреба в духовній близькості), ставлення до себе та до інших людей.

4. Педагогічними чинниками, що впливають на рівні соціального мікро- та макросередовища виступають: задоволеність стосунками в сім'ї (емоційний комфорт та узгодженість між членами сім'ї, психологічна підтримка родини); задоволеність виховною діяльністю навчального закладу (соціально-психологічним кліматом в учнівській або студентській групі); виховний вплив засобів масової інформації, громадських організацій, культурних традицій регіону.

5. Ефективною щодо розвитку духовного потенціалу юнаків є авторська програма «Духовний потенціал молоді: шлях розвитку» як система цілеспрямованого та спеціально організованого впливу на духовний розвиток юнаків та активізацію їх внутрішніх духовних ресурсів до особистісного зростання у процесі усвідомлення власного життя.

Поєднання в ній мистецтва і благодійного вчинку дало можливість вплинути на розвиток у юнаків здатності до психологічної близькості з іншими людьми, розвиток духовно-моральних цінностей, формування активної соціальної позиції. Це виявилось у щирому ставленні один до одного та до оточуючих, у відповідальності за свої вчинки, у благодійній допомозі людям та участі у різних добродійних акціях.

6. Сприяння розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці можливе через розвиток ціннісно-сислової сфери особистості. Оптимальною моделлю сприяння розвитку духовного потенціалу юнаків може бути комплекс спеціально створених зовнішніх та внутрішніх умов психолого-педагогічного супроводу під час навчання у вищому закладі освіти. До зовнішніх умов належить ефективна організація психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку духовного потенціалу юнацтва у вищому навчальному закладі шляхом розвитку ціннісно-сислових та духовно-моральних орієнтацій. До внутрішніх умов – внутрішньо-особистісний розвиток юнаків шляхом збагачення ціннісно-сислової сфери через розвиток самоаналізу та рефлексії, набуття духовного досвіду, який розвиває духовний потенціал молоді.

Проведене дисертаційне дослідження не претендує на вичерпне розв'язання складної і багатопланової проблеми розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці. Перспективними напрямками її продовження можуть стати спеціалізовані програми, які б мали цілеспрямовану орієнтацію соціально-психологічних впливів, що дозволило б забезпечити розвиток духовно-моральних орієнтацій студентської молоді як значущої умови розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Абрамова А. Г. К проблеме духовно-нравственного воспитания личности / А. Г. Абрамова. Обновляющаяся Россия: формирования нового гуманитарного пространства. – Саранск, 1997. – С. 232 – 235.
4. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов./ Г.С. Абрамова. – 4 – е изд., стереотип – М.: Издательский центр «Академия», 1991. – 672 с. .
5. Ананьев Б. Г. Комплексное изучение человека и психологическая характеристика / Б. Г. Ананьев // Вопросы психологии. – 1968. – № 6. – С. 21–33.
6. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Ленинград : ЛГУ, 1968. – 338 с.
8. Андрущенко В.П. Духовна сутність освіти / В.П.Андрущенко // вища освіта України. – 2007. – №1. – С. 5 – 10.
9. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 104 с.
10. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Г. С. Сковорода / Д. І. Багалій. – Харків: Державне видавництво України. – 1926. – 397 с.
11. Баева Л. В. Духовность и ее грани // Духовное становление личности в современных условиях: Матер. Международ.науч.конф. 18-20 сентября 2002 г. – С. 107 – 117.
12. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). К. – Рівне: видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
13. Балл Г. О. Категорія значення і смислу в аналізі духовної культури // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Том 14. – С. 153 – 155.
14. Балабанова Л. М. Психолого-педагогічні проблеми студентського віку / Л. М. Балабанова // Психологія: зб. наук. праць НПУ. – К., 1999. – Вип. 4 (7). – С. 169–174.
15. Барабаш О. Парадигма духовності в сучасній педагогіці // Обрії. – 1998. – №1. – С. 22 – 24.
16. Баранова С.В. Основные положения духовно-нравственного наставничества / С.В.Баранова // Изд., Новая реальность 2011. – 176с.
17. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
18. Бех І. Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
19. Бех І. Д. Духовна енергія вчинку: наук.-метод. посіб. / І.Д. Бех. – Рівне.: РДГУ, 2004. – 42 с.
20. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. Посіб. / І.Д.Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256с.
21. Белорусов С.А. Псевдо-религиозный культ и члени семи: искажение духовной формации / С.А.Белорусов // Журнал практического психолога. – 2000, №1-2. – С 168-175.

22. Бердяев Н.А. Духовный кризис интеллигенции / Н.А.Бердяев. – Изд., Канон 1998г. – 400с.
23. Бердяев Н.А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека / Н.А.Бердяев. – М.: Республика, 1998. – 350с.
24. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Духовность. Психология, соціологія, семантика / С.К.Бондырева, Д.В.Колесов // Изд., МПСИ, МОДЭК 2011. – 144с.
25. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Матрица Духовности / С.К.Бондырева, Д.В. Колесов // Изд., МПСИ, МОДЭК 2008. – 192с.
26. Боришевський М. Й. Духовність в особистісних вимірах / М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2008. – Т. X., Ч. 4. – С. 61 – 69.
27. Боришевський М.Й. Духовність особистості у процесі соціалізації / М.Й. Боришевський // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10, Вип. 6. – С. 12 – 16.
28. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й Боришевський // Педагогіка і психологія: науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 1997. – №1 (14). – С. 144 – 150.
29. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат / М.Й. Боришевський. – К.: ІП АПН України, 1993. – 24 с.
30. Бодалев А. А. Личность и общение : избр. психол. труды / А. А. Бодалев. – М. : Международ. пед. акад., 1995. – 326 с.
31. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – С Пб. : Речь, 2003. – 440 с.
32. Божович Л. И.: Проблемы формирования личности : избр. психол. труды / Л . И. Божович. – М. : Международ. пед. акад., 1995. – 212 с.
33. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – С Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
34. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь.– М. : Мысль, 1988. – 304 с.
35. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестник Московского университета. – 1981. – № 2. – С. 46–55. – (Серия «Психология» ; вып. 14).
36. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3–19.
37. Братусь Б. С. Психология и этика. Возможна ли нравственная психология? / Б.С. Братусь // Человек. – 1998. – №2. – С. 50-59.
38. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : РАН , 1994. – 109 с.
39. Бурно М.Е. Клиническая психотерапия / М.Е.Бурно // 2-е, дополненное и переработанное издание. – М.: Академический Проект; Деловая книга, 2006. – 800с.
40. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 183 с.
41. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал / Г.Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
42. Виноградова В. Проблеми соціалізації студентської молоді / В. Виноградова // Соціальна психологія. – 2007.– Спец. вип. – С. 150–151.
43. Вилюнас В. И. Психологические механизмы мотивации человека / В.И. Вилюнас. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.

44. Вікова психологія / [за ред. проф. Г.С. Костюка]. – К.: Рад. школа, 1976. – 276 с.
45. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. для студентів магістратури. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
46. Вовк А.О. Психологічні чинники набуття життєвого сенсу [Текст] / А.О. Вовк. // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. Костюка АПН України. . – 2004. – Т. 6, Вип. 1. – С. 67–75.
47. Войцехович В. Э. Духовные основы здоровья / В. Э. Войцехович // Мир психологии. – 2000. – № 4. – С. 234–243.
48. Волков Б.С. Психология юности и молодости: учебное пособие / Б.С. Волков. – М.: Академический Проект: Трикста, 2006. – 256 с.
49. Воронцов М.Л. Психологические механизмы формирования личностного потенциала и профессионализма в подготовке преподавателя-лингвиста : диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / М.Л.Воронцов. – Нижний Новгород, 2004. – 219с.
50. Водопьянова Н. Е. Оценка уровня удовлетворенности качеством жизни / Н. Е. Водопьянова // Практикум по психологии здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. – М. : Питер, 2005. – С. 148–155.
51. Войцехович В. Э. Духовные основы здоровья / В. Э. Войцехович // Мир психологии. – 2000. – № 4. – С. 234–243.
52. Гаджиева Н. М. Основы самосовершенствования / Н. М. Гаджиева, Н. Н. Никитина, Н. В. Кислинская. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 144 с.
53. Гільбух Ю. З. (ред.) Тест-опросник личностной зрелости. – К.: Научно-практический центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. – 23 с.
54. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К. : Наук. думка, 1984. – 208 с.
55. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
56. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. — К.: Либідь, 1993. — 264 с.
57. Грановська Р.М. Психология веры / Р.М.Грановська // 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, Серия «Мастера психологи» – 2010. – 480с.
58. Грот Н.Я. О душе в святы с современными учениями о силе: Опыт философского построения / Н.Я.Грот // Одесса, 1886. – 92с.
59. Гроф К, Гроф С. Духовный кризи. Когда преобразование личности становится кризисом / К.Гроф, С.Гроф // Изд. АСТ – 2003. – 384с.
60. Губко О. Психологія українського народу : у 4 кн. / О. Губко. – К. : ПВП «Задруга», 2004. Кн. 1 : Психологічний склад праукраїнської народності. – 2004. – 400 с.
61. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
62. Гуманістична психологія: Антологія: В 3-х т: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. Р. Трача, Г. Балла. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001 – 279с.
63. Гуревич К. М. Психологическая диагностика : учеб. пособ. // К. М. Гуревич, Е. М. Борисова. – М. : УРАО, 2000. – 304 с.
64. Гурова Р. Г. Духовный мир молодежи в меняющейся России XX века (лонгитюдное социально-психологическое исследование 1960–2000 гг.) / Р. Г. Гурова // Мир психологии. – 2000. – № 4. – С. 147–159.

65. Декарт Р. Геометрия / Р. Декарт // С приложения избранных работ П. Ферма и переписки Декарта, Изд. Либриком 2010. – 296с.
66. Джемс У. Личность / У. Джемс // Психология личности : тексты. – М. : Изд-во МГУ. – 1982. – С. 61–70. Дзюба І. Духовний потенціал нашого народу не вигас / І. Дзюба // Слово і час. – 1993. – №7. – С. 3-5.
67. Дзюба І. Духовний потенціал нашого народу не вигас / І. Дзюба // Слово і час. – 1993. – №7. – С. 3-5.
68. Докшукина Ф.В. От дошкольника – к студенту : путь субъектного становления / Ф.В. Докшукина // Психология студента как субъекта учебной деятельности: сб. науч. трудов. – М., 1989. – Вып. 327. – С. 40–47.
69. Дубровина И. В. Проблемы социализации человека / И.В. Дубровина // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 142–143.
70. Дубровина И. В. Проблемы социализации человека / И. В. Дубровина // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 142–143.
71. Дубровина И. В. Психологическая служба образования / И. В. Дубровина // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 2. – С. 83–93.
72. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 168 с.
73. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
74. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
75. Журавлев А. Л. Специфика междисциплинарных исследований в психологии / А. Л. Журавлев // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 6. – С. 83–88.
76. Журавлев А.Л, Юревич А.В. Психология нравственности / А.Л.Журавлев, А. В.Юревич // Изд. Институт психологи РАН. – 2010. – 512с.
77. Заброцький М.М. Основи вікової психології: навч. посіб. / М.М. Заброцький – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 112 с.
78. Завгородня О. Моральність як психологічна проблема / О. Завгородня // Психологія і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 60 – 77.
79. Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. – 2-е вид. – К.: Юрінформ, 1992. – С. 18–24.
80. Загальна психологія / [за заг. ред. акад. С. Д. Максименка]. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 704 с.
81. Запорожец А. В. Избранные психологические труды / А. В. Запорожец : в 2 т. – М. : Педагогика, 1986.
Т. 1. – 1986. – 316 с.
Т. 2. – 1986. – 296 с.
82. Зеличенко А. Психология духовности / А. Зеличенко. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 400 с.
83. Зинченко В. П. Функциональная структура действия / В. П. Зинченко, Н. Д. Гордеева. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 5–41, 170–196.
84. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – №3. – С. 104-114.
85. Знаков В.В. Психология понимания правды / В.В. Знаков // СПб.: Алетейя – 1999. – 282с.

86. Зязюн І.А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / І. А. Зязюн // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: збірник наукових праць / за ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків: НТУ «ХПІ», 2003 – Вип. 1(5). – С. 32 – 41.
87. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність як мистецька дія: посібник для вчителів / І.А. Зязюн. – К.: Рідна школа, 1995. – №7-8. – С. 31-50.
88. Іваненкова С.І. Для духовного збагачення людини / С.І. Іваненкова // Політика і час. – 1991. – №3 – С. 22 – 25.
89. Іванашко О. Є. Психологічний аналіз усвідомлення здорового способу життя дітьми дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец 19.00.07 / Іванашко Оксана Євгенівна . – Рівне, 2001. – 221 с.
90. HYPERLINK "<http://bystrytsky.org/ideacult.htm>" Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є.К. Бистрицький, С. В. Пролеєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. — К.: Альтерпрес, 2003. — 192 с. — Із зм.: Вступ. — С. 3-11; Конфлікт культур та філософія толерантності. — С. 77-96.
91. Ильичева И.М. Введения в психологию духовности / И.М. Ильичева // Изд. МПСИ – 2006. – 350с.
92. Ильичева И.М. Духовность в зеркале философско-психологических учений (от древности до наших дней) / И.М.Ильичева // Изд . МПСИ – 2003. – 208с.
93. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта исследование в 2-х томах Париж, 1953 М.: «Русская книга», 2002 – 482с.
94. Каган М.С. О духовном / М.С. Каган // Вопросы философии. – 1985. – №9. – С. 91 – 102.
95. Каган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
96. Кант И. Трактаты и письма / И.Кант // Изд. Наука – 1980. – 712с.
97. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Сочинения. Т.3. М., 1996.
98. Капська А.Й. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / А.Й. Капська. – К.: Інкос, 2001. – 140 с.
99. Кан-Калик. Учителю о педагогическом общении : книга для учителя / Кан-Калик – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
100. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В.Н.Карандашев // узд. Речь, 2004. – 72 с.
101. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко // Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2009. – 512с.
102. Клименко В. В. Ознаки станів здоров'я // Загальна психологія / В. В. Клименко ; за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. – Вінниця : Нова книга, 2004. – С. 666 – 690 с.
103. Климов Ю. М. Поколение кризиса или кризис поколений? / Ю. М . Климов. – М. : Мысль, 1988. – 270 с.
104. Климова В. И. Человек и его здоровье / В. И. Климова. – М. : Знание, 1985. – 192 с.
105. Клиническая психиатрия / [Н. Е. Бачериков, К. В. Михайлова, В. Л. Гавенко и др.]. – К. : Здоров'я, 1989. – 512 с.

106. Ключко А. В. Суверенность личности как основание психологического здоровья / А. В. Ключко, О. М. Краснорядцева // Вестник Барнаульского государственного педагогического университета. – 2001. – № 1. – С. 4–9.
107. Ковалев А. Г. Психологические особенности человека : в 2 т. / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958.
Т. 1. – 1958. – 262 с.
Т. 2. – 1958. – 253 с.
108. Колісник О.П. Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія / О.П. Колісник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.
109. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
110. Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителя / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
111. Кон И. С. Психология юношеского возраста : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 256 с.
112. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 23–35.
113. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
114. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С.Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
115. Костюк Г. С. Психологічні погляди Г. С. Сковороди / Г. С. Костюк // Нариси з історії вітчизняної психології XVII–XVIII ст. – К. : Рад. школа, 1952. – С. 160–187.
116. Коломинский Я. Л. Психология общения / Я. Л. Коломинский. – М. : Знание, 1974. – 96 с.
117. Конопкин О. А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъектного развития / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 128–135.
118. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 22–34.
119. Крупник Е.П. Психологическое воздействие искусства / Е.П. Крупник. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1999. – 240 с
120. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації / В.Г.Кремень // педагогіка і психологія. – 2006. - №2 – С 17 – 30.
121. Кримський С.Б. К 58 Біобібліогр. покажч. / укладач О.Є.Лукашук, Л.В.Мелішкевич; авт. вступ. ст. П.Ф.Йолон. – К., 2010. – 36 с.
122. Куликов Л.В. Психология личности в трудах отечественных психологов: Хрестоматия. 2-е изд. / Л.В. Куликов // Питер, 2009. – 464 с

123. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983.
Т. 1. – 1983. – 392 с.
Т. 2. – 1983. – 320 с.
124. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. А. Леонтьев // Материалы I Всероссийской конференции «Гуманитарные проблемы современной психологии». – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2005. – № 7 (51). – С 16 – 21.
125. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 486 с.
126. Леонтьев Д. А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 16 с.
127. Леонтьев Д. А. Что такое экзистенциальная психология / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М. : Смысл, 1997. – С. 40–55.
128. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во полит. лит., 1997. – 304 с.
129. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 583 с.
130. Леонард Линда Шиерз. Эмоциональная женская травма: Исцеление детской травмы, полученной дочерью в отношениях с отцом / Пер. с англ. В. Мершавки. – М.: Независимая фирма «Класс», 2011. – 224с.
131. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка / М. И. Лисина. – М. : Воронеж : НПО МОДЭК, 1997. – 387 с.
132. Лисовский В. Т. Советское студенчество. Социологические очерки / В. Т. Лисовский. – М. : Высш. школа, 1990. – 304 с.
133. Лисовский В. Т. Личность студента / В. Т. Лисовский, А. В. Дмитриев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 184 с.
134. Логинова Н. А. Разработка проблемы биологического и социального в комплексных исследованиях человека в целях психологического познания / Н. А. Логинова // Мир психологии. – М.: Московский психолого-социальный институт – № 1 (45). – С. 85–96.
135. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
136. Ломов Б. Ф. Проблема биологического и социального в психологии / Б. Ф. Ломов // Биологическое и социальное в развитии человека. – М. : Наука, 1977. – С. 34–65.
137. Лосский Н.О. Свобода воли // Избранное. М., 1991
138. Лосский Н.О. Бог и мировое зло. Основы тиодицеи – М., 1994
Издательство «Республика» 408с.
139. Мадди С. Р. Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Р. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – № 6. – С. 87–101.
140. Максименко С. Д. Технологія спілкування (психологічна компетентність учителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко,

М. М. Заброцький – К. : Главник, 2005. – 112 с. – (серія «Психологічний інструментарій»).

141. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

142. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: навч. посіб. / С. Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

143. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : у 2 т. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002.

Т. 1. – 2002. – 319 с.

Т. 2. – 2002. – 335 с.

144. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия / И.П. Маноха. – К.: Изд-во «Стимул», 1995. – 256 с.

145. Матушкин С.Е. У вас растут дети / С.Е.Матушкин. – Челябинск: Юж. – Урал.кн.изд-во, 1974. – 85с.

146. Матушкин С.Е. Духовно-нравственного воспитания WWW. Iib. csu.ru /vch /5/ 2001-01/001/ pdpnf.С.Е.Матушкин. – Челябинск: Юж. – Урал.кн. изд-во, 1974. – 85с

147. Маценко Ж.М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання / Ж.М. Маценко. – К.: Освіта України, 2010. – 100 с.

148. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу. – С Пб. : Евразия, 1999. – 432 с.

149. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / А.Маслоу. – М. : Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 272 с.

150. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.

151. Меньшикова Л.В. Психологические закономерности развития индивидуальности студентов в вузе : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Меньшикова Лариса Владимировна. – Новосибирск, 1998. – 370 с.

152. Митина Л. М. Формирование профессионального самосознания учителя / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 44–50.

153. Молодежный ренессанс : проблемы социализации молодежи / [под ред. Быстрицкого А. Г., Рощина М. Ю]. – М. : Наука, 1990. – 235 с.

154. Моляко В. О. Проблема психологічного здоров'я творчої особистості / В. О. Моляко, В. М. Белов, Ж. А. Рабчинський / Україна на порозі третього тисячоліття. Духовність як основа консолідації суспільства. – К. , 1999. – Т. 14. – С. 234–240.

155. Моросанова В. И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В. И. Моросанова // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 59–68.

156. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 624 с.

157. Моргун В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 84 с.

158. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 2002. – 200 с.

159. Мурніна Г.С. Розвиток духовності учнів професійно-технічного училища на уроках зарубіжної літератури / Г.С. Мурніна // Педагогічний процес: теорія і практика. Наукові записи. – 2002. – Вип. 1. – С. 100 – 107.
160. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: уч. для студ. вузов / В.С. Мухина – 4-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр "Академия", 1999. – 456 с.
161. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
162. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 2001. – 487 с.
163. Нікітіна І.В. Духовність як сутнісне самовизначення особистості / І.В. Нікітіна // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвідомчий науковий збірник / А.І. Комарова, Ю.П. Богуцький та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 114 – 117.
164. Ніцше Ф. Так говорив Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше; [пер. з нім. А. Опишка, П. Таращука]. – К.: Основи; Дніпро, 1993. – 415 с.
165. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: монографія / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига. – К.: Вища шк., 2003. – 128 с.
166. Носков В.І. Духовність і психогігієнічна компетентність особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. – 2001. – Т.3, Ч.7. – С. 174-183.
167. Носков В.И. и соавторы. Методика диагностики физических и мотивационных ресурсов личности /Научный редактор: проф. В.И. Носков. – Донецк: ДИУ, 1999. – 36 с.
168. Носков В.І. Профорієнтація молоді: проблеми, діагностика, оптимізація // Педагогіка і психологія професійної освіти. – Львів, 1999. – №4 . – С.195-201.
169. Новая философская энциклопедия. - М.: Мысль, 2000- Т. 1-4.
170. Обуховский К. Психология влечений человека / К. Обуховский. – М.: Прогресс, 1972. – 248 с
171. Олексюк О.М. Нормативно-регулятивні механізми духовного розвитку особистості / О.М. Олексюк // Педагогіка толерантності. – 1999. – №1. – С. 85-91.
172. Олпорт Г. Становление личности: избр. тр. / Г. Олпорт – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
173. Омелаєнко І. Характеристики етнопсихотипу праукраїнців у «Велесовій книзі» І. Омелаєнко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2004. – Т. 6. – С. 222–232. – (Вип. 2).
174. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків : монографія / С. О.

Омельченко. – Луганськ : Альма матер, 2006. – 348 с.

175. Онищенко В. Морально-духовні і творчо-пізнавальні виміри інноваційної освіти / В. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – №1. – С. 33 – 39.

176. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 446 с.

177. Орехова Т. Педагогический подход к здоровью человека / Т. Орехова // Педагогика. – 2004. – № 5. – С. 106–107.

178. Павлов В. Л. Студентство як соціальний феномен / В. Л. Павлов // Вивчення людини на сучасному етапі : питання методології і методики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 11–13. жовт. 1995 р.). – К. : А.Л.Д., 1996. – С. 204–205.

179. Панасик М. М. Навчальний стрес та чинники його виникнення / М. М. Панасик // Актуальні пролеми психології. – 2005. – Т. 1. – С. 48–52.

180. Пенькова О.І. Сімейно-родинні ціннісні орієнтації у духовному розвитку школярів. Виховання духовності особистості: Науково-методичний посібник / За заг. ред. М.Й.Боришевського. – К.: Поліграфія, 2011. – С. 78 – 101.

181. Пилипенко О. І. Превентивна освіта в інтеграції класичних педагогічних підходів / О. І. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 1. – С. 74–80.

182. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Е. О. Помиткін — К., 2009. — 42 с.

183. Помиткін Е.О. Психолого-педагогічне забезпечення духовної самореалізації учнівської молоді / Е.О. Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати дослідження і перспективи: збірник наукових праць / за ред. І.А. Зязюна та Н.Г. Ничкало. – К., 2003. – С. 587 — 594.

184. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості / Е.О. Помиткін // Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.

185. Пролеєв С. В. Духовность и бытие человека / С.В. Пролеєв. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.

186. Практическая психология образования : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / [под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : ТЦ «Сфера», 2000. – 528 с.

187. Притчи человечества / [сост. В. Лавский]. – Минск : Лотаць, 2001. – 608 с.

188. Психологія і педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посібник / [за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Ермакова]. – К.: ВІПОЛ, 1996. – 792 с.

189. Психологические и психофизиологические особенности студентов / под ред. Н. М. Пейсахова – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. – 296 с.

190. Психология / [под ред. А. А. Крылова]. – М. : Проспект, 1998. – 584 с.

191. Психология личности / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : МГУ, 1982. – 288 с.
192. Психологічний словник / [за ред. чл.-кор. АПН СРСР В. І. Войтко]. – Київ : Вища школа, 1982. – 216 с.
193. <http://psi.webzone.ru/> - Психологічний словник. Посилання на інтернет ресурси
194. Психология. Словарь. - М: Политиздат, 1990. - 494 с.
195. Психологія особистості: словник-довідник. - К.: Рута, 2001. – 320с.
196. Развитие личностного целеполагания старшеклассников : методические рекомендации для психологов, воспитателей, классных руководителей, родителей / Г. Н. Лантушко // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 18–23.
197. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. – М. : Мир, 1994. – 320 с.
198. Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посіб. / В.А. Романець . – 2-ге вид., доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
199. Робер М.-А. Психология индивида и группы / М.-А. Робер, Ф. Тильман. – М. Прогресс, 1988. – С. 194–207.
200. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
201. Рубинштейн С. Л. Вопросы психологической теории // Вопросы психологии. – 1955. – № 1. – С. 6–17.
202. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии / отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. – С. 255 – 385.
203. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Івано-Франківськ: Місток НВ, 2010. – 508 с.
204. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : автореф. дис. доктора. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка»/ С.В. Савченко. – Луганськ, 2004. – 42 с.
205. Седов Л. Психология юношеского возраста / Л. Седов. – М., 1897 . – 69 с.
206. Сергиенко Е. А. Проблема психического развития: некоторые острые вопросы и пути их решения / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. – 1990. – № 1. – С. 150–160.
207. Сидоренко Е. В. Мотивационный тренинг / Е. В. Сидоренко. – С Пб. : Речь, 2002. – 254 с.
208. Сикорский И. А. Душа ребенка с кратким описанием души животных и взрослого человека / И. А. Сикорский. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1911. – 192 с.
209. Синайко В. М. Особенности оценки умственной работоспособности студентов / В. М. Синайко // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 2001. – № 1 (8). – С. 52–55.

210. Сірко Р. І. Деякі аспекти впливу сімейного середовища на психічне здоров'я студентів / Р. І. Сірко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – 2001. – Т. 3, ч. 3. – С. 198–201.
211. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. - Львів: Світ, 1995. - 528 с.
212. Скотт Пек М. Непроторенная дорога. Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного развития / Морган Скотт Пек; [пер. с англ. В. Трилиса]. – К.: София 1999. – 320 с.
213. Слободчиков В. И. Категория возраста в психологии и педагогике развития / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 1991. – № 2.–С. 37–49.
214. Смирнов В. Е. Психология юношеского возраста / В. Е. Смирнов. – М. ; Л. : Молодая гвардия, 1929. – 334 с.
215. Собчик Л. Н. Проблема духовности в психологии / Л.Н. Собчик // Московский психологический журнал. – 2003. – №7. – С. 22- 27.
216. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л.Н. Собчик // Речь. – 2005. – 624с..
217. Современная психология мотивации / [под ред. Д.А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2002. – 343 с.
218. Сопов Ф.В., Карпушина Л.В. Морфологический тест жизненных ценностей: Руководство по применению. Методическое пособие. – Самара: Изд-во СамИКП – СНЦРАН, 2002. – 49с.
219. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
220. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: Модели психологического развития / Е.Б. Старовойтенко. – К.: Либідь, 1996. – 404 с.
221. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
222. Сучасні методи залучення до здорового способу життя, профілактики шкідливих звичок та захворювань у дітей та підлітків / Міжрегіональний ін-ут удоскон. вчителів ім. Б. Грінченка. – К., 2001. – 300 с. – (Серія «Столична освіта» ; вип. 5).
223. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский. – М. : КВАНТА +, 2001. – 436 с.
224. Танелла М. Аннотированная библиография психической эпидемиологии / М. Танелла, Д. Джироламо, Н. Сарториус ; пер. с англ. – Киев, 1998. – 106 с.
225. Татенко В.О. Суб'єктно-генетичний підхід: проблема детермінації психічного розвитку людини / В.О. Татенко // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: тези доп. і матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ – Луцьк, 1994. – С. 558 – 559.
226. Тейлор Э. Первобытная культура / Э. Тейлор. – М. :Политиздат, 1989. – 573 с.
227. Титаренко Т. М. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова. – К. :

Міленіум, 2006. – 204 с.

228. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

229. Титаренко Т. М. Специфіка настанов молоді на здоровий спосіб життя Т. М. Титаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 65–68.

230. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

231. Тищенко С. П. Психічне здоров'я: ціннісно-смысловий аналіз / С. П. Тищенко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Нора – Друк, 2003. – С. 344.–366. – (Вип. 23).

232. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології / О.М. Ткаченко. – К.: Вища шк., 1979. – 200 с.

233. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни / Е.Н. Трубецкой. – М.: Республика, 1994. – 432 с.

234. Трубич С. Ю. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу / С.Ю. Трубич, З.М. Пушкар // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №4. – С. 186 – 193.

235. Українська душа / [під ред. В. Храмової]. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

236. Уолш Р. Основания духовности / Р. Уолш. – М.: Академ. проект, ОППЛ; Екатеринбург: Деловая кн., 2000. – 320 с.

237. Успенский П.Д. Психология возможного развития человека / П.Д. Успенский // АУМ. Синтез мистических учений Запада и Востока / ред. Кондратов А.А. – М.: ТЕРРА: Эзотерическое об-во, 1990. – Кн. 2. – С. 209 – 229.

238. Федотова Т. В. Соціальна поведінка як показник психічного здоров'я / Т. В. Федотова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2004. – Т. 6. – С. 334–339. – (Вип. 3).

239. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности / Д. И. Фельдштейн. – М. : Изд-во Междунар. пед. акад. – 1994. – 192 с.

240. Філенко І. О. Особливості психічних станів студентів вищого навчального закладу / І. О. Філенко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2004. – Т. 6. – С. 339–345. – (Вип. 3).

241. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І. В. Бичка, В. Г. Табачковського, Г. І. Горак та ін. — К.: Либідь, 1994. — Лекція 6.

242. Флоренский П. А. Небесные знамения : (размышления о символике цветов) / П. А. Флоренский // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 4. – С. 112–115.

243. Флоренский П. А. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии / Священник Павел Флоренский// Флоренский П.А. Собрание сочинений. / сост. и ред. Игумен Андроник (

- Трубачев). – М.: Мысль, 2000. – 446 [1] с. – (Философское наследие, т. 131).
244. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
245. Франкл В. Сказать жизни «Да!» психолог в концлагере / В. Франкл; [пер. с нем. Д. Ш. Орловой, Д. А. Леонтьева]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2009. – 239 с.
246. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
247. Франк С.Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию / С.Л. Франк // Реальность и человек. – М.: Республика, 1997 – С. 4–207.
248. Франк С.Л. Смысл жизни / С.Л. Франк // Антология. – М.: Проремкультура, 1994. – 592 с.
249. Фрейд З. Человек по имени Моисей и монотеистическая религия / З. Фрейд; [пер с нем. Р. Додальцева]. – СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2009. – 192 с.
250. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М.: АСТ, 2009. – 284 с.
251. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм; [пер. с нем. Э.М. Телятниковой]. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 314 с.
252. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм; [пер. с англ. Алексея Дванова]. – М.: АСТ, 2010. – 153 с.
253. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм; [пер. с англ. и послесл. Л.А.Чернышевой]. – М.: АСТ, 2010. – 350 с.
254. Холлис Д. Душевные омуты / Д.Холлис// Изд. Кошто-Центр, 2010 – 192с.
255. Художня література у духовному розвитку особистості [Текст] / [сост. О. Гальонка]; Чернігівський ін.-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти. – Чернігів, 1993. – Ч.1. – 98 с.
256. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – С Пб. : Питер, 2001. – 608 с.
257. Циген. Душевная и половая жизнь юношества / Циген; под ред. В . Е. Смирнова. – М., 1924. – 142 с.
258. Чепелева Н. В., Пов'якель Н. І. Психологічна служба у вищих закладах освіти / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №6 (33). – С. 2–5.
259. Чернобровкін В.М. Поведінка і діяльність вчителя у педагогічному процесі : співвідношення понять / В. М. Чернобровкін // Наук. записки Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка, 2005. : у 4 т.. – С. 281–285. – (Вип. 26).
260. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень : монографія / В. М. Чернобровкін. – Луганськ : Альма матер, 2006. – 415 с.
261. Черняева С.А. Психотерапевтические сказки и игры / С.А.Черняева – СПб.: Речь, 2002. – 168с.

262. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба / В.Э. Чудновский. – М.: «Ось-89», 1997. – 208 с.
263. Шандриков В.Д. Духовные способности / В.Д. Шандриков // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2001. – 420 с.
264. Шандриков В.Д. Введение в психологию: эмоции и чувства / В.Д. Шандриков // – М.: Логос, 2002. – 156 с.
265. Шандриков В.Д. Происхождение человечности: Учебное пособие для вузов / В.Д. Шандриков // – МОРФ – М.: Логос, 2001. – 296 с.
266. Шарден П.Т. Феномен человека. Переджизнь, жизнь, мысль, сверхжизнь / П.Т. Шарден. – М.: Наука, 1987. – 340 с.
267. Шевченко Г.П. Духовність і цінності життя / Г.П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. ред. Г.П. Шевченко. – Луганськ: Вид-во східноукр. нац. ун-ту, 2004. – Вип. 5. – С. 3 – 15.
268. Шевченко Н.Ф. Набуття духовності як показник покращення якості життя тяжких хронічно хворих / Н.Ф. Шевченко // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ – Ніжин : Видавництво НДУ; ДС “Міланік”, 2008. – Том 10, вип. 6. – С. 43-48.
269. Шевченко Н. Ф. Розвиток емоційно-вольової саморегуляції студентів в умовах вищого навчального закладу / Н.Ф. Шевченко // Педагогічні науки: теорія історія, інноваційні технології. – Суми: СумДПУ ім . А.С.Макаренка, 2010. – № 3(1). – С.270-280.
270. Шиллер М. Сутність моральної особистості / М. Шиллер // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С. 10 – 30.
271. Шмелёв А.Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелёв. – С Пб : Речь, 2002. – 480 с
272. Шпідлік Т. Духовність грецьких і східних отців / Томаш Шпідлік, Іночензо Гаргано; [пер. з італ. Я. Приріз, Р. Паранько]. – Львів: Свічадо, 2007. – 144 с. (Серія: Логос).
273. Штепа О. С. Пропріум зрілої особистості // Практична психологія та соціальна робота. – № 2. – 204. – С. 26-35.
274. Экзистенциальная психология. Экзистенция / – М. : ЭКСМО – Пресс, 2001. – 619 с.
275. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
276. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Р.Эммонс // Изд. Смысл, 2004. – 416с.
277. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
278. Юзвак Ж. М. Духовність: психологічні аспекти / Ж.М. Юзвак. // Українська психологія: сучасний потенціал: матеріали 4-х Костюківських читань. (25 вересня 1996 р.) – Вид-во Док-К, 1996. – Т. 3. – С. 373-378.

279. Юнг К. Г. Об энергетике души / К.Г. Юнг; [пер. с нем. В. Бакусева]. – М.: Академический Проект; Фонд «Мира», 2010. – 297 с.
280. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К.Г. Юнг; [пер. с нем. А.М. Боковинова]. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1996. – 336 с.
281. Юнг К. Г. Современность и будущее / К.Г. Юнг. – Мн.: Университетское, 1992. – 256 с.
282. Юрій М.Т. Етногенез і менталітет українського народу / М.Т. Юрій. – К.: Таксон, 1997. – 237 с.
283. Якиманская И. С. Разработка технологий личностно-ориентированного обучения / И. С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 31–42.
284. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом; [пер. с англ. Т.С. Драбкиной]. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1999. — 576 с.
285. Ялом И. Мамочка и смысл жизни. Психотерапевтические истории. М.: Эксмо, 2004 – 265с.
286. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості: монографія / В.М. Ямницький. – Одеса: СВД Черкасов М.П., Рівне: РДГУ, 2004. – 360 с.
287. Яницкий М. С. Психологические факторы и механизмы развития системы ценностных ориентаций личности : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М. С. Яницкий. – Новосибирск, 2000. – 40 с.
288. Ярошевський М.Г. Короткий психологічний словник / За ред.. А. В.Петровського, М.Г.Ярошевського. – М.: Политиздат, 1985. – 431с.
289. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 680 с.
290. Яценко Е. Ф. Исследование ценностно-смыслового аспекта самоактуализации студентов // Вопросы психологии. – 2007. – № 1. – С. 80–90.
291. Frankl V.E. The will to meaning / V.E. Frankl. – N.Y., 1969. – 203 p.
292. Kluckohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action / C. Kluckohn. – Cambridge, 1951. – P. 46-71.
293. Knapper C. Lifelong learning and higher education / Knapper Christopher. – London, Sydney, a.o. : Croom Helm, 1985. – 201 p.
294. Erikson E.H. Identity and the life cycle: Selected papers // Psychological Issues. – 1959. – Vol.1. – P.5-165.
295. Maslow A.H. Religions, values and peak-experiences. – N.Y., 1973.
296. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – N.Y., 1973. – 348 p.
297. Santrock J.W. Adult Development and Aging / Santrock John W. – Dubuque, Iowa: wsb WM. C. Brown Publishers, College Division, 1985. – 538 p.

298. Schwartz S.H. Toward a universal psychological structure of human values / S.H. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology* . – 1987. – 53. – P. 550-562.

299. Schwartz S. H, Bilsky W. Values and personality // *European Journal of Personality*.– 1994.– Vol. 8.– P. 163-181.

300. Schwartz S.H. Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries // In M. P. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*.– Orlando, FL: Academic.– 1992.– Vol. 25.– P. 1-65.

ДОДАТОК А.

Узагальнені показники розвиненості смисложиттєвих орієнтацій у студентів
двох регіонів (за усіма шкалами методики СЖО Д.О. Леонтєва)

	среднее	max	дисперсія
цілі	30,50	42	51,72
процес	29,84	42	58,94
результат	24,08	35	36,85
локус контролю- Я	19,41	28	28,04
локус контролю- життя	18,74	42	26,33
загальний показник ОЖ	97,69	140	475,42

	среднее	max	дисперсія
цілі	31,99	42	51,72
процес	31,32	42	58,94
результат	24,79	35	36,85
локус контролю- Я	21,03	28	28,04
локус контролю- життя	19,85	42	26,33
загальний показник ОЖ	102,41	140	475,42

ДОДАТОК Б

Тест-анкета (В.И.Носкова)

Прочтите каждое из утверждений и выберите из верхней части теста слово, наилучшим образом описывающее Ваше согласие или несогласие с каждым из них. Поставьте номер данного слова перед соответствующим утверждением.

7	6	5	4	3	2	1
всегда	очень часто	часто	иногда	редко	очень редко	никогда

1. Я всегда пытаюсь определить, что люди думают обо мне.
2. Я критически отношусь к окружающим.
3. Меня беспокоит, когда кто-то недружелюбен ко мне.
4. Меня волнует реакция окружающих на мои поступки.
5. Я говорю другим людям о том, что они делают что-то неправильно в том случае, если вижу это.
6. Я терпим к людям.
7. Необходимо доверять окружающим.
8. Я составляю свое мнение о человеке сам.
9. Я прислушиваюсь к мнению других людей.
10. Я даю высказываться полностью своему собеседнику.
11. Я думаю о последствиях сказанного.
12. Я отношусь ко всем людям как равным себе.
13. Мне всегда кажется, что мои собеседники что-то от меня скрывают.
14. Меня беспокоят неудачи других людей.
15. Я Выслушиваю человека, который делится со мной своими проблемами.

ДОДАТОК В

Анкета вивчення виховного впливу соціального середовища мікро- і макрорівнів на розвиток духовного потенціалу в юнацькому віці

Шановний добродію! Запрошуємо Вас взяти участь у нашому опитуванні. Прочитайте по черзі кожне запитання. Виберіть ті варіанти відповіді, які висловлюють Вашу думку та поставте свою відповідь. У цій анкеті немає „правильних” і „неправильних” відповідей. Тому відповідайте так, як Ви самі думаєте.

№	Запитання	Так	Ні
1	Чи є у Вас сімейні, родинні святкові традиції?		
2	Чи проводите Ви вільний час у сімейному колі?		
3	Чи спілкуєтесь Ви з батьками щодо проблем, які Вас цікавлять?		
4	Чи допомагаєте Ви батькам і рідним у домашніх справах?		
5			

	Чи дотримуетесь Ви порад батьків щодо Ваших особистих проблем?		
6	Чи відвідуєте Ви театри, кінотеатри, виставкові зали з батьками, рідними ?		
7	Чи є у Вас традиція разом обговорювати побачене?		
8	Чи говорите Ви слова подяки своїм батькам?		
9	Чи обговорюєте Ви те, що Вас хвилює у житті з батьками, рідними?		
10	Чи вважаєте ви, що Ваші стосунки з батьками є щирими і доброзичливими?		
11	Чи організовується у вашому навчальному закладі проведення свят та важливих громадських подій та тематичних вечорів?		
12	Чи берете Ви участь у заходах, які організовує для Вас навчальний заклад?		
13	Чи включаються у план виховних заходів Вашого навчального закладу виховні заходи, що є цікавими для Вас?		
14	Чи організовує Ваш навчальний заклад відвідування театрів, кінотеатрів, концертів?		
15	Чи організовує Ваш навчальний заклад відвідування картинних галерей, виставок?		
16	Чи проводиться обговорення побаченого чи почутого матеріалу у класі/групі?		
17	Чи є у Вашому навчальному закладі виховна традиція обговорювати прочитані сучасні літературні твори?		
18	Чи організовує Ваш навчальний заклад проведення волонтерських виховних заходів (допомога самотнім, літнім та хворим людям)?		
19	Чи організовує Ваш навчальний заклад проведення благодійних виховних заходів (донорство, допомога дітям-сиротам)?		
20	Чи переполює Вас почуття духовного єднання з однокласниками/однокурсниками після спільних переживань під час участі у виховних заходах?		
21	Чи берете Ви участь у культурно-масових заходах, які проводять державні та громадські організації?		
22	Чи берете Ви участь у заходах з очищення природного середовища, які організують громадські організації та рухи?		
23	Чи берете Ви участь у благодійних справах, які організують громадські організації?		
24	Чи берете Ви участь у волонтерських справах, які організують громадські організації?		
25	Чи добровільно Ви здійснюєте діяльність, яка має суспільно корисний характер?		
26			

	Чи користуєтесь Ви важливою і необхідною для Вас інформацією, отриманою з мережі інтернет?		
27	Чи користуєтесь Ви важливою і необхідною для Вас інформацією, отриманою з періодичних видань (газет, журналів) та телебачення?		
28	Чи відвідуєте Ви театри, кінотеатри, картинні галереї, виставки ?		
29	Чи читаєте Ви класичну та сучасну художню літературу?		
30	Чи сприяє Вашому розвитку діяльність громадських організацій ?		

Дякуємо за відповіді!

ДОДАТОК Г

Зразок проведення бесіди на тему «Смисл життя».

Вступне слово куратора.

Бесіда – діалогічна форма викладу і вивчення нового матеріалу. Вона є однією з найпоширеніших форм спілкування з метою обміну думками, інформацією, почуттями. Вона збуджує мислення і пробуджує самодіяльність.

Сучасне людство потерпає через відсутність сенсу життя. Людина здатна подолати будь-які труднощі, якщо вірить, що її дії мають смисл. Багато молодих людей бачать сенс життя у матеріальному задоволенні. Та думка про те, що станеш багатим, будеш щасливим, є, на жаль, ілюзією. Рухатись потрібно лише за щастям. Зверніть увагу на Америку, її громадяни матеріально забезпечені і соціально захищені. Але статистика сумна, з кожним роком все більше людей мають невротичні розлади, страждають на депресію, яка завершується суїцидом.

Синдром безцільності існування переживає багато людей, особливо молодих. Коли закінчуються найближчі цілі, то виникає пустота, вакуум, який треба заповнити. Перш за все, молодій людині потрібно визначити сенс свого буття, заради якого варто існувати. Відомий австрійський психолог Віктор Франкл, автор книги «Людина в пошуку сенсу», яку він написав у неволі, виявив, що в нелюдських умовах фашистських концтаборів виживали лише ті, які знаходили в собі сенс вижити: хтось хотів побачити дружину і дітей, а хтось подивитися як розрісся його виноградник. Хто втратив сенс

вижити, той просто тихо йшов з життя.

Сенс життя – це пізнання і творення, рух вперед і вгору. Щасливою є та людина, яка прокидається переповненою задумами, такими, що навіть забуває поспіяти. Великим щастям є знайти своє покликання, свою місію. Визначити її не складно. Запитайте себе: якою справою хотіли б займатися навіть тоді, коли б за дозвіл це робити ви погодилися заплатити?

Наголошується на тому, що життя не складається лише з накопичення і споживання; чуттєвих насолод; досягнення кар'єрних щаблів. Існує щось більше – знайти сенс буття. Відсутність сенсу свого життя породжує в людини, на думку В. Франкла, стан екзистенціального вакууму. В кожному життєвому періоді ми маємо знаходити свої актуальні сенси. Дитинство – це радісне пізнання світу і отримання чуттєвих насолод; юність – дорослішання, самостійність, соціалізація; дорослий вік – пошук і реалізація свого покликання, справи, якій служиш.

Про важливість осмислення свого життя йдеться у такій притчі.

На кладовищі одного китайського села європейець побачив могильні плити з надписами: «прожив 3 роки» «прожив 1,5 року», «прожив два місяці»... Яке дивне село – люди помирають в такому ранньому віці! Йому відповіли, що це село довгожителів, а на могилах записаний час, який ними прожитий свідомо.

Знаходження сенсу життя є дуже актуальним у юнацькому віці. Сенс – це особистісне розуміння будь-якого явища. Сучасна криза – це криза нашого розуміння життя. Ми маємо зрозуміти, що вищий сенс полягає в тому, щоб пізнати, хто ми є насправді: космічна сутність, Бог, який втілений в нас, може, щось більше... Усвідомивши це, реалізувати себе. Напевно, заради цього і варто жити.

Студентам пропонується висловити свої думки з приводу почутого, та відповісти на запитання.

- Як часто ви замислюєтесь про своє життя?
- Яка з поставлених у житті цілей вами вже досягнута?
- Чи є у вас покликання?
- Чи є у вас заповітна мрія?
- У чому сенс вашого життя?
- Якими своїми вчинками ви можете гордитися?
- Які ваші особистісні якості є найціннішими?
- За що вам буває соромно?
- Які вчинки викликають у вас повагу?

Пропонуємо тематику бесід зі студентами:

6. Бесіди з морально-етичної проблематики «Що таке співчуття до ближнього», «Любов до ближнього», «Допомога ближньому», «Дружба» та ін.

7. Бесіди з екологічної свідомості та культури: «Уміння і навички позитивного впливу на природу», «Розуміння необхідності берегти довколишнє середовище», «Розуміння естетичної цінності природи» та ін.

8. Бесіди на тему негативних звичок та їх шкідливий вплив на особистість: «Вплив паління на організм людини», «Вживання наркотиків і їх вплив на особистість», «Вплив алкоголю» та ін.

9. Бесіди з духовної тематики: «Життя людини – найвища цінність», «Духовні цінності в житті людини», «Сенс життя», «Ставлення до власного життя», «Добро починається з тебе» та ін.

10. Бесіди з духовної історії людства: «Життя і вірування перших людей», «Зародження християнства в Україні», «Мистецтво в житті українців», «Розвиток літератури в Україні».

ДОДАТОК Д

ЗРАЗОК БЛАГОДІЙНОГО ВЧИНКУ

Перед початком волонтерської діяльності студентів, куратор дає коротку інформацію: про сутність волонтерства, його історію, традиції, цілі й завдання.

Благодійність – це певна традиція. Вона існувала в українському суспільстві з давніх часів, адже благодійниками були князі і гетьмани. На жаль, за радянських часів традиція перервалася, бо благодійність в СРСР не підтримувалась державою. Традиції благодійництва варто відроджувати і популяризувати в нашій країні тому, що вона є однією з головних складових розвитку громадського суспільства. Студентська молодь може допомагати тим, хто цього потребує, при цьому не жертвуючи собою, але роблячи хорошу і важливу справу.

В Європі і Америці благодійність є загальноприйнятим явищем. Люди автоматично, не задумуючись, посилають 10 доларів на місяць в той фонд, в який такі ж гроші давав їх прадід, а потім дід, тато, тоді вони самі, а пізніше вже їх діти будуть давати. Вони знають, що це добре і правильно.

В Україні, ця традиція розпочалася нещодавно, і багатьом людям у нашому суспільстві потрібно вчитися робити добрі справи, допомагати тим, хто цього потребує і робити це не заради матеріальної винагороди.

Волонтерство – це неоплачувана, свідомо, добровільна діяльність на благо інших. З кожним роком праця добровольців стає все більш значущою для економіки країн світу і для духовного розвитку кожної людини. Ознакою

волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного особистого часу, сил, енергії, знань, досвіду, добровільно (без примусу та вказівок) витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству..

У волонтерстві головне – наважитись зробити перший крок. А тоді, коли молода людина бачить плоди своєї допомоги, вона наче перероджується і бачить по-іншому цінність життя і часу.

Наведемо один з багатьох прикладів благодійних вчинків наших студентів.

До Дня Святого Миколая студенти першого курсу Запорізького національного технічного університету вирішили зробити щось добре і корисне для дітей, які знаходяться на лікуванні в обласному неврологічному диспансері. Заздалегідь молоді люди зібрали кошти на подарунки діткам. І майже три тижні кожного дня після занять (у свій вільний час) робили репетицію казки, яку вони самі написали для дітей. Сюжет простий і добрий: у лісі заблукала дівчинка, вона багато пережила через те, що на могла знайти дороги додому. Усі, кого вона зустрічала, шукаючи дорогу додому, не розуміли її і не могли допомогти, і коли втратилася надія на будь-який порятунок, перед нею з'явився старенький дідусь з добрим обличчям, вислухав її і допоміг знайти цю дорогу.

Дітям сподобалася казка, вони переживали за дівчинку і раділи щасливому кінцю, та над усе вони раділи доброму ставленню й увазі до себе. Коли студенти поверталися до вишу, їх обличчя просто сяяли. Дехто з них зізнався, що вперше зробив такий вчинок у своєму житті. І отримав від цього внутрішнє піднесення, розуміння нелегкої праці з дітьми, відданість обраній професії. Вони відповідально поставились до свого задуму і за допомогою викладачів змогли його здійснити. Так почалася їхня волонтерська діяльність

Яким же став результат цієї волонтерської роботи? По-перше, студенти відродили традицію безкорисливої допомоги іншим завдяки святу і Святому Миколаю. По-друге, згуртувалася група тому, що їх об'єднала спільна ідея і справа. По-третє, молодь розповіла про свої почуття, емоції, думки. Вони не зустрічали так близько проблем, жили безтурботно, за них все вирішували батьки. Але саме через такий вчинок вони подорослішали, багато чого для себе відкрили нового.

Творити добро можна почати без будь – яких фінансових затрат. Але щоб дати іншому тепло, любов, потрібно мати самому, мало того, потрібно в собі це розвивати. Коли молода людина розвивається духовно і всебічно, легше знайти своє власне «Я» і смисл свого життя.

